

МЛАДИТЕ ХОРА В ЕВРОПЕЙСКА БЪЛГАРИЯ СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПОРТРЕТ 2014

Петър-Емил Митев и Сийка Ковачева

МЛАДИТЕ ХОРА В ЕВРОПЕЙСКА БЪЛГАРИЯ

СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПОРТРЕТ 2014

Петър-Емил Митев и Сийка Ковачева

София 2014

Издавател:

Фондация „Фридрих Еберт“
Бюро България
ул. „Княз Борис I“ № 97
1000 София, България

Автори:

Отговорен редактор:

Под редакцията на:

Предпечатна подготовка и печат:

Петър-Емил Митев, Сийка Ковачева
Регине Шуберт
Михаела Малер
Про Креатив Студио ЕООД

Издадено в София, България, ноември 2014 г.

© Фондация „Фридрих Еберт“

ISBN 978-954-2979-21-0

Констатациите, интерпретациите и заключенията, изразени в настоящия текст, не отразяват непременно възгледите на Фондация „Фридрих Еберт“. Фондация „Фридрих Еберт“ не гарантира точността на цитираните данни.

Съдържание

Предговор	5
1. Увод.....	6
1.1. Социално конструиране на младежта в научните изследвания.....	6
1.2. Младото поколение в европейски контекст	9
1.3. Българската традиция в младежките изследвания	16
1.4. Методологически бележки по настоящето изследване.....	19
2. СВОБОДНО ВРЕМЕ И ЖИЗНЕНИ СТИЛОВЕ НА БЪЛГАРСКАТА МЛАДЕЖ	22
2.1. Основни младежки дейности в свободното време	23
2.2. Младежите като потребители на продукти от културните и развлекателните индустрии	31
2.3. Сексуалното поведение на младежта	35
2.4. Социално разслояване в жизнените стилове на българската младеж.....	39
2.5. Материално-битови притежания на младежите	46
2.6. Заключение.....	52
3. ЦЕННОСТИ И ВЯРВАНИЯ НА МЛАДИТЕ ХОРА	54
3.1. Младежките ценности	54
3.2. Доверието и гражданската активност – основата на социалния капитал.....	66
3.3. Религиозни вярвания и практики.....	76
3.4. Заключение.....	82
4. СЕМЕЙНИТЕ ПРЕХОДИ	83
4.1. Преходът от родителския дом към самостоятелно жилище.....	84
4.2. Отношения с родителите.....	89
4.3. Жизнени планове за собствено семейство	94
4.4. Представи за равенството между половете в семейството	103
4.5. Заключение.....	108
5. МЛАДЕЖТА И ОБРАЗОВАНИЕТО	110
5.1. Проблемната ситуация	110
5.2. Стремешът към образование	111
5.3. Финансови затруднения.....	112
5.4. Фактори за получаване на желаното образование.....	115
5.5. Учебното всекидневие.....	118
5.6. Учебни усилия и постижения	121
5.7. Корупцията в образователната система	123
5.8. Модерните кодове	124
5.9. Образователни предпочитания и удовлетвореност на учещите	125
5.10. Заключение.....	128

6.	МЛАДЕЖТА И ТРУДЪТ	130
6.1.	Проблемната ситуация.....	130
6.2.	Частният сектор – предпочитан пред публичния	130
6.3.	Трудова реализация и личностна самореализация.....	133
6.4.	Фактори за социално-професионалния старт.....	137
6.5.	Работа и образование.....	141
6.6.	Трудовата заетост.....	143
6.7.	Заклучение.....	146
7.	МЛАДЕЖТА И ПОЛИТИКАТА	147
7.1.	Проблемната ситуация.....	147
7.2.	Новите млади и политическото минало	148
7.3.	Политически интереси.....	149
7.4.	Електорално участие.....	151
7.5.	Доверие в институциите.....	154
7.6.	Политически възгледи и отношение към политическите партии.....	158
7.7.	Генерационна приемственост.....	160
7.8.	Заклучение.....	163
8.	БЪЛГАРСКАТА МЛАДЕЖ И ЕВРОПЕЙСКАТА ИНТЕГРАЦИЯ.....	165
8.1.	Проблемната ситуация.....	165
8.2.	Образът на Европа.....	165
8.3.	Отношение към европейската интеграция	168
8.4.	Отношение към европейските ценности	173
8.5.	Европейската идентичност	174
8.6.	Заклучение.....	177
9.	МИГРАЦИОННИ НАГЛАСИ.....	179
9.1.	Проблемната ситуация.....	179
9.2.	Двата типа миграция	179
9.3.	Потенциална вътрешна миграция	181
9.4.	Емиграционни намерения	183
9.5.	Заклучение.....	189
10.	ОПТИМИЗЪМ И СТРАХОВЕ НА МЛАДИТЕ БЪЛГАРИ	191
10.1.	Проблемната ситуация.....	191
10.2.	Личната перспектива.....	192
10.3.	Бъдещето на страната	194
10.4.	Онтологичният оптимизъм.....	195
10.5.	Онтологичните страхове.....	196
10.6.	Носи ли опасности евроинтеграцията?.....	200
10.7.	Глобалните страхове	201
10.8.	Заклучение.....	204
11.	ЗАКЛЮЧЕНИЕ	205
12.	БИБЛИОГРАФИЯ	209

Предговор

Книгата, която представяме на читателя, е социологически портрет на младите хора в днешна България – двадесет и пет години след началото на Промяната и седем години след присъединяването на страната към Европейския съюз. Изминатият път след 1989 година е резултат на стремежите и усилията на няколко поколения. Макар и обществената действителност да не съвпада с най-смелите очаквания на първото посткомунистическо поколение, нито с изискванията на днешните млади, тя представлява качествено нова реалност, в която младите правят своите жизнени избори. На кръстопътя към зрелостта българските младежи се чувстват свободни да избират от много по-голяма палитра от възможности, отколкото техните родители и прародители, независимо че днес и рисковете пред младежките преходи са много по-големи.

Съавторството на книгата е плод на дългогодишно сътрудничество на двама български изследователи от различни поколения, но с общ интерес към обществените промени, въплътени в смяната на поколенията. Проучването, което стои в основата на книгата, е направено по инициатива на фондация „Фридрих Еберт“ и с академичното съдействие на Клаус Хюрелман.

Дължим специална благодарност на Михаела Малер от българската секция на фондацията за ефективната организация на работата и удоволствието от съвместните дискусии. Изказваме благодарност на Живко Георгиев и Ирен Цанкова от агенция „Галъп интернешънъл“ за емпиричната база на изследването, която ни позволи да направим и сравнения във времето, да уловим тенденциите на промяна в младежките преходи. Признателни сме на Светослав Митев за допълнителната обработка на данни от различни изследвания. Не може да не отбележим и важната роля на Румяна Бояджиева за съдържателната и техническата редакция на текста. Най-горещо благодарим за споделените мнения и отделеното време на младите хора, участвали в изследването. На тях и посвещаваме тази книга.

1. УВОД

1.1. Социално конструиране на младежта в научните изследвания

Изследванията на младежта са едно от разширяващите се полета на социалните изследвания в модерното общество. Масовото образование и масовото производство, социалната държава и пенитенциарната система са фактори за социалното конструиране на младежта (Wallace and Kovatcheva: 1998) и тяхното развитие все повече зависи от познаването на тази социална категория. Проучванията на ценностните ориентации и доминантните форми на поведение на младите хора се стимулират както от ролята им на все по-активни консуматори, така и на все по-чести потребители на социални услуги. Младежките стилове на живот, специфичните субкултури сред младежта, а често и младото поколение като цяло, предизвикват „морална паника“ (Cohen: 1972), която съдържа имплицитно искането за спасяване на обществото от младежта. Значим тласък изследователският интерес получава и от експресивните и медийно осветени младежки бунтове.

Ключово значение имаха събитията през 1968 г. Дори да не се приеме интерпретацията на Иманюел Уолърстийн – „революция на света-система“ (Wallerstein: 1995), не може да се оспори, че младежкият бунт, иницииран от студентите в Нантер, Франция, предизвика най-значимото социално-политическо сътресение в следвоенна Западна Европа. Развитието на социологията на младежта беше призовано да даде научен отговор на тези събития. Възникна въпросът защо социологическите изследвания очертаваха убедително портрета на скептично поколение, което затъва в консуматорство, а пропуснаха да установят, че в младежките гърди назрява революционен потенциал. Методологичната криза и търсенето на нови изходни точки породиха оживени дискусии, включително на VII Световен конгрес по социология (Варна, 1970) и на VIII Световен конгрес (Торонто, 1974), като доведоха до създаването на Изследователски комитет 34 „Социология на младежта“ (Упсала, 1978). Българските изследователи бяха между активните участници в дискусиите и инициаторите на ИК 34.

Двадесет и пет години след „нежните“ революции в централно- и източноевропейските страни от бившия Съветски блок мла-

дежкото участие в масови протести вече не е изненада за никого. Ниската подкрепа за утвърдените политически партии и слабото включване на младите хора в изборни кампании не прикриват недоволството на сегашното младо поколение от политическия елит, управляващ не само в този регион на света, но и в Централна Азия, Северна Африка, Западна Европа – да си припомним „цветните революции“ в Грузия, Украйна, Киргизстан, „Арабската пролет“ в южните и източните средиземноморски страни, уличните бунтове в Лондон, движението на „възмутените“ в Испания, „пряката демокрация сега“ в Гърция и гражданското неподчинение на студентите в Хонг Конг от есента на 2014 г. В тази вълна се включват и българските младежи – от студентските „окупации“ на университетски сгради и пътни артерии през 1990, последвали смяната на един от най-дългоуправляваните комунистически лидери и настояващи за радикализация на промяната в България, до по-скорошните и не по-малко зрелищни протести, довели до падането на посткомунистическите правителства през 1997 и 2013 г.

Най-близо до същността на социалното, а оттам и като притегателна сила за изследователското внимание, е спецификата на младежта като социална група, в която като в орехова черупка се съдържат и зараждат тенденциите на бъдещото развитие на обществото. Онтологичната несигурност на младежките преходи – от зависимостта на детството към автономността на зрелостта – поражда съвкупност от възможности и рискове, която е показателна за състоянието и насоките на развитие на обществото. От това с коя от цветните наметки в черупката ще се облече младият човек, зависи не само неговият собствен жизнен път нататък, но и развитието на обществото – към стагнация или възход. Зад формите и скоростта, с които младите осъществяват своето пътешествие от образование към заетост, от родителското семейство към свой собствен дом и семейство, от следването на родителските модели към изграждане на собствена идентичност, се прикриват настоящите ограничения и бъдещите проблеми на обществото.

Наред с разбирането за младежта като социална група, намираща се в специфична мрежа от социални отношения, поставящи я едновременно в и между жизнените области, съществуват и други разбирания, които я свързват с определен етап на жизнения цикъл на индивида, характеризиращ се „с буря и стрес“ (Hall: 1904) и

стремеж към постигане на идентичност (Ериксън: 1968, 1996). Карл Манхайм (Mannheim: 1928, 1952) поставя началото на друга перспектива към младежта – като политическо поколение, формиращо се около преживяването на голямо историческо събитие в периода, когато съответната възрастова група е най-податлива на въздействие, и изграждащо свой специфичен светоглед, който запазва през целия си жизнен път. Бирмингамският център за съвременни социални изследвания ориентира подхода към социалните неравенства в младежта, които се съдържат имплицитно в обособените младежки субкултури (Willis: 1977; Hebdige: 1979).

Понятието „младеж“ е костелив теоретичен орех. Разграничението между „млади хора“ като демографска съвкупност и „младеж“ като относително самостоятелна социобиологична група, има възлово значение (Mitev: 1986). Превръщането на „съвкупността“ в „социална група“ е продължителен и универсален исторически процес, който протича с различни темпове и особености в различните региони (Бадина: 1985). В неговата основа са: възникването на учебния труд на второ и трето образователно равнище като специфичен непродуцируем труд на възрастово-определена част от населението; трансформирането на традиционната в обществено-опосредена зависимост на младия човек от родителското семейство; интензивното общуване на младите хора с връстници в хода на обучението; новият достъп до ценностната система на обществото. Формирането на младежта като социобиологична група е универсален процес, но предимство в износа на субкултурни продукти получават страните, в които протича изпреварващо (Митев: 1988; 2010). Логично това са страните с по-високо равнище на индустриално развитие и с либерално-демократични системи.

Теоретичните перспективи и противопоставящи се изследователски подходи, в цялото многообразие на съвременните си интерпретации, допускат съществуването на връзка между жизнения опит и преживявания на младите хора и тенденциите на социална промяна. Затова не е случаен фактът, че политици и икономисти, социални работници и учители очакват с нетърпение резултатите от проучванията на Шел в Германия, за да настроят своите планове за действие. Изследователският модел на професор Хюрелман със своята точност и чувствителност улавя стабилността и промяната в такива области от жизнения опит на младите хора като свобод-

но време и културно потребление, образование и работа, политика и семейни отношения. В своята съвкупност те позволяват да се обхване цялостният облик на съвременното младо поколение. Ефективността на инструментариума, доказана в многогодишни допитвания, обуславя и неговото приложение в други страни. Важно предизвикателство пред разширяването на тези изследвания е ситуирането на анализа на данните от допитването в социалния контекст на обществото в конкретен момент от неговото развитие.

1.2. Младото поколение в европейски контекст

Младите хора, които бяха изследвани в България през юни 2014 година, са децата на младежта, която оформи своя мироглед под въздействието на революционната промяна, сложила началото на прехода към многопартийна система и пазарна икономика. За днешното младо поколение 1989 година е далечна история, за която могат да четат или слушат разкази на родителите си, но която е вече извън техния жизнен опит (Roberts: 2012). Жизнените преживявания на изследваните младежи са свързани със съвременна България, двадесет и пет години след политическата промяна и седем години след приемането на страната в Европейския съюз и НАТО. Пазарната икономика и демократичната политическа система са дадености за днешните млади, а не постижения или загуби, както могат да се привиждат на техните родители.

Социално-икономическата ситуация на съвременните млади хора е повлияна от последиците на световната икономическа криза от 2008 година насам и бавното излизане на европейската икономика от нея. Политическата нестабилност от последните две години в България е също важен елемент на социалния контекст, в който днешните младежи правят своите жизнени избори. Публичният дебат относно младежта и политиката за младежта, както у нас, така и в европейските страни, е доминиран от проблемите на младежката безработица и качеството на образованието. Те присъстват и в младежката стратегия на Европейския съюз „Европа 2020“, и в Националната стратегия за младежта (2012-2020). След приемането на Закона за младежта през 2012 година, изготвената национална стратегия определя като основни задачи на младежката политика създаването на благоприятни условия за достъп на младите хора до

училищно и университетско образование и неформално обучение, за професионално, социално и личностно реализиране, за участието им в обществен и икономически живот, за приобщаването им към управлението на местно, областно и национално равнище, както и за връщане в България на обучаващите се в чужбина (ММС: 2012).

Младите хора във възрастовата група 15-29 години съставляват малко над 17% от населението на страната през 2013 г. (Таблица 1.1). При това официалните статистически данни за целия период от началото на прехода показват тенденция към намаляване на относителната демографска тежест на младото поколение. Прогнозите на Националния статистически институт са за продължаване на тази тенденция поне в периода до 2020 г., като се очаква това да засегне особено силно възрастовите групи 20-24 и 25-29 години.

Таблица 1.1. Население на възраст между 15 и 29 години към 31.12.2013 г.

Население	Общо	Мъже	Жени
Общо за страната	7 245 677	3 524 945	3 720 732
15-19	318 714	164 105	154 609
20-24	433 186	223 177	210 009
25-29	488 936	253 073	235 863
Общо младежи	1 240 836	640 355	600 481

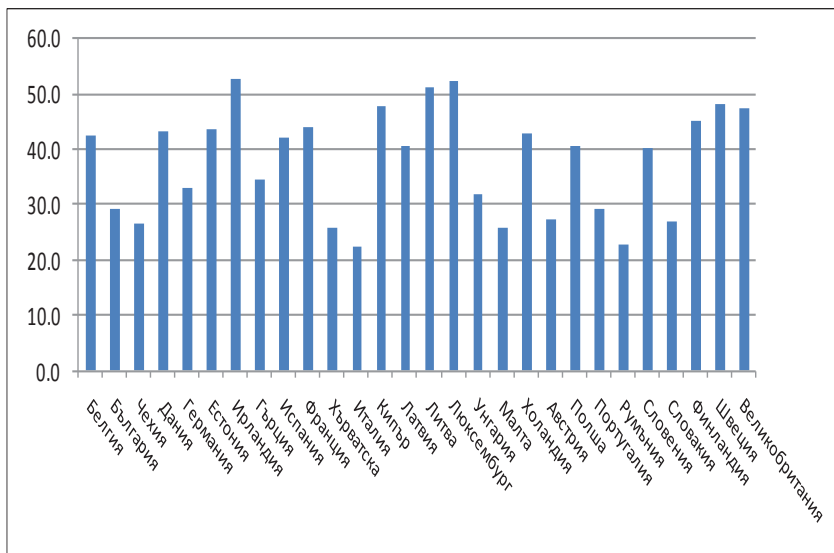
Източник: Национален статистически институт (<http://www.nsi.bg/>)

Демографските проблеми на обществото се дължат на младежките проблеми в процеса на социална интеграция и преди всичко на уязвимата ситуация на младите хора на пазара на труда. Ако на 15-годишна възраст почти всички младежи учат, то в края на младежката възраст всички би трябвало да работят. Как и с каква скорост се извършват тези преходи обаче зависи от националните системи на образование, професионално обучение и заетост (Eurostat: 2014). Нещо повече, пътят на младите от училището към работата не е еднолинеен и много младежи съчетават учението и труда или извършват обратни преходи – от пазара на труда обратно в системата на образование.

Евростат (2014) поставя българските младежи в групата на младите хора, които късно започват да търсят работа, най-често след завършване на обучението си, и рядко съчетават работата и учението. В такава ситуация са и младежите от много източноевропейски страни като Хърватия, Чехия, Унгария, Румъния, Словакия, а така също и някои западноевропейски страни като Италия и Белгия. За тези страни е характерен трудов пазар с малко гъвкави форми като работа с намалено работно време или почасова заетост. В силен контраст с българската ситуация са преходите на младите хора в две групи страни: скандинавските, Холандия, Великобритания и до известна степен Словения, в които има значително препокриване на образованието и заетостта, поради традицията ученици и студенти да се наемат на работа с намалено работно време или на временни работни места през лятото; и Германия и Австрия с техните утвърдени дуалистични системи на обучение, при които значителен дял от младите хора едновременно учат и работят срещу заплащане.

Детайлният поглед върху тези жизнени области разкрива и други особености на социалната ситуация на българската младеж днес. Въпреки масовата експанзия на висшето образование в първите години на прехода у нас, когато в предлагането на образователни услуги се включиха множество частни висши учебни заведения, а държавните университети започнаха да създават свои филиали на територията на цялата страна, все още делът на младежите с университетски дипломи остава под средното равнище за Европейския съюз. В групата на младите възрастни (30-34 години) хората с висше образование у нас са 29.4% при средно за Европейския съюз 36.9%. В България младите жени с висше образование значително надвишават по своя дял младите мъже – 37.6% за жените при само 21.8% за мъжете.

Фигура 1.1. Дял на хората с висше образование в групата 30-34 години през 2013 г. (в %)

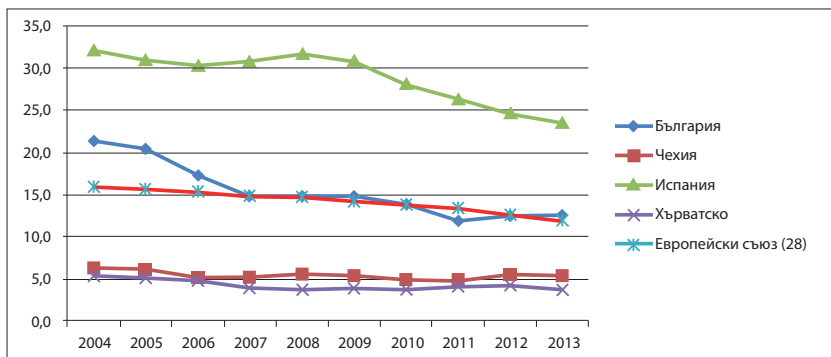

Източник: Евростат

(<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database>).

На по-ниското образователно равнище данните на Евростат показват, че достъпът на младите хора в България до средно образование е сравнително висок. Така във възрастовата група на 20-24-годишните хора със завършено средно образование у нас през 2013 година са 86% при 81% за Европейския съюз като цяло. В много други източноевропейски страни обаче, като Хърватия, Чехия, Литва, Словения и Словакия, този дял е над 90% от съответната възрастова група.

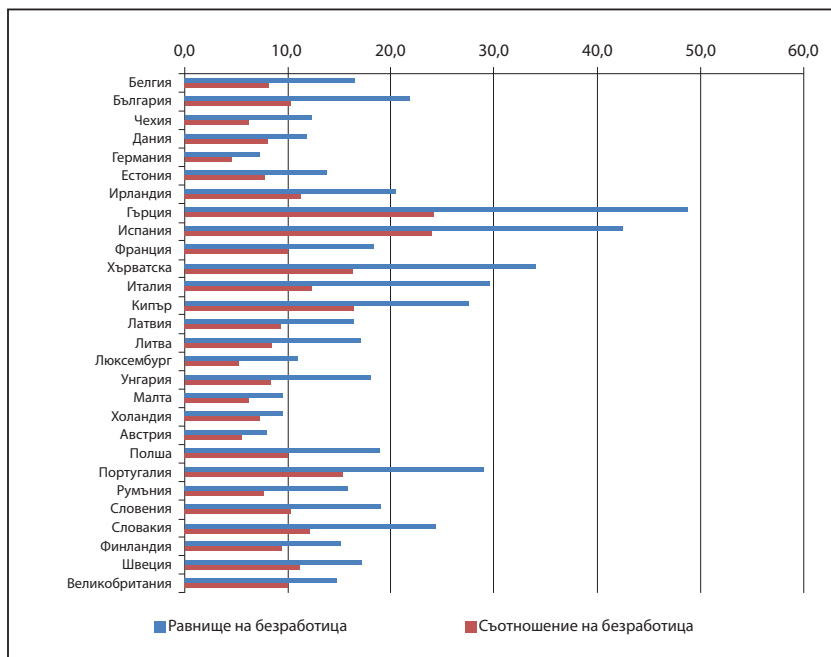
Отпадащите от училище у нас са все още значителна група сред младежта – 12%, макар че страната отбелязва положителна тенденция към намаляване. *Фигура 2.2* демонстрира контрастната ситуация в няколко европейски страни – рано напусналите училище са 3.7% в Хърватия и 5.4% в Чехия, докато в Испания стигат 23%. България заема междинна позиция, много близка до средната за Европейския съюз. В страната преждевременно напускат предимно млади хора от селата и малките градове.

Фигура 1.2. Рано напуснали образователната система (в %)

Източник: Евростат.

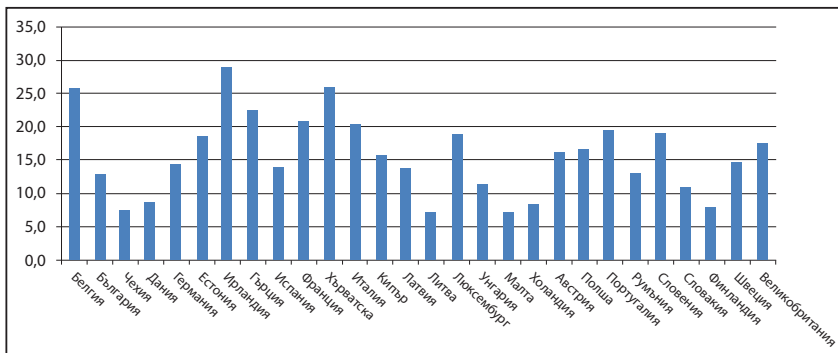
Групата на млади хора, напуснали образователната система преждевременно, е с най-голям риск да не успее да се включи в пазара на труда. Ако младежката безработица у нас през 2013 г. във възрастовата група 15-29 години е 21.8% (по данни на Евростат), то тя стига до 44.8% сред младите хора с основно и по-ниско образование (нива 0-2 по европейската класификационна система ISCED11). Равнището на безработица е малко по-високо сред младите мъже – 22.3%, отколкото това при жените – 21%. През 2013 г. младежката безработица в България е на едно от най-високите равнища сред страните-членки на Европейския съюз (Фигура 1.3). България е над средното за европейските страни равнище на безработица, което съпоставя безработните младежи с младежката работна сила, и малко под средното по индикатора „съотношение на безработица“, което съпоставя безработните младежи с цялата възрастова група на 15-29-годишните. По-ниската стойност на втория индикатор се обуславя от по-ниската икономическа активност на българските младежи, особено сред по-младите възрастови групи – 15-19 и 20-24. При това характерна черта на ситуацията у нас е високото равнище на продължителната безработица сред младежта – 8.1%.

Фигура 1.3. Равнище и съотношение на безработица сред младежта, 2013 г.

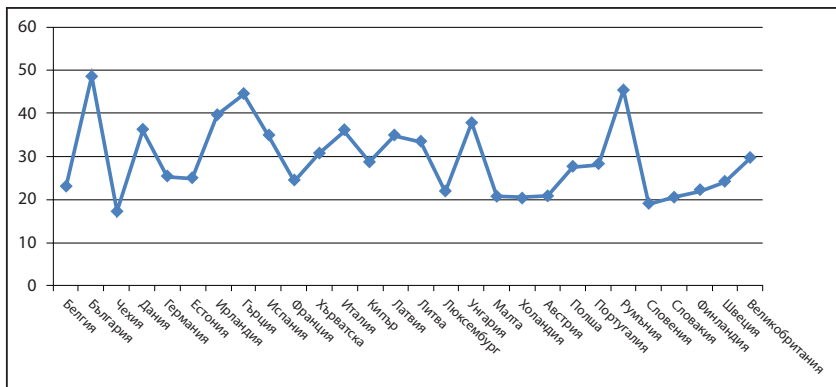
Източник: Евростат.

Показателни за ситуацията на младите българи на пазара на труда са още два основни статистически индикатора: относителни дялове на самонаетите младежи и на групата на онези, които нито учат, нито работят. По първия показател България е под средното за Европейския съюз, а по втория – на едно от най-високите места. Ниските възможности за предприемачество сред младежта у нас са свързани както със състоянието на българската икономика, така и с юридическите регулации на пазара на труда, социално-политическите стимули за икономическа инициатива и не на последно място с неразвитостта на образователните програми в тази област. Групата на онези, които не учат и не работят, е много разнородна, но като цяло нейното съществуване свидетелства за високорискова ситуация, която застрашава младите хора със социално изключване. Тя има както много висока икономическа цена, така и сериозни социални последици за другите младежки преходи – към собствен дом, партньорство и пълноправно политическо участие.

Фигура 1.4. Младежи, които нито работят, нито се обучават (в %)

Източник: Евростат.

По много от индикаторите, използвани от Евростат, които измерват бедността и социалното изключване, ситуацията на българските младежи е също неблагоприятна. Така например в България е най-висок делът на младите хора, които живеят в ситуация, при която техният разполагаем нетен доход (на еквивалентна единица) е по-нисък от 60% от средния (медианен) доход за страната.

Фигура 1.5. Млади хора в риск от бедност или социално изключване (в %)

Източник: Евростат.

Евростат също така установява едни от най-високите равнища на ограничения на младите хора у нас при задоволяването на основни нужди като храна, отопление, предмети от бита. Доколкото социалното изключване е по-многообразно явление от материалната лишеност, този процес ще бъде анализиран на базата на резултатите от настоящето изследване, включващи мненията и оценките на самите млади хора. Изложените статистически данни дават само общата рамка на някои от проблемите, които българските младежи срещат по пътя от образованието към заетостта – път, който във висока степен повлиява техния преход към независимост.

1.3. Българската традиция в младежките изследвания

Основополагаща фигура в българската социология и социална психология е Иван Хаджийски (1907-1944). Неговият фундаментален труд „Бит и душевност на нашия народ“ (1940) съдържа и класическо описание на поколенските отношения в традиционното общество на селячеството, на еснафа и дребния собственик преди и след Освобождението на България. Анализите и обобщенията на Хаджийски позволиха да се внесе исторически мащаб в изследванията на следвоенните поколения.

След сталинската пауза възстановяването на социологическата традиция направи възможно създаването на Център за социологически изследвания на младежта (ЦСИМ, 1968, с пръв ръководител Минчо Семов, по-късно ректор на Софийския университет „Св. Климент Охридски“). Емпиричните изследвания се насочват към множество актуални теми, сред които изпъкват миграцията на селската младеж към града (60-те години), специфичните черти на второто поколение мигранти (70-те години) и младежката субкултура (80-те години).

Научният стил, възприет от изследователите на младежта, се отличава с няколко особености:

- *Интердисциплинарен подход.* В проучванията са привлечени – наред със социолозите – статистици, икономисти, психолози, медици, културолози, философи. Центърът за социологически изследвания на младежта е преобразуван в Център за научни изследвания на младежта (ЦНИМ, 1974), а по-късно – в Научноизследователски институт за младежта (НИИМ, 1979).

- *Баланс на количествените и качествените методи.* Използването на дълбочинни интервюта позволи да се навлезе в деликатни теми, включително да се направи изследване на масовата реакция след катастрофата в Чернобил (уникално за Източния блок) и да се проследят на няколко етапа промените в младежките нагласи в хода на т.нар. перестройка.
- *Акцент върху международните сравнителни изследвания.* Българските изследователи поеха координационни функции в най-голямото сравнително изследване в страните-членки на СИБ: „Влияние на висшето образование върху възпроизводството и развитието на социалната структурата на социалистическото общество“ (Filipov and Mitev: 1982). Страната се включи и в общоевропейски изследвания (Hartman, Trnka: 1984; Grootings, Stefanov: 1986 и др.). През периода 1970-1989 година бяха провеждани годишни международни симпозиуми по проблемите на младежта в Приморско и Варна – първоначално с източноевропейски изследователи, а след това и с участието на учени от Западна Европа, САЩ, Азия и Африка в рамките на ИК 34 на МСА „Социология на младежта“.
- *Теоретични иновации.* Концепцията „ювентизация-самореализация“ (представена на XII Световен конгрес по социология в Упсала, 1978) внася принципна корекция в разбирането на социалната интеграция и предлага обяснение на младежките бунтове. Отношението „младеж-общество“ е двустранно взаимодействие, при което успешната социализация на младежта е в зависимост от пълноценната ювентизация на обществото.

Сумарен резултат от изследванията е очертаваният в края на 70-те години генерационен портрет на новите млади, които се отличават със стремеж към по-пълна личностна изява и в труда, и в свободното време, и в предбрачната любов, и в семейния живот. Емпиричните данни описват една нова фаза в еманципацията на личността (Митев: 1980; Mitev: 1989). Ювентизационният потенциал на младежта нараства. През 80-те години ювентизационният дефицит на институциите стимулира формирането на спонтанни младежки групи (Експрес информация: 1986) и тласка младежта към позицията на „колективен дисидент“ (Митев: 1987).

Дейността на българските изследователи на младежта получи международно признание. На X Световен конгрес по социология

(Мексико, 1982) Петър-Емил Митев беше избран за президент на ИК 34 „Социология на младежта“.

След началото на прехода към демокрация и пазарна икономика бяха проведени няколко големи изследвания на младежта (1995, 2002, 2007, 2010), както и специализирани проучвания по въпросите на младите хора от етническите малцинства, отношението към религията, културата на мира и демокрацията и формирането на европейско съзнание.

Беше продължена традицията на широко международно сътрудничество: организиране на международни конференции по въпросите на младежта (1993, 1995, 1999, 2002, 2007); участие в европейски изследователски проекти: TRANSITIONS, FATE, UP2YOUTH, SINEFOGO и др. По инициатива от българска страна беше разработен проект за изследване на балканската младеж с участието на Божидар Якшич (Сърбия), Бранка Баранович (Хърватия), Октав Марковичи и Анка Томеску (Румъния), Георги Кимов и Елида Медаровска (Македония), Мария Деде (Албания). Проектът не беше реализиран по финансови причини. Продължи активността в ИК 34 „Социология на младежта“, в който Сийка Ковачева беше член първоначално на Изпълнителния и след това на Консултативния борд.

Социологическите изследвания разкриват специфичните черти на посткомунистическата младеж. Новите млади стават генерационен субект на геополитическата преориентация на страната към Запада – Европейския съюз и НАТО, така както в коренно различни условия следвоенната младеж беше станала генерационен субект на противоположна геополитическа преориентация – към Източния блок. Възприемането на западните културни образци и модели на поведение (*западнизацията*) е огромен поколенчески факт, независим от различията по пол, местоживеене, етническа принадлежност и политически предпочитания. През 90-те години младите хора по-бързо и по-пълно в сравнение с възрастните осъзнават кардиналния смисъл на промяната: *центърът на тежестта в обществения живот се пренася от държавата в гражданското общество*.

Проучванията показват по какъв начин и в каква степен за младите „Европа“ придобива двоен смисъл – и като стратегическа перспектива на страната, и като непосредствена, макар и нелеко постижима възможност за индивидуална интеграция. Младежта дава – чрез своите аспирации и своето поведение – двоен отговор на

новите предизвикателства. Единият е готовността да се реализират онези възможности, които разкрива израстващото в страната гражданско общество. Другият вариант – за някои резервен, за други основен става емиграцията. Младите хора усвояват *ново поле на възможности*. Не само в границите на нацията-държава, но и на регионалната (европейска) общност, на съвременния свят.

От научните изследвания се прави практически извод: за стратегията на младежката политика няма по-важен проблем от оптимизирането на *националния сектор* на това поле от възможности.

След НИИМ щафетата на младежките изследвания поема Институтът за социални ценности и структури „Иван Хаджийски“.

1.4. Методологически бележки по настоящето изследване

Тази книга представя резултатите от проучването „Младежта в България 2014“ като част от международен проект на Фондация „Фридрих Еберт“ за изследване на младежта в балканските страни по общ модел, разработен от немския изследовател Клаус Хюрелман. В България работата по проекта беше ръководена от Петър-Емил Митев и Сийка Ковачева, а теренното набиране на информация беше осъществено от агенция „Галъп интернешънъл“: анкетното допитване – 12-30 юни, а дълбочинните интервюта – юли-август 2014 г.

Основно предизвикателство пред българското изследване беше да се осигури едновременно съпоставимост на резултатите у нас с останалите страни, в които е провеждано такова допитване, и в същото време да се създаде инструментариум, който да бъде чувствителен към местната специфика и да позволи съпоставка по някои показатели с предишни изследвания, за да улови тенденциите на промяна в жизнената ситуация, поведението и ценностите на младите хора.

Методиката за набиране на първична информация е комбинация от количествено допитване по стандартизиран въпросник и качествено проучване по метода на дълбочинното интервю. Целевата група са младите хора на възраст 14-27 години; генералната съвкупност според националното преброяване на населението от март 2011 година може да се оцени на 1 224 000 души. Методиката включва национално-представителна извадка за количественото изследване и целева извадка за дълбочинни интервюта. В представителното проучване е използвана двустепенна гнездова извадка (206 гнез-

да), стратифицирана по области (28) и тип населено място (столица, областен център, малък град и село) на основата на систематичен случаен подбор на избирателните секции в страната. Обемът на реализираната извадка са 1030 интервюта, което представлява 91.4% от планирания обем. Реално осъществената извадка не е претеглена, тъй като отклоненията от структурата на населението според преброяването са в рамките на статистическата грешка в размер на плюс-минус 3%. За стриктен контрол върху провеждането на анкетата са осъществени контакти по телефона или лице-в-лице с 20% от респондентите в ефективната извадка. След логическия оглед на попълнените въпросници са селектирани 1018 пълноценни интервюта, включени в по-нататъшната обработка.

Таблица 1.2. Структура на извадката (в %)

Пол	
Мъже	50
Жени	50
Възрастови групи	
14 – 17	26
18 – 22	33
23 – 27	41
Населено място	
Село	22
Малък град	22
Областен град	36
Столица	20
Социално-професионален статус	
Ученици	33
Студенти	14
Работещи	37
Безработни	12
Образование	
Основно и по-ниско	13
Незавършено средно	28
3 години средно	7
4 години средно	40
Висше	13
Образование на бащата	
Основно и по-ниско	12
3 години средно	22
4 години средно	37
Висше	22

Математическо-статистическата обработка на количествени данни е осъществена с помощта на пакета SPSS. Данните са подложени на едномерен, двумерен и многомерен анализ, като са извършени проверки на хипотези по метода хи-квадрат, t-test анализ и дисперсионен анализ. В книгата са представени и интерпретирани само статистически значими зависимости между променливите на ниво .000.

В качественото изследване са проведени десет дълбочинни интервюта, разпределени по равно по пол и по възраст до 20 и над 20 години. Подбрани са ученици, студенти, работещи и безработни младежи. В съответствие с очакванията, че етническите различия оказват значимо въздействие върху ориентациите на младите хора, интервюирани са шестима етнически българи и по двама етнически турци и роми. Продължителността на интервютата е от час и час и половина. Направени са аудиозаписи със съгласието на респондентите.

2. СВОБОДНО ВРЕМЕ И ЖИЗНЕНИ СТИЛОВЕ НА БЪЛГАРСКАТА МЛАДЕЖ

Свободното време (както впрочем и самата младеж като социална категория) е продукт на индустриалното общество и проява на модернизацията на социалния живот. Свободното време днес е значим обект на съвременната индустрия и има важен принос за физическото и психическото здраве на хората и за цялостното качество на техния живот. За младите хора особено, свободното време е допълнителен или алтернативен източник на идентичност, която те конструират посредством смислите, предавани от личността на дейностите и предметите, потребявани през времето, свободно от учене, платена работа и домашен труд (Roberts: 2006). Развлеченията, спортът, изкуството са значими области на себеутвърждаване и изграждане на личностен стил на живот и много изследователи (Miles: 1998; Jones: 2009) твърдят, че в късномодерното общество потреблението играе все по-нарастваща и дори решаваща роля за формиране на индивидуалната идентичност.

И наистина, свободното време се превръща в средство за индивидуализация на личността поради богатството от стоки, услуги и дейности за потребление и създаване на култура, развлечение и почивка, от които личността може да избира и изгражда свой собствен стил на поведение (Roberts: 2009; Miles: 2000). Ако в началните периоди на индустриализацията свободното време е силно предопределено от начините на получаване и размера на дохода, възрастта и семейната ситуация на индивидите, то днес културните и развлекателни индустрии с произвежданите от тях продукти създават широк набор от възможности за избор, което позволява на индивида да изрази своето „Аз“ и често да се отъждестви с едни и отграничи от други групи със специфичен жизнен стил. Многообразието на вкусове и предпочитания, подсилвано и насочвано от повече или по-малко агресивни маркетингови стратегии, обаче, не означава пълно елиминиране на въздействието на социално-стратифициращи фактори като класа, пол или етнос (Wyn and White: 1997; Lawson and Todd: 2002). Тази зависимост на индивидуалния избор от съществуващите стари и появяващи се нови системни неравенства се отчита в концепцията за „структурирана индивидуализация“

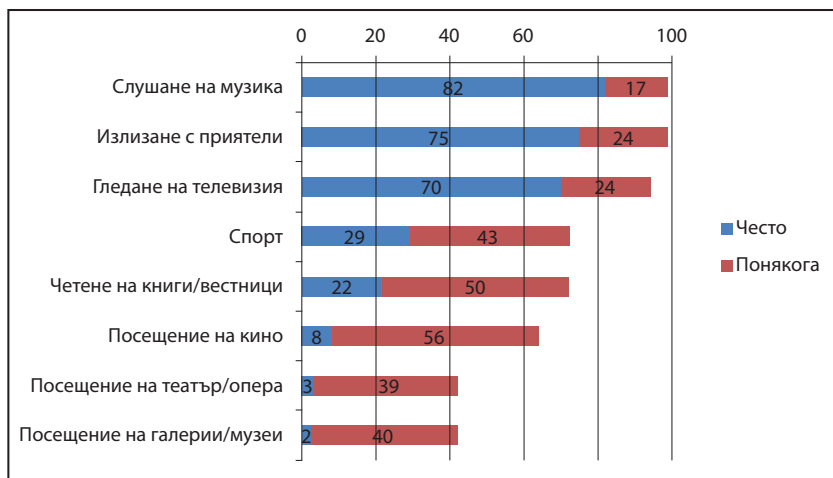
(Roberts et al: 1994; Furlong and Cartmel: 2007). Според тази концепция свободата на индивидуалното действие в свободното време, както и в младежките избори на обучение и работа, следва да се отчита в нейната връзка с материалните обстоятелства и по-общата структура от възможности и ограничения, при които тези жизнени избори са направени.

Кои са специфичните начини на поведение в свободното време на българската младеж, какви са формите на младежко културно потребление и културно производство и кое определя различията в избраните стилове на живот от различните групи млади хора? Тази глава е посветена на търсенето на отговори на тези въпроси.

2.1. Основни младежки дейности в свободното време

Социологическите изследвания, включително и нашето, традиционно измерват присъствието на няколко основни дейности в структурата на свободното време на младите хора (Фигура 2.1).

Фигура 2.1. Колко често правите следните неща? (в %)

Общата картина на младежките дейности в свободното време показва разпределение в три основни групи: най-често практикувани, практикувани понякога и рядко извършвани дейности. Към първата група се отнасят слушането на музика, излизането с приятели и

гледането на телевизия. Три четвърти от младите хора правят и трите неща много често, което показва водещото им място в младежкия стил на живот. Слушането на музика остава най-предпочитаното занимание за българските младежи, както и в предишните две изследвания от началото на прехода насам (Митев: 1996; Митев: 2005).

Слушането на музика може да варира от най-пасивни форми в съчетаване с други дейности до висока степен на активност, служеща като основа за изграждане на младежки субкултури около определен музикален стил. Макар че инструментариумът на сегашното изследване не позволява да погледнем детайлно зад тази категория, за да разграничим предпочитаните форми и стилове, можем да заключим, че на първо място са сравнително пасивните и развлекателни форми на слушане. В дълбочинните интервюта повечето млади хора изразиха мнението, че слушането на „чалга“ („балкански попфолк“) намалява, но остава най-популярен жанр, и именно чалгата е „музиката, която пускат в дискотеките“. Онези, които се разграничиха от чалгата, я критикуваха преди всичко за текстовете на песните, които определяха като „абсурдни“, „просташки“, „лишени от всякакви ценности“. Интервюираните определяха себе си като харесващи едновременно различни стилове, „от всичко по-малко“, както се изрази студент по информатика, а не като последователи на един определен музикален стил. Предпочитанията към тази най-разпространена младежка дейност в свободното време са еднакво присъщи на жизнения стил и на двата пола и не зависят от икономическите възможности на домакинството. Най-младата възрастова група – тази на 14-17-годишните тийнейджъри, преди всичко ученици – най-често слуша музика, и потреблението започва да спада в по-горните възрастови групи. Честотата на слушане е значимо по-ниска при вече работещите младежи.

Развлекателните форми на потребление преобладават и при гледането на телевизия, което в нашето изследване е изместено на трето място след времето, прекарано във от дома с приятели. Излизането с приятели е типично младежка дейност, практикувана от почти всички младежи с висока честота. И тук, както и при музиката, честотата на потребление намалява с възрастта – от 84% при най-младите до 67% при най-възрастните. Най-често излизат навън с приятели учениците и студентите, а най-рядко – отново работещите. По социални страти в зависимост от дохода няма статистически

значима разлика, но има такава по социални групи в зависимост от основното занимание – при безработните и незаетите 61% заявяват, че излизат често, докато това правят 84% от учениците. Полът също се оказва значим фактор – често излизат 80% от мъжете и 70% от жените. Най-често гледат телевизия безработните и незаетите – 82% при само 56% сред работещите и 51% сред студентите. Най-високи дялове на „често гледащи телевизия“ има сред ромите и многодетните семейства. Най-малко гледат телевизия студентите, а най-много завършилите основно образование и непродължили нататък. Образованието на родителите също играе значима роля тук (Cramer's $V = .184$ за силата на въздействието на образованието на бащата и Cramer's $V = .146$ за образованието на майката). При младежи с родители с научни степени по-малко от половината гледат телевизия често и този дял нараства с намаляването на образованието, като при родители с основно и по-ниско образование стига до 87%. Бедните и младежите в селата гледат телевизия по-често от тези от богати и заможни страти и живеещите в големите градове и столицата. В Югоизточния регион честотата е с 20% по-висока от Югозападния. Близко половината от незаетите и ромите гледат телевизия по четири и повече часа на ден, както и две трети от онези, прекъснали образованието си, без да завършат основно училище. Общото за тази група от три най-често практикувани дейности е, че те не изискват големи финансови средства, подготовка и познание, макар че има и разновидности, които предполагат високи разходи, активност и посветеност.

Втората група включва заниманието със спорт и четенето на книги и вестници и са практикувани от около три четвърти от младите хора, но вече с по-малка честота в сравнение с първата група дейности. Всеки четвърти спортува редовно, а всеки пети чете редовно. Това са дейности, които предполагат по-голяма активност на младите хора и допринасят за тяхното физическо и психическо здраве. Дяловете на групите, които „никога“ не четат и не спортуват – по една четвърт от анкетираните, – не дават основание да обявим както „края на интелектуалните занимания“ (четенето), така и „победа на здравословния стил на живот“ (спортуването). В интервюта младите хора споделяха противоположни мнения.

Забелязала съм, че в последните една-две години моите познати, малко като бум, повечето са почнали наистина

фитнес-културата, което е поради здравословен начин на живот – спират цигарите, намаляват алкохола, което е много хубаво. Има и момчета, и момичета. (Ученичка 12 клас, столична гимназия)

Младите хора не спортуват. Повечето по компютрите стоят. Увеличат се по игрите и се затварят по фейсбук, чатове, какво ли не. Като някакви зомбита седят и цъкват само игри, разглеждат снимки. (Студент по икономика)

Не чета литература и вестници. Интернет ми е достатъчно, макар че и там има строго определена база от сайтове, които посещавам... Достатъчно ми е натоварено в днешното време, в XXI век, за да се натоварвам допълнително. Още повече с новини. Те са от най-негативните събития в телевизията. (Студент по право)

Днес има повече възможности за четене, включително и онлайн. Младите четат, каквото ги интересува, не каквото им се дава [в училище]. (Ученичка в гимназия)

Спортът и четенето като дейности, типични за свободното време на младежите, са по-силно повлияни от социално-демографските фактори, отколкото слушането на музика. Например, жените четат два пъти по-често от мъжете. Четенето „често“ нараства с възрастта и особено с образованието – от 18% при основното до 35% при висшето образование, но следва да се има предвид, че и сред младежите с висше образование има 9% посочили, че не четат „никога“. Социалният статус е също значим фактор – половината (48%) от безработните и незааетите не четат никога. Над половината от ромите също се отнасят към нечетящите. „Често“ четат над една трета от младежите, чиито баща (Cramer's $V = .258$) и майка (Cramer's $V = .205$) имат висше образование, а само 5% от онези, чиито родители имат основно и по-ниско образование. „Никога“ не четат само 10% от младежите с родители висшисти, докато този отговор дават 60% от младежите с родители с основно образование. Нечетящите в селата са три пъти повече от нечетящите в столицата. Към тази група се отнасят 43% от анкетираните младежи в Северозападния (и най-неразвит икономически) регион и най-малко (само 14%) от младежите от Югозападния регион. Редовните спортни занимания също са зависими от социално-половите норми, както и четенето – делът на мъжете, които спортуват често, е повече от два пъти по-го-

лям от този на жените, и обратно – 33% от жените и 17% от мъжете не спортуват изобщо (Cramer's $V = .304$ за силата на връзката между пол и честота на спортуване). С нарастването на възрастта на младежите има слабо намаление на честотата на заниманията. Учениците и студентите спортуват често два пъти повече от незаетите и безработните. Силна е зависимостта от населеното място, при което делът на спортуващите е най-голям в столицата и силно намалява в малките градове и особено в селата. Половината от младите роми никога не спортуват. Следва да отбележим тенденцията по отношение на спорта, че това поведение все повече се ориентира пазарно, срещу заплащане в съответни частни клубове, а възможностите и предпочитанията за неформални занимания намаляват силно.

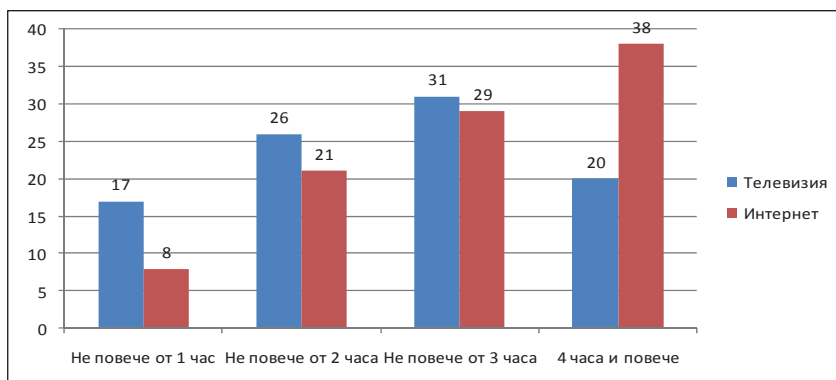
Към третата група се отнасят дейности, които по-рядко присъстват в свободното време на младите хора – посещение на кино, театър, галерия. Гледането на филми в киносалон, което предполага повече средства, време и съпреживяване с множество други хора, е сред честите дейности на по-малко от една десета от младите хора. Още по-малко, под половината младежи са потребители, при това „рядко“, на „висока култура“ като театър, опера, художествени изложби и други. Равнището на този тип „високо“ или „активно“ културното потребление сред младежта е забележително ниско – 52% от младежите никога не са посещавали нито едно от тези неща: театър, опера, музей, художествена галерия. Често посещават кино само 11% от работещите и само 3% от безработните. Повече от половината от безработните и незаетите изобщо не са ходили на кино през изминалата година. Най-често ходят на кино студентите и живеещите в столицата и големите градове. Студентите са също и групата сред младежта, която по-често ходи на театър и опера. Жените по-често заявяват посещения на театър, опера и концерт, отколкото мъжете. Най-силна е връзката между типа населено място и честотата на посещение на кино (Cramer's $V = .212$) и на театър (Cramer's $V = .228$). Също така е силно и въздействието на образованието на бащата (съответно Cramer's $V = .284$ и $.225$).

Инструментариумът отново не позволява да измерим колко посещения стоят реално зад отговора „рядко“, но следва да се има предвид, че младите хора се обръщат към интернет за културно потребление, в т.ч. на високи компютърни изкуства (Митев: 2005). Телевизията също дава достъп на младите до филми, концерти и

изложби, при това без големи финансови и времеви разходи. И все пак фактът, че 52% от анкетираните съобщават, че никога не са ходили на театър, картинна галерия или музей, позволява да заключим, че тази форма на активно културно потребление е изгубила своя престиж за половината младежи у нас. Това, че и половината от учениците не са ходили на театър или художествена изложба, показва колко назад е останало средното образование у нас в осигуряването на достъп и стимулирането на интерес у младите към обичуване с изкуството (поне с някои видове културно производство).

Най-изявената промяна в структурата на свободното време на българските младежи е нарастващото потребление на интернет. То вече измества гледането на телевизия като предпочитано занимание за младежта като цяло или както се изрази ученик от столична гимназия: „Не съм гледал телевизия от шест години, всъщност откакто имам интернет.“ Съпоставката между двете дейности показва, че „прекарването в интернет“ всеки ден е практикувано от над 90% от младите хора в България и е станало предпочитана дейност в свободното време, която съперничи по отделяно време на гледането на телевизия.

**Фигура 2.2. Средно по колко часа на ден гледате телевизия?/
Средно по колко часа на ден прекарвате в интернет? (в %)**

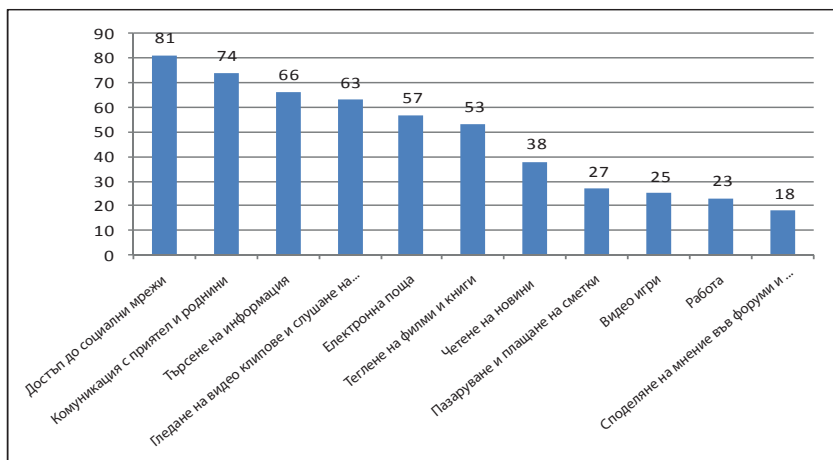
Младежите отделят значителен брой часове за сърфиране в социалните мрежи – над две трети от тях правят това повече от два часа на ден, а 13% съобщават, че стоят в световната мрежа шест и повече часа. Съпоставката на броя часове, отделяни за телевизия и за компютри, показва, че продължителността на всекидневното

ползване на интернет е значително по-голяма от тази на гледането на телевизия – по-малко от една трета от младежите стоят пред телевизорите по три часа на ден и само една пета – по четири и повече часа. Интернет се ползва еднакво често от мъжете и жените и по възрастови групи сред младежта. Достъпът намалява с образованието и е най-нисък при тези с основно и по-ниско образование. Само две трети от незаетите и безработните и само половината от ромите имат достъп до интернет. Ниско е потреблението и при младежите от бедни семейства, с родители с основно образование и в селата. Силата на връзката между потреблението на интернет у дома расте от Cramer's $V = .202$ за типа населено място и Cramer's $V = .217$ за социалните страти през Cramer's $V = .371$ за образованието на майката до Cramer's $V = .536$ за етническия произход и Cramer's $V = .576$ за образованието на бащата.

Най-дълго стоят в интернет учениците, следвани от студентите. Ученичка в X клас от град Пещера заяви в интервюто си: „Аз стоя малко в интернет – само [!] по 3-4 часа на ден. Всичките ми приятели го правят по цели нощи“.

Интернет за младите хора е предимно средство за общуване и развлечение – за „свободни дейности“. Ако само една четвърт ползват интернет за работа и две трети за търсене на информация по различни въпроси, включително и за училищни проекти, то над 80% правят това за достъп до социалните мрежи като Фейсбук, Твитър, Гугъл плус, Май Спейс и други.

В добавка към споделянето в социалните мрежи, аудио и видео разговорите и чатът по Скайп са други начини за общуване с приятели и роднини. Социалните мрежи многократно разширяват възможностите за общуване на младите хора. Ако две трети от младежите заявяват, че имат до пет „близки“ приятели, то този брой се удвоява, когато става въпрос за „виртуални приятели“. При това, както показват изследванията на поведението на младежта в интернет (Awan and Gauntlett: 2013), социалните мрежи се използват за поддържане на контакти не само с тези, които са далеч физически за разговори „лице в лице“, но и за допълване и задълбочаване на контактите с онези, които живеят в същото населено място. Тук следва да добавим и електронната поща, чрез която общуват над 57% от анкетираните. Значим е делът (18%) и на онези, които споделят мнения във форуми и блогове пред по-широка аудитория.

Фигура 2.3. За какво най-често използвате интернет? (в %)

В дълбочинните интервюта младите хора оценяваха въздействието на интернет и положително, и отрицателно. Студент по математика изрази мнение, че интернет улеснява комуникацията с приятелите: „Ето, аз, като организирам мачове [по футбол], пиша на хората дали ще могат да се включат – безплатно, бързо, може да комуникираш едновременно с повече хора...“ Жена, работеща в сладкарски цех, също подчерта, че благодарение на интернет може общува с приятелките си от училище:

Или ще си пишем, или ще се чуем. Вече нямаме време, откакто сме завършили. Повечето хора си пишем по фейсбук или по скайп. Повечето от младото поколение са вече много заети.

Младите хора оценяват и по-голямата свобода на избор при ползването на интернет. Ученичка от езикова гимназия обясни предпочитанията си за сърфирането в интернет пред гледането на телевизия така: „В интернет има повече опции, докато пред телевизора заставаш и каквото ти е наложено, това гледаш. Има реклами и доста излишни неща.“

Контрастното мнение за въздействието на интернет върху общуването на младите се свързваше в интервютата с ролята на сърфирането за изместване на живота общуване или с опасността от изпадане в психологическа зависимост. Работещ студент по право изрази емоционално своя негативизъм към световната мрежа, която често води до пристрастяване:

Това е сфера, която създава страшно много проблеми. 70% от фейсбук-членовете са хора в маниачени. Имам познати,

които прекарват голяма част от времето си там... Това е много по-тежко от наркотик. Може би това е най-голямата зависимост в момента в света... Един такъв жив пример е когато, преди 15-20 години хората отиват на заведение, не спират да се смеят, общуват, а сега много рядко можеш да срещнеш компания, която да води наистина смислен разговор и да не са забили поглед в телефона, да ровят във фейсбук или нещо друго. То е неизбежно социално явление – на улицата, в трамвая. Хората се блъскат в теб, защото са забили поглед в телефона.

Освен въздействие върху общуването – оценено било положително, било отрицателно – потреблението на интернет от младите хора има и други приложения. Две трети от анкетираните ползват интернет за слушане на музика и гледане на музикални видео клипове. Интернет е допълнение и на домашната библиотека, киното и телевизията, тъй като 53% от анкетираните свалят книги и филми от интернет и още 38% четат новини от там. Интернет замества и така популярните в първите години на прехода машини за електронни игри и днес една четвърт от младежите играят видео игри в световната мрежа. Тя е и средство за пазаруване, правене на резервации, плащане на сметки за 27% от младежите, а още 5% я ползват за банкиране онлайн. Жените и по-възрастните сред младежта по-често пазаруват в интернет, а интернет-банкирането е по-разпространено сред работещите и студентите. Младежите с по-ниско образование по-често използват интернет за видео и особено за онлайн игри. В селото и при бедните домакинства по-рядко ползват интернет за работа и търсене на информация.

2.2. Младежите като потребители на продукти от културните и развлекателните индустрии

В съвременното общество все повече от културните продукти и услугите за почивка и развлечение, изграждащи жизнените стилове на българските младежи, се получават чрез участието на младите хора на пазара като потребители. При предишния режим формалната младежка организация, Комсомолът, предоставяше възможности за участие в множество дейности без непосредствено заплащане от младия човек. Това беше сравнително ограничено, стриктно контролирано и масово потребление. Днес се очертава тенденция към

индивидуализация и многообразие на възможностите за избор, предоставяни от пазара. Интересно е как се реализира тази тенденция при сравнително ниския жизнен стандарт на населението в страната.

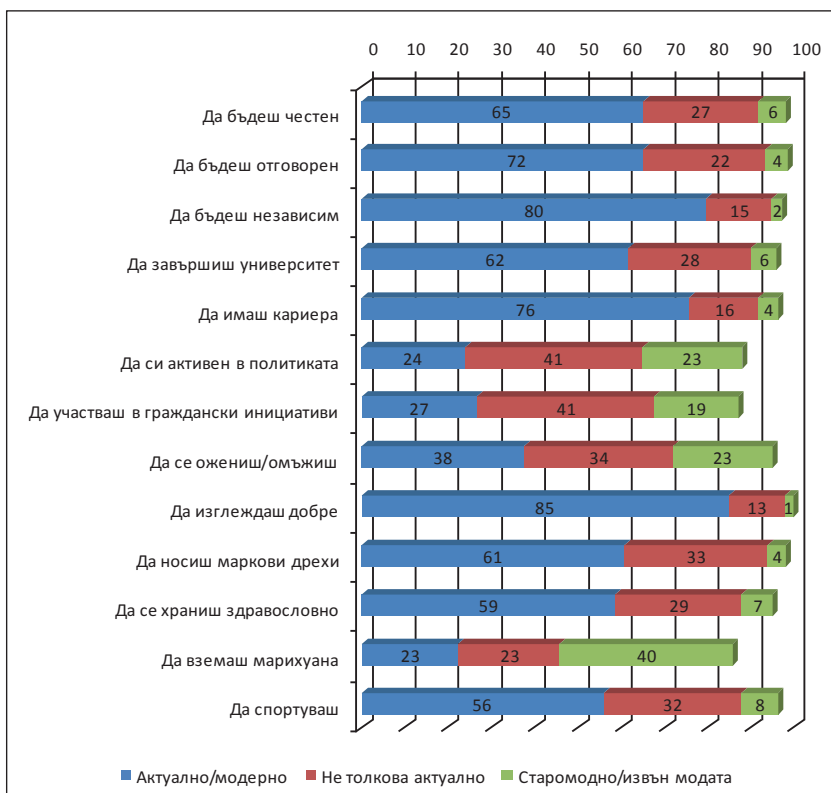
Данните от изследването свидетелстват за развиващ се пазар за културните и развлекателните индустрии сред българската младеж, макар и не в същата степен, както в западните общества. Младите хора все още успяват да се включат в голяма част от дейностите в свободното време, без да заделят средства за това – например сваляне на филми, музика и клипове безплатно от интернет или планинска почивка в палатка, вместо в многозвезден хотел в чужбина. Това, за което те са готови или принудени да дадат пари, е предимно купуване на дрехи, излизане на ресторант или кафе, плащане на телефон. Най-често българските респонденти отделят от 20 до 50 лева месечно за дрехи, обувки и аксесоари – около половината респонденти съобщават такава сума, а още една четвърт – между 50 и 100 лева. Само 10% си позволяват да харчат над 100 лева за такива покупки. Средствата, които отделят за кафе, ресторант или бар месечно, са по-ограничени и три четвърти от младежите се вменстват в границата до 50 лева. За третото най-голямо перо – телефонните карти или сметки – 80% от младежите харчат до 50 лева на месец. Парите, отделяни за билети за кино, купуване на дискове и книги, са обикновено под 20 лева месечно и не повече от един на десет младежи харчи над 20 лева за един месец. Младите жени и мъже са еднакво склонни да харчат пари за дрехи и обувки и отделят приблизително еднакви суми на месец, а тези от богати домакинства и столичани харчат повече от останалите. Разходите за телефон са по-големи сред висшистите, работещите, богатите и столичаните. Същото важи и за купуването на книги.

Разходите на българските младежи по своята структура и размер съответстват на вижданията им за това кое е модерно и кое е излязло от актуалност днес. Да изглеждаш добре, заема безспорно първо място сред множеството изброени черти на съвременния стил на живот. Как изглеждаш, се свързва по-тясно с носенето на маркови дрехи, отколкото със спортуването или здравословното хранене, макар че и те се смятат за актуални от повече от половината респонденти. Пренебрежимо малки са дяловете на онези, които отричат актуалната значимост на хубавата външност и марковите дрехи – съответно 1% и 4%. При това удовлетвореност от собствената външност – напълно или в определена степен – изразяват 95% от младите хора у

нас. Най-удовлетворени от своята външност са младите хора с висше образование и от богати домакинства. Марковите дрехи са еднакво актуални за мъжете и жените, а най-голямо значение им отдават учениците и младежите от богати семейства.

Данни за нагласите на младите хора за културно потребление в свободното време се получават и от индикатора за това кои личностни постижения младежите смятат за актуални и значими. Като най-модерно за младежкия стил на живот респондентите оценяват „да изглеждаш добре“, „да бъдеш независим“ и „да имаш кариера“. Като най-старомодни се открояват пушенето на марихуана, активността в политиката и сключването на брак.

Фигура 2.4. Кои от следните ценности намирате за актуални/модерни в съвременното българско общество и кои извън модата/старомодни? (в %)

Като цяло, най-важното за изграждане на собствен жизнен стил сред българските младежи е добрата външност, за която допринасят носенето на маркови дрехи, здравословното хранене и спортуването. Добрият имидж на тялото и съответното поведение са важни елементи на самочувствието на съвременния млад човек. Създаването на желания имидж често означава усилия за потребление на такива стоки и услуги, които му позволяват да се идентифицира със звезди от шоубизнеса и модата, а това на свой ред превръща младите хора в търсен пазарен сегмент на „културата на знаменитости“ (Schickel: 1985).

Да бъдеш независим е другият акцент в жизнения стил според българските младежи, който е свързан с постигането на кариера и до известна степен с притежаването на университетска диплома. Интересът на младите хора към завършването на университет изостава значително от стремежа към кариера – университетската диплома е актуална за 62% от тях, а кариерата – за 76%. Според младите хора завършването на университет не води непременно до желаната независимост и връзката между високото образование и независимия социален статус остава невидима за значителна част от младежите.

Участието в политиката и гражданската активност се оценяват като присъщи на модерния стил на живот само от една четвърт от младите българи – с равен дял като пушенето на марихуана. Прави впечатление, че сред характеристиките на модерния стил на живот спортуването и здравословното хранене са много по-значими от пушенето на марихуана. Бракът е модерен само за малко над една трета от младежите, а университетската диплома добавя актуалност в стила на живот според две трети от младите хора. Да сключиш брак се смята за модерно по-често сред жените, отколкото при мъжете. Най-малко такова мнение за брака изказват студентите и младежите с родители висшисти. Здравословното хранене е по-актуално за жените, за по-горните възрастови групи, за студентите и младежите с родители висшисти. Няма статистически значима разлика в оценката на здравословното хранене като актуално сред младежите по социални страти – от богати и от бедни домакинства. Най-малко ценено като модерно поведение е здравословното хранене сред младежите с ниско образование и ромите. По-малко от половината млади роми смятат това за модерно. Марихуаната присъства в модерния стил на живот най-често според по-възраст-

ните младежи, в групите на работещите студенти, при средните и в столицата. Спортването е модерно сред мъжете, учениците и студентите, сред младежите с образовани родители и богати домакинства. Най-малък е делът на смятащите спорта за модерен сред младите хора от селото. В данните по индикатора „актуално/старомодно“ се съдържа и информация за определени морални ценности, която ще бъде анализирана в следващия параграф.

Много от дейностите в свободното време на младежите са свързани с употребата на цигари, алкохол и различни видове дрога. Данните от изследването не позволяват детайлен анализ на тези форми на развлечение, макар че показват сравнително високи нива на разпространение. Редовно (всеки ден) пушат 33% от българските младежи и още 13% декларират, че правят това понякога. Пият алкохол редовно (всеки ден или поне няколко пъти седмично) 7% от анкетираните, а още 60% правят това винаги през уикендите или по-рядко. За оценка на риска от такова поведение следва да се вземе предвид, че у половината младежи липсва увереност във вредата от тютюна, а толерантност към употребата на алкохол проявяват две трети от тях. Ако пушенето на марихуана е приемливо (в различни степени) за 20% от младежите, то така мислят за консумацията на алкохол три пъти повече младежи. Има основания да допуснем, че толерантността към опиати се отнася предимно до по-леките форми като слаб алкохол (бира и вино, а не концентрати) и марихуана (а не хероин например). В интервютата потреблението и на марихуана, и на алкохол се посочва като „нормално“ за разпускане в дискотеката. Най-много пушат тютюн по-възрастните сред младежта, работещите, ромите и младите с основно и по-ниско образование. Обратно, консумацията на алкохол е най-приемлива според социално по-привилегирани групи като студентите, богатите, столичаните, висшистите и тези с образовани родители.

2.3. Сексуалното поведение на младежта

Младежите разглеждат сексуалното поведение като част от своя жизнен стил, а не толкова като стъпка към, и още по-малко след, сключването на брак. Още първите изследвания след началото на политическия преход у нас (Митев: 1996; 2005) установиха еманципацията на сексуалното общуване на младежите от брака. В социалистическите

страни от Източна Европа тази тенденция, започнала през 70-те години, беше изкуствено задържана както по политическо-идеологически причини, така и поради патерналистичната семейна политика, поощряваща брачното съжителство с различни привилегии (Можни: 2003).

Две трети от анкетираните млади българи декларират, че имат сексуален опит и само 15% се въздържат да дадат отговор на този въпрос (все пак този дял е по-висок от въздържалите се да отговорят по отношение на опита си от употреба на алкохол и марихуана, чийто дял варира от 1% до 7%). Една пета от младежите не са имали сексуален контакт, като този дял обяснимо и рязко спада от 64% във възрастовата група на 14-17-годишните, през 12% за 18-22-годишните до 2% за 23-27-годишните. От данните може да съдим, че 50-процентовата бариера за първия сексуален контакт се преминава към 17-18-годишна възраст.

Ако сексуалният опит се смята за почти еднакво приемлив и за двата пола, то не така стои въпросът с контактите с повече от един партньор. Такъв опит декларират половината (49%) от младите мъже и само една трета (32%) от младите жени. Одобрение на сексуалното въздържание изразява една трета от младите хора. При това младите жени смятат въздържанието много повече за добродетел, която е важна само за жените – 16% от анкетираните млади жени са съгласни с мнението, че въздържанието е добродетел, важна само за жените, при 9% от младите мъже, които се съгласяват със същото твърдение. Най-положително за сексуалното въздържание се изказват най-младите и тези с основно и по-ниско образование, особено ромите.

Сексуалното поведение на младите хора у нас остава в голяма степен рисково. Макар че всички декларират запознатост със средствата за безопасен секс, поне като термин, само половината от заявителите, че имат сексуален опит, използват винаги предпазни средства. Една трета употребяват контрацептиви „понякога“, а всеки един на десет младежи не използва такива средства. Безопасният секс присъства в жизнения стил преди всичко на студентите. Младежите, които никога не употребяват предпазни средства, са предимно от непривилегированите групи – младежи с основно и по-ниско образование, ромския етнос и незаетите. Сексуалният опит и ползването на контрацептиви зависи най-силно от възрастта (съответно Cramer's $V = .470$ и $.475$), следвано от образованието на майката (съответно Cramer's $V = .359$ и $.343$). Интересен факт, който подлежи на допълнителни проучва-

ния за пълно обяснение, е обстоятелството, че много от дейностите в жизнения стил на младежите като спортуване, четене на книги, посещение на кино, театър и ползване на интернет са зависими повече от образованието на бащата, отколкото от това на майката. При стила на сексуално поведението силата на връзката се обръща и е по-голяма с образованието на майката, отколкото на бащата.

Българските младежи изразяват слаба толерантност относно нетрадиционните форми на сексуално поведение. Сексуалните контакти между хора от един и същ пол се смятат за „напълно“ или „по-скоро“ приемливи само от една пета от анкетираните, докато една трета изразяват мнението, че те се „напълно неприемливи“, и още една пета, че са „по-скоро неприемливи“. Абсолютно неприемливи са хомосексуалните контакти по-често сред анкетираните мъже, младежите с основно и по-ниско образование, безработните и незаемите, ромите и живеещите в селата. Най-толерантни са столичани, висшистите, хората с образовани родители. Ако към сексуалните контакти между хора от един пол българските младежи продължават да бъдат консервативно настроени, с което остават „по-близо до балканските, отколкото до европейските стандарти“ (Митев: 2005), то обратно е отношението на българските младежи към аборта. Толерантността към аборта е висока и възраженията по морални, религиозни и здравословни съображения са отстъпили на заден план. Мнението, че абортът трябва да е напълно разрешен, се споделя от повече от половината младежи, като една пета го смятат за допустим по медицински причини. Прави впечатление и високият дял на „нямащите мнение“ по този въпрос – 22%. Жените в по-голяма степен приемат правото на аборт, отколкото мъжете, а мъжете по-често заявяват, че нямат мнение по въпроса. Висшистите, студентите и богатите в най-голяма степен са за пълна либерализация на аборта. Ромите, които са по-традиционни по другите измерители на сексуалното поведение, тук по-масово се обявяват в полза на правото на аборт, което може да се разглежда и като следствие от по-рядката употреба на предпазни средства и приемането на аборта като основно средство за намаляване на броя на децата в семейството.

Насилието присъства в поведението на младите, макар че данните от анкетата не позволяват да се направи заключение дали то нараства или намалява след зрелищно отразените в медиите случаи от миналото десетилетие. От отговорите на единствения въпрос в ан-

кетната карта на тази тема може да се направи изводът, че поне един на всеки десет млади хора е участвал в някаква форма на физически (силов) конфликт през изминалата година. Най-често сбиванията стават в квартала, в който живеят младите хора, и в училището, в което учат. Физически конфликти са възниквали и в заведения, и макар и по-рядко – по време на спортни събития и протестни демонстрации.

Фигура 2.5. Някога участвали ли сте в силов конфликт/сбиване от изброените по-долу през последните 12 месеца? (в%)

Жизнените стилове, в които присъства физическо насилие, са характерни за две групи младежи. Първата са преди всичко ученици или незаети, юноши (14-17-годишни), от ромски етнос и родители с ниско образование. Те участват в сбивания преди всичко в квартала, в който живеят, и в училището, в което учат. Сбиванията по време на политически протести и спортни състезания са характерни за друга социална група – младите възрастни (24-27-годишни), студентите (особено работещите студенти) и безработните, от семейства, принадлежащи към богатите страти. Физическото насилие в повечето микросреда е преди всичко проява на „мъжки“ жизнен стил (силата на връзката между променливите пол и физическо насилие в квартала, ресторанта, стадиона и училището варира от Cramer's $V = .208$ до Cramer's $V = .161$). Така например участието на мъжете в сбивания в квартала или в ресторант и кафене е в съотношение 4:1 спрямо участието на жените, 2.5:1 в сбивания в училище и 7:1 по време на

спортни събития. Двата пола „се изравняват“ в участието си само в конфликти с полицията по време на демонстрации. Трябва да се има предвид обаче, че сблъсъците по време на демонстрации не винаги имат характер на физическо насилие – снимката на млада жена, опитваща се да прегърне полицаи в пълно бойно снаряжение пред Народното събрание в София през есента на 2013 г., обиколи световните медии като „доброто лице“ на протестите.¹

2.4. Социално разслояване в жизнените стилове на българската младеж

Данните за многообразието от жизнени стилове на младите хора у нас свидетелстват за промяната в тяхната социална ситуация, свързана с нарасналите възможности (и принуда) за избор и усещането за значимост на самопредставянето в обществото. Тези тенденции се отчитат като определящи за младежта в развитите западни общества в последните тридесет години и се концептуализират като „индивидуализация“, поява на „рефлексивната самоидентичност“ и „биографията на избора“ (Бек: 2013; Giddens: 1991; Beck and Beck-Gernsheim: 2002). Концепцията за индивидуализацията на младежта се прилага успешно и в анализа на източноевропейските общества след нежните революции от 1989 (Ule and Renner: 1998; Wallace and Kovatcheva: 1998; Roberts: 2009; Machacek: 2014). Социологическите изследвания в различни социални контексти обаче отчитат и обстоятелството, че жизнените шансове и на съвременните млади хора не са се откъснали напълно от ограниченията на факторите, произтичащи от социалната стратификация в обществото, в което младите правят своите избори. Ако социалният произход се отразява по-явно върху образователните и професионалните избори и дестинации на индивидите, то и при жизнените стилове на младите, практикувани в свободното време, се проявяват социалното неравенство и различният достъп до обществените блага. Нашето изследване дава основание да подчертаем влиянието на няколко основни фактора върху жизнения стил на младите хора.

На първо място това е социалният пол. Макар че някои дейности са еднакво предпочитани и от младите жени, и от младите

¹ <http://dama.bg/article/naj-vuzdejstvashtite-snimki-na-dobroto-v-protestite-po-sveta/1358/>, посетена на 7.09.2014

мъже, в България момичетата все още се социализират според традиционните очаквания за „полагащото се“ поведение на жените. Данните показват, че от младите жени се очаква да си стоят повече къщи, да четат книги, да се интересуват от изкуство и култура, а не да спортуват. Разбирането за мъжкото ролево поведение включва заниманието със спорт, излизането от къщи с приятели, употребата на алкохол, физическа сила и агресивност.

Таблица 2.1. Пол и жизнен стил

Дялове в % на:	Мъже	Жени
<i>Заявяващи, че "често" участват в:</i>		
Излизане с приятели	80	70
Гледане на телевизия	15	29
Спорт	42	16
Четене на книги	15	29
<i>Смятащи, че е модерно:</i>		
Да спортуваш	60	52
Да се ожениш/ омъжиш	34	41
Да се храниш здравословно	52	67
Да завършиш университет	56	67
<i>Заявяващи, че</i>		
Не консумират алкохол никога	25	39
Консумацията на алкохол е неприемлива	25	32
<i>Заявяващи, че:</i>		
Имали са няколко сексуални партньори	49	32
Еднополовият секс е абсолютно неприемлив	40	29
Абортът трябва да е разрешен	47	57
<i>Заявяващи, че са участвали в сбиване:</i>		
В квартала	16	4
В училище	14	6
На стадиона	7	1
В кафе/нощен клуб	12	3

Промените в ценностите обаче са налице и за младите хора не е лесно да намерят ориентири за изграждане на адекватно ролево поведение, особено в условията на доминантна нетолерантност

към различните. Двама от интервюираните млади мъже и една от жените изразиха мнение, че в днешните условия *„мъжете започват да се размекват“*. Запазват се и други традиционни разбирания. Ако сексуалното поведение се освобождава от регулацията на брака, било то църковен или граждански, то все пак от жената се очаква да има по-малко партньори, отколкото от мъжа, прилагането на контрацептивни средства и абортът се разглеждат като *„женска работа“* и отговорност. Новите комуникационни технологии играят изравняваща роля и младите жени и мъже имат еднакъв достъп до интернет и прекарват еднакво време в световните мрежи, но формите на употреба на тези технологии са също така полово стратифицирани, както и четенето на печатни книги или спортуването.

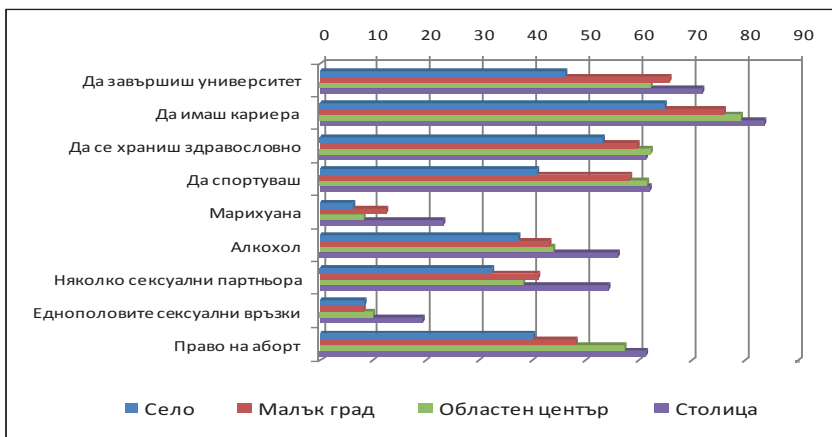
Населеното място, в което живеят младите хора, също се явява социално пространство, представляващо система от възможности и ограничения за избор на собствен жизнен стил. Данните от изследването не показаха силно въздействие на шестте региона за планиране в страната върху предпочитаните типове дейности в свободното време, въпреки различията в стойностите на показателите за тяхното икономическо развитие. Статистически значима разлика между младите хора от различни региони се прояви само в честотата на няколко дейности, като гледане на телевизия например, по който показател Югоизточният регион заема водещо място, и достъп до интернет, по който този регион заема последно място. Този факт може да бъде обяснен с големия дял на млади хора от турски етнически произход в региона, както с близостта до Турция и съответно лесния достъп до каналите на турската телевизия. Следва да отбележим популярността на турските сериали през последното десетилетие за голяма част от българското население, но главно сред по-възрастната аудитория. В Северозападния регион също се отчита по-пасивно и ограничено потребление на младежите.

Това, което продължава да оказва значимо въздействие върху младежките избори, е традиционното за България разделение на набора от възможности за работа и развлечение: *столица – голям град – малък град – село*. Столицата е най-привилегированото социално пространство, предлагащо най-голям избор както на висока култура, така и на пазарни форми на развлечение и отдих. Селото на свой ред е не само място с ограничен набор от възможности за достъп до изкуство, спортни съоръжения, маркови дрехи, но и със специфична система от ценности, в които се социализират младите.

Макар че и това разделение започва да намалява като въздействие върху структурата на дейностите в свободното време, то по някои предпочитания се отчетоха значими разлики.

Ако полът не играе голяма роля в използването на интернет като честота и форми, то разделиението по тип населено място се проявява и в тази насока. Достъпът на младежите до световната мрежа намалява от почти 100% в столицата през 92% в големите градове, 88% в малките градове до 82% в селата. Такава е тенденцията и на дневната интензивност на потребление.

**Фигура 2.6. Свободно време и тип населено място
(дял в % на младежите, които смятат за модерно/приемливо...)**

Една от основните хипотези на изследването беше, че етническата принадлежност на младите хора ще продължава да оказва влияние върху техните жизнени избори, включително върху поведението в свободното време. Предишни социологически изследвания на младежта у нас (Митев: 1996; 2005) установиха значими различия между младите хора от четири основни етнически общности: българи, етнически турци, роми и българи мюсюлмани. Разбира се, в страната живеят и други обособени общности като арменци, евреи, власи и други, но по-горните са най-многобройни – според преброяването от 2011 г.², освен българското мнозинство, с кое-

² <http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2011final.pdf>, посетена на 12.09.2014

то са се идентифицирали 84.8%, още 8,8% от населението са самоопределят като турци и 4,9% като роми. Ситуацията с българите мюсюлмани е по-различна, защото те са преди всичко културна и религиозна, а не етническа общност. Изследването нямаше за цел да опише и пресъздаде нюансираната картина на младежките дейности в свободното време на всяка една от тези общности, а да установи доколко принадлежността към тях влияе върху изборите на младите хора за развлечение, почивка и общуване с изкуството.

**Таблица 2.2. Предпочитани дейности
в свободното време по етнос**

	Етническа група	Българи	Турци	Роми	Българи–мюсюлмани
Чести дейности	Слушане на музика	83	80	81	73
	Излизане с приятели	76	69	68	86
	Гледане на телевизия	68	76	85	77
	Спорт	34	17	14	18
	Четене на книги/вестници	25	23	6	9
	Посещение на кино	10	3	1	0
	Използват Интернет	97	86	47	95
Рискови дейности	Пушат редовно	32	29	44	14
	Консумират алкохол редовно	7	5	13	0
	Винаги използват предпазни средства	39	30	17	23
Модерни дейности	Здравословно хранене	64	49	43	74
	Вземане на марихуана	25	15	17	9
	Спортуване	61	39	33	82

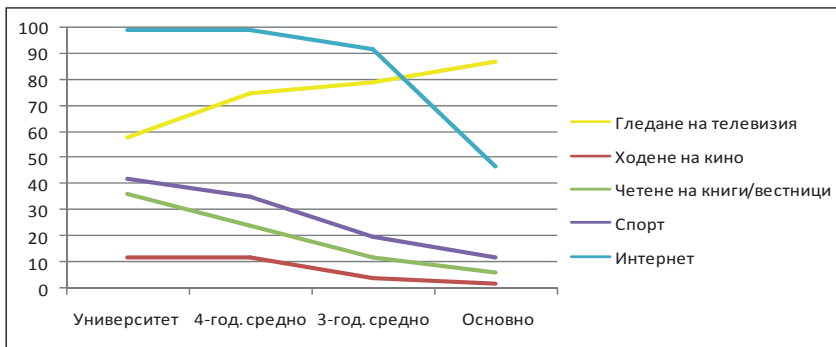
От резултатите можем да заключим, че в много отношения жизнените стилове на младите българи от различен произход се различават съществено. Ако в честотата на слушане на музика разликите са минимални (с известно ограничаване при българите мюсюлмани), то по другите дейности различията са значими. Младите хора от българското мнозинство по-рядко изпълват свободното си време с гледане на телевизия и по-често спортуват, четат книги, ходят на кино и използват интернет. Най-ориентирани към здравословен стил на живот са българите мюсюлмани (с изключение на редовното използване на предпазни средства при сексуални контакти): те пушат най-малко, не консумират алкохол редовно, не смятат, че употребата на марихуана е модерна, а пък най-много ценят като актуални спортуването и здравословното хранене. Най-голям е делът на младите роми, които имат пасивни и рискови форми на прекарване на свободното време: най-много гледат телевизия (и то с голяма продължителност на ден), пушат и консумират алкохол редовно и най-малко ползват контрацептиви по време на секс. По отношение на спорта те най-малко го практикуват редовно и най-малко смятат, че е модерен. Най-силно изразена е дистанцията в достъпа до световната мрежа – по-малко от половината роми не ползват интернет. Младите хора от турския етнос заемат междинна позиция, като в някои отношения (четене на книги, ползване на интернет, безопасен секс) са по-близо до жизнените стилове, характерни за българското мнозинство, а в други (спортуване и здравословно хранене) – до практиките в ромския етнос.

Социалната класа също може да оказва съществено въздействие върху разслояването на жизнените стилове на младите хора. Нейното измерване е трудно, тъй като класата се основава на голям набор икономически различия и оперира чрез система от множество други по-неуловими социални, политически, културни и символни неравенства (Bourdieu: 1984; Roberts and Pollock: 2009; Savage et al: 2013). В продължаващия дебат в социологията съществуват и други позиции относно същността на понятието и приложимостта му в анализа на големи бази данни (Woodward et al: 2014). Следва да се има предвид и друга трудност в изследванията на класовата принадлежност на младежи, а именно междупоколенската мобилност – разликата между техния социално-класов произход и собствената, постигната и желана социално-класова позиция и идентификация.

Когато анализираме собствената социална позиция на младежите, следва да се има предвид, че старите класови категории от социалистическото минало, основани на формата на собственост, са силно размити. При това принадлежността към работническата класа вече не е източник за гордост, както и категорията „интелигенция“ е загубила своя престиж. Преобладаващият стремеж сред младите хора е да се причислят към „средната класа“ – модерно е да си висшист и да имаш работа, даваща възможност за кариера. Групата безработни и незаети е твърде разнородна: кратковременно и продължително безработни; никога неработили; майки, отглеждащи децата си в продължителен родителски отпуск; ранно отпаднали от училище. Същото се отнася и за деклариращите принадлежност към групата на притежателите на собствен бизнес – от борещите се за оцеляване самонаети през успелите в свободните професии до участващите като съсобственици на едър семеен бизнес.

Данните от нашето изследване дават основание да твърдим, че някои от младежките избори в свободното време са значимо повлияни от икономическите възможности, образователното равнище и културните предпочитания на родителите, които се явяват индикатори на „икономическия“ и съответно на „културния“ капитал на семейството. Младежите, чиито родители имат висше образование, по-често общуват с „високата култура“ и по-често участват в дейности, които предполагат собствената активност на индивида: те четат по-често, по-малко гледат телевизия и повече спортуват. Влиянието на материалното положение на родителите се проявява в същата насока. Очаквано младежите от богати и заможни семейства отделят повече средства за купуване на предмети и услуги за развлечение, отколкото онези под средното равнище и бедните. В семействата с университетско образование на възрастното поколение младите хора са по-склонни да следват здравословен стил на живот, като по-често смятат спортуването за модерно и на практика по-често спортуват и по-малко пият алкохол и пушат. Интересно е, че материалното положение на домакинството тук не оказва влияние – младежите от богати и заможни семейства също толкова често употребяват алкохол, пушат и одобряват марихуаната, колкото от средните и бедните.

Фигура 2.7. Предпочитани дейности (извършвани „често“) в зависимост от образованието на родителите (в %)

Данните от *Фигура 2.7* показват тенденция към намаляване на дейностите, извършвани често, като четене, ходене на кино, спортуване и ползване на интернет, с намаляване на образованието на родителите; и обратната тенденция – към нарастване на честото гледане на телевизия с намаляване на образованието на родителите.

Собственото образование на младите хора, позицията им в заетостта и доходът също оказват влияние. Незаетите и безработните младежи, по-рядко от заетите на пазара на труда и учещите, се включват в най-предпочитаните младежки дейности: по-рядко излизат с приятели, ходят на кино и спортуват. В тази група делът на онези, които никога не четат книги и вестници, е много висок – 48%, при само 11% от работещите и 10% от учещите. Студентите, вече с университетска диплома, и работещите са по-склонни да проявяват активност в свободното време и да избират здравословен начин на живот.

2.5. Материално-битови притежания на младежите

Можем да очакваме, че младежките избори на жизнен стил и честотата на дейностите в свободното време са свързани с притежането на някои битови вещи, които концентрират в себе си отношения на социално включване или социално изключване. Нашето изследване заложи както на предмети от новите технологии: десктоп компютър, лаптоп, таблет, така и на някои „традиционни“ вещи като лек автомобил и книги в домашната библиотека. Материалните възможности за потребление в свободното време бяха измерени

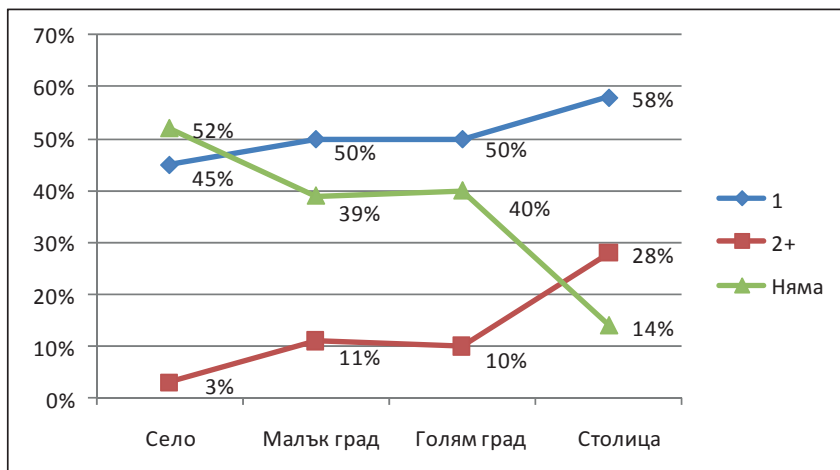
и с притежанието на собствена стая и доход от собствен труд или предприемачество. Резултатите показаха нов жизнен стандарт на младите българи, много далеч както от скромното потребление в предишното общество, така и от стратегиите на „оцеляване“ от началото на прехода. Разбира се, жизненият стандарт на младите хора у нас, измерен с икономически индикатори като брутен вътрешен продукт на глава от населението или доходи в евро, е значително по-нисък от този на техните връстници в „старите“ страни-членки на Европейския съюз и данните не дават основания за твърдения за някакво материално благоденствие. Все пак материално-битовите условия на живот на младите хора им позволяват да участват в много дейности от свободното време, които са типични за младежта в условията на глобализация. В нашето изследване можеха да бъдат включени много други предмети на престижно потребление, но и тези, които използвахме, свидетелстват за разширени възможности за мобилност и индивидуализация на жизнения стил.

Стационарен компютър притежават 70% от младежите, като в домакинството на близо всеки десети млад човек има по два и повече. Делът на притежаващите такива компютри е най-висок в най-малката възрастова група и сред учениците. Това предполага, че притежанието ще нараства във времето не само с поевтиняването на технологиите, но и с всяко следващо поколение в семейството. По етнос (Cramer's $V = .225$) картината е следната: в турските домакинства има най-много десктоп компютри, следвани от българите; при ромите само 30% от домакинствата с млади хора имат такъв компютър въщи. Образованието на родителите също оказва статистически значимо въздействие (на бащата Cramer's $V = .225$ и на майката Cramer's $V = .259$). В областните градове младежите имат повече компютри, отколкото в столицата. Няма ясна зависимост по социално-икономически статус – заможните имат по-висок дял на притежаващи стационарни компютри от богатите, а бедните имат толкова, колкото и богатите. Компютърът се превръща в домакинска необходимост като хладилника и не зависи пряко от материалното състояние на домакинството.

Положението с лаптопите е подобно на това с десктоп компютрите – висок дял от младежите (63%) притежават лаптоп, като 12% от домакинствата имат по два и повече, което позволява по-голяма индивидуализация на потреблението. Разликата с предишна-

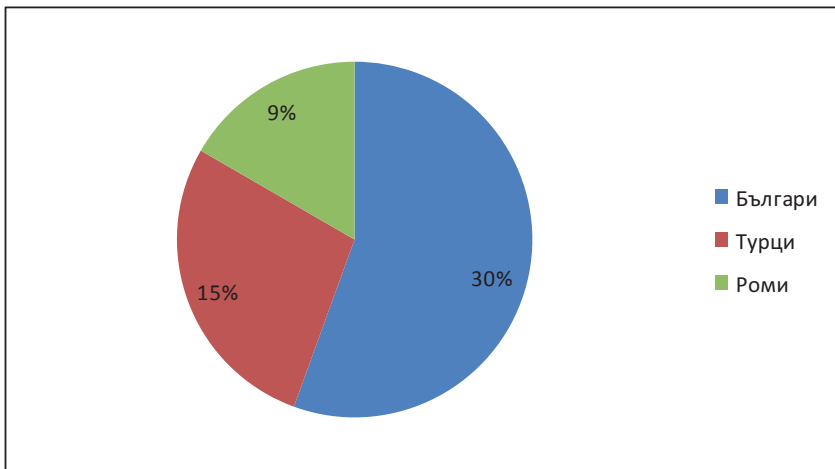
та високотехнологична вещь е, че лаптопът по-ясно концентрира в себе си социалните неравенства днес и силата на връзката между притежанието на тази вещь и социално-икономическите показатели на домакинството е по-голяма, отколкото в случая със стационарния компютър. Този път студентите (особено работещите студенти) са водеща група по притежание пред учениците, а безработните са далеч назад (Cramer's $V = .253$). Етническата принадлежност е значим фактор (Cramer's $V = .231$). Ромите отново са групата с най-малък дял – само 25%. Притежанието на такъв преносим персонален компютър се влияе значимо по-силно от образованието на родителите (на бащата Cramer's $V = .319$ и на майката Cramer's $V = .323$). В семейства с родители висшисти над две трети от младежите имат поне един лаптоп в домакинството, а при тези с основно образование – само една пета. Два и повече лаптопа имат 40% от младежите с родители с научни степени, и този дял спада на 1% при родители с основно образование. В богатите семейства само 10% нямат нито един лаптоп в домакинството, докато от това са лишени половината от бедните. С нарастване на големината на населеното място расте и притежанието на лаптопи, особено на два и повече. Ако в селото под половината младежи изобщо имат лаптоп, то в столицата по един лаптоп имат половината от домакинствата и още близо една трета имат по два и повече.

Фигура 2.8. Притежание на лаптоп по тип населено място

Таблетът е все още луксозна вещь за българските младежи – притежава я само една четвърт от домакинствата. Тук важат установените зависимости при лаптопа. Притежатели на таблети са предимно по-богатите младежи, с родители с високо образование, живеещи в столицата, от български етнос. Ромите отново са най-ощетен етнос – само 9% изобщо имат таблет в домакинството. *Фигура 2.9* демонстрира връзката между притежанието на тази не толкова масова и изглеждаща по-луксозна вещь и принадлежността към етническа общност след българската младеж.

**Фигура 2.9. Притежание на таблет
(един или повече) по етнос (в %)**

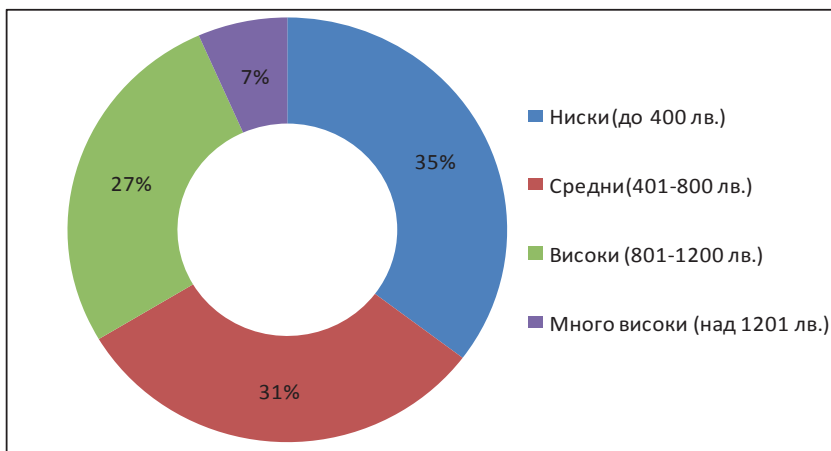

Лека кола притежават две трети от домакинствата, като 14% от всички имат две коли и повече. Българи, турци и българи мюсюлмани имат приблизително еднакви дялове на притежаващите автомобили – над 65%. Само при ромите притежанието е много ниско – под една четвърт. И все пак половината от бедните домакинства имат коли. Макар че въпросът от анкетната карта не дава възможност да преценим марката на колата и съответно нейната стойност, това, че две трети от домакинствата вече разполагат с лек автомобил, е значимо постижение в сравнение с дългите списъци на чакащи за кола в условията на плановата икономика. Социално-икономическото разслояване днес се проявява по-ясно в притежа-

нието на две и повече коли в домакинството. Данните от изследването показват, че в богатите домакинства 70% имат повече от една кола и втората вече е най-често самостоятелно притежание именно на младите в семейството.

Жилищната ситуация на младите хора също изглежда подобрена в сравнение с миналото. Повече данни по този въпрос се съдържат в трета глава. Тук е достатъчно да посочим, че собствена стая имат близо 90% от младежите. Наличието на собствена стая у дома дава по-голяма свобода на младите хора да избират дейностите в свободното време и да ги осъществяват извън прекия контрол на родителите. Единствено при ромите този дял пада до малко над половината (силата на връзката с етноса е Cramer's $V = .251$). В данните за разполагането със собствена стая не се очертават други ясни зависимости. Дори в бедните семейства родителите правят усилия да осигурят самостоятелна стая за младежите. Макар и в селата и малките градове да има повече големи жилища, отколкото в столицата, и в столицата младежите без самостоятелна стая не са повече, отколкото в селата, което вероятно се дължи на по-малък брой членове в столичното домакинство.

Младите хора със собствени доходи, дори когато още учат, са вече много повече, отколкото в миналото, когато разчитаха предимно на издръжка от родителите и на държавни стипендии. Днес 30% от младежите работят на пълно работно време, още 5% са заети на намалено работно време, 2% са самонаети и 1% декларират статус на предприемачи като собственици или съсобственици на фирми с наети служители. Близо 40% от младежите имат собствени доходи от труд или предприемачество. Най-силни са зависимостите по възрастова група и населено място – по-възрастните вече са на пазара на труда и в големите градове и столицата имат по-големи шансове да намерят работа. Прави впечатление ниският дял на младежите с договори с намалено работно време, който е съпоставим с този на средния за заетите като цяло у нас. За сравнение в Холандия този дял достига до 70%, което позволява на повече младежи да съчетават платения труд с други свои дейности като учение или хоби. Работата на пълно работно време е предпочитана от младите хора заради по-високите доходи, които осигурява.

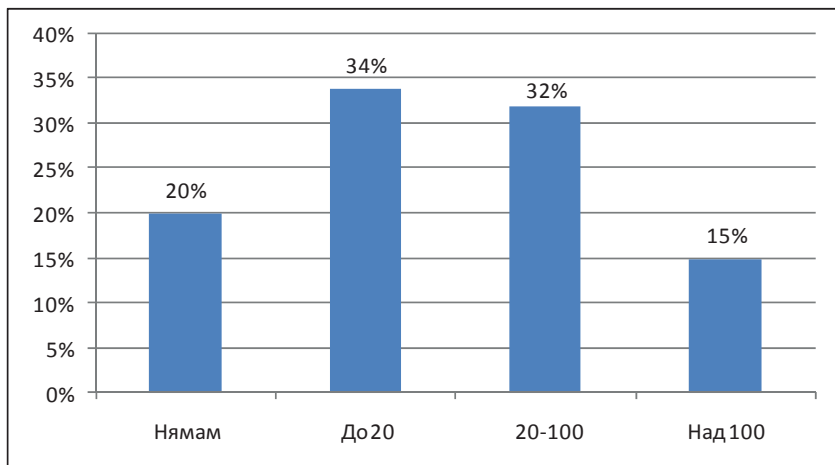
Фигура 2.10. Доходи на работещите младежи

Доходите на работещите младежи не са по-ниски от средното за страната. Една трета от тях притежават високи и много високи доходи, предимно от работа в чуждестранни фирми или от участие в (едър) семеен бизнес. Средните доходи са както от работа в частни фирми, така и от работа в държавна администрация, което има предимството на по-голяма сигурност на заетостта и по-регулирано работно време и право на отпуск, отколкото заетостта в частния бизнес.

Сред притежанията на младежите особено място заемат книгите, чийто брой се явява, макар и несъвършен, индикатор за културния капитал на семейството. Книги в домашната библиотека притежават 80% от младите хора в България. Една четвърт от момчетата (25%) и доста по-малко (15%) от момичетата не притежават други книги освен учебниците. Нямат книги само 3% от студентите, но вече 16% от учениците. Този дял на непритежаващите книги нараства на 23% при работещите и на 45% при безработните и незаетите. Както се и очакваше, наличието на книги в домашната библиотека зависи силно от образованието на родителите (и при двамата Cramer's $V = .348$). За сравнение нямат книги 5% от младите хора с родители висшисти и 78% от тези с родители с основно образование. С нарастване на бедността намалява броят на книгите и расте делът на младежите, които нямат книги, но силата на връзката е по-слаба (Cramer's $V = .206$). Делът на непритежаващите книги нараства от 5% при богатите домакинства на 11% при заможните, на 21% при онези под средното и стига до 28% при бедните. Типът

населено място също оказва значимо влияние – младите хора, които нямат книги, са 33% в селата и този дял спада на 23% в малките градове, на 16% в големите градове и на 7% в столицата (Cramer's $V = .163$).

Фигура 2.11. Книги в домашната библиотека

2.6. Заключение

Като цяло, различията в материалните условия и социалната позиция на младите хора оказват въздействие върху някои от техните избори, без жизнените им стилове да са строго разграничени на социално-икономическа основа. Това, което данните от нашето изследване ни позволяват да заключим, е съществено различие в жизнените стилове на три групи: привилегированото малцинство („златната младеж“); застрашените от социално изключване млади хора; и голямото мнозинство с позиция между тези два полюса.

Първите са студенти и млади специалисти, произхождат от семейства с високо образование и високи доходи, младежи, работещи понякога в семейни фирми и по-често в преуспяващи смесени фирми (с българско и западно участие), които дават възможност за кариера и осигуряват значителни доходи. Дейностите на тези млади хора в свободното време се отличават с по-голяма активност и по-здравословен стил. Често това са младежи с показно потребление, отделящи за маркови дрехи и културно потребление повече от 150 лева на месец.

Групата на застрашените от социално изключване се състои предимно от млади роми, младежи, отпаднали от училище или само с основно образование и без квалификация, и с родители с ниско образование и нисък жизнен стандарт. За жизнения стил на тази група младежи е характерно силно ограничено и най-вече затворено в семейството и квартала потребление, като те отделят по-малко от 20 лева на месец за стоки и услуги за развлечение. Също така при използване на свободното си време те показват преобладаване на пасивни дейности и по-голяма склонност към физическо насилие и рискови за здравето дейности.

Ще видим дали тези групи ще продължат своето обособяване и в другите жизнени области, които са обект на анализ в следващите глави.

3. ЦЕННОСТИ И ВЯРВАНИЯ НА МЛАДИТЕ ХОРА

В предишната глава при анализа на жизнените стилове и предпочитанията на младите хора в България неизбежно беше засегнат и въпросът за ценностите, изграждащи тяхната идентичност. В тази глава ценностните нагласи на младежта ще бъдат изследвани по-целенасочено, като отново използваме за аналитично средство оспорваната концепция за индивидуализацията на процесите на формиране на собствена идентичност от съвременното младо поколение. Водещи при изложението тук ще бъдат въпросите: дали сред качествата на личността, смятани за особено ценни от младите, преобладават свързаните със стремежа към индивидуална независимост и лична отговорност за собствената биография; дали младежите се чувстват способни и готови да действат активно за постигане на своите цели и да рефлектират върху своите избори; и дали тези избори са освободени или ограничени от структуриращото влияние на традиционните социални норми, основани на принадлежността към определен пол, етнос и религия.

3.1. Младежките ценности

Международните сравнителни изследвания на световните и европейските ценности поставят България на културната карта на света в групата страни със светско-рационален светоглед и материалистични ценности.³ Обществата с рационални ценности придават по-малка значимост на религията, авторитета и традиционните семейни ценности и повече ценят автономността, рационализма, светското начало. Материалистичните ценности са ценности на оцеляването. При тях акцентът е върху икономическата и физическата сигурност, а назад остават толерантността към различните и личното участие в гражданския живот. Велцел и Ингълхарт (Welzel and Inglehart: 2009) подчертават сравнителната стабилност на тези културни ориентации във времето и тяхната зависимост от икономическото и политическото развитие на обществото. Нашето изследване позволява да опишем ценностните нагласи на младото поколение по някои от тези измерения, както и да се опитаме да уловим тенденциите на културна промяна.

Индикаторът, използван и в предишната глава (*Фигура 1.4* от първа глава), за оценка на личните постижения, които младежите смятат за мо-

³ <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSCContents.jsp>, посетена на 7.09.2014.

дерни, дава информация, че водещи сред тях са ценностните ориентации, подчертаващи тяхната индивидуалност и социална еманципация.

Четириите най-актуални *постигнения – ценности* за респондентите са:

- да бъдеш независим – 80%;
- да изглеждаш добре – 85%;
- да имаш кариера – 75%;
- да си отговорен – 72%.

Забележително в резултатите от изследването е, че интересът на младите хора към независимост не се свързва с тяхното активно политическо и гражданско участие в обществото. Участието в граждански инициативи е актуално само за 27%, а активността в политиката е модерна само според 24% от младите хора.

Честността като по-традиционна морална ценност остава на зад в предпочитанията на младежите. Този резултат потвърждава извода и от предишно национално изследване (Митев: 2005): според младите хора честността е път към житейския успех в значимо по-малка степен, отколкото за поколенията на техните родители и прародители. На въпроса „Кое е по-важно за вас лично – успех в живота на всяка цена, макар и с морални компромиси, или честност и почтеност, макар и да се жертват личните интереси?“, половината младежи и през 2002, и през 2014 г. избират честността, дори в ущърб на личните интереси, а делът на приелите „успеха на всяка цена“ нараства от 34% през 2002 на 42% през 2014 г.

Разпространено остава и разбирането за „връзките“ като начин за постигане на успех в живота. Такъв индикатор не беше включен в анкетната карта, но значението на този тип „социален капитал“, изкривяващ меритократичния принцип на успех според личните усилия, се открие в проведените интервюта.

С работа в България, за съжаление, с работа нищо не можеш да постигнеш. Трябва да си мошеник, за да живееш добре... Трябва да имаш връзки и доста познати, и то на високо ниво – говоря за директори, политици, много по-високо ниво от мен, за да ме насочи той в неговата фирма. А така – с интервюта работа да си търсиш, не става. (Студент по икономика)
Нужно е да имаш връзки или ако имаш богати родители, вече си успял. Ако има някой, който да те тласне напред, дори и да кажем, ако родителите ти искат да станеш ад-

вокат или нещо. За да успееш независимо по какъв начин, родителите са важни. (Ученик в математическа гимназия)
Трудно е, много е трудно. И, за съжаление се убедих напоследък, на повечето места е така, всичко става с приятели и познати, т.нар. връзки. Дори проста продавачка – пак става чрез познат. (Жена, продавачка в мол)

В качествените данни се оформя и друго мнение, в което личната отговорност и усилия се определят като най-важни фактори за „успеха в живота“. Тази либерална нагласа, характерна за страните с утвърдена пазарна икономика (Jones: 2009), се оказва също така широко разпространена сред българската младеж.

Интервюер: Според теб, в близко бъдеще от какво най-много зависи личният успех в България?

На първо място – от самия човек и как ще се приспособи към каквато и да е обстановка. Ако трябва да намесим и държавата, в последно време, моите наблюдения към политиката, особена разлика за моя начин на живот няма. Дали ще е една партия или друга. Аз не разчитам на конкретна партия да ни спаси или оправи живота. Не може. Разчитам на себе си и донякъде на това, че сме в ЕС. Все пак се получават пари и може да се реализира нещо по-машабно в България, като проекти. (Студент по информатика)
Малко са истински успешите хора в България, които са успели по честен и законен начин. Но аз познавам такива. На първо място е нужна самооценка, постоянство и желание за борба. Също така вътрешен подтик. (Студент по право, който работи от 6 години)

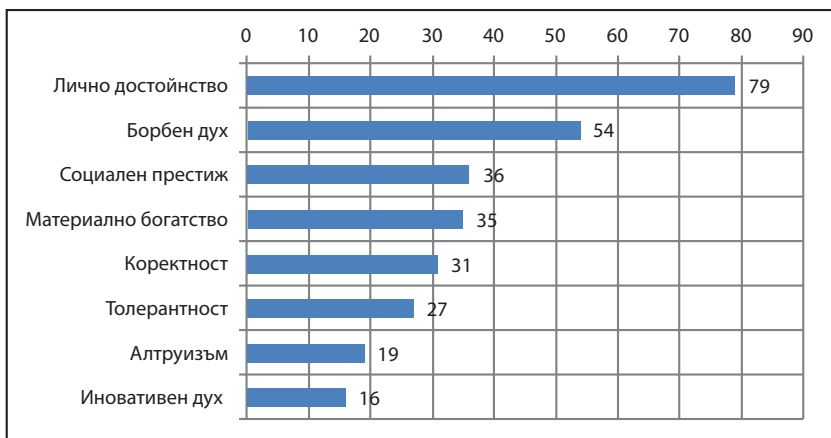
В анкетната карта на нашето изследване респондентите бяха поставени в ситуация да изберат три от осем ценности, които те смятат за най-значими. Таблица 3.1 показва, че трите ценности, получили най-много избори при първата възможност, са личното достойнство, борбеният дух и материалното богатство. При втория и третия избор, освен тях, сред първите три места се изкачват и социалният престиж и коректността. Тези избори на българските младежи рисуват една смесена картина по типологията на Велцел и Ингълхарт: материалната сигурност (като индикатор за „култура на оцеляването“) е важна, но останалите важни за младежите ценности са по-скоро свързани със стремежа към самоутвърждаване, които концепцията отнася към „културата на самоизявата“.

Таблица 3.1. „Кои от изброените по-долу ценности са най-значими за Вас?“

№	I избор	%	II избор	%	III избор	%
1	Лично достойнство (идентичност/ образование)	55	Борбен дух (за постигане на определена цел)	21	Борбен дух (за постигане на определена цел)	19
2	Борбен дух (за постигане на определена цел)	14	Социален престиж (социален статус, позиция в обществото)	19	Коректност	17
3	Материално богатство	9	Лично достойнство (идентичност/ образование)	14	Материално богатство	14
4	Социален престиж (социален статус, позиция в обществото)	6	Толерантност (приемане и уважение на чуждото мнение)	12	Толерантност (приемане и уважение на чуждото мнение)	11
5	Алтруизъм (всеотдайност, помощ на другите)	4	Материално богатство	11	Социален престиж (социален статус, позиция в обществото)	11
6	Коректност	4	Коректност	10	Лично достойнство (идентичност/ образование)	10
7	Толерантност (приемане и уважение на чуждото мнение)	3	Алтруизъм (всеотдайност, помощ на другите)	7	Иновативен дух (създаване на идеи, приемане на чуждите идеи)	9
8	Иновативен дух (създаване на идеи, приемане на чуждите идеи)	2	Иновативен дух (създаване на идеи, приемане на чуждите идеи)	4	Алтруизъм (всеотдайност, помощ на другите)	7

Ако ранжираме отговорите на младежите в обща листа от трите избора (Фигура 3.1), ще видим, че личното достойнство е избрано като една от най-значимите ценности от повече от три четвърти от респондентите, а борбеният дух – от повече от половината. Останалите ценности са получили значително по-малко избори.

Фигура 3.1. Най-значими ценности според българските младежи (в %)

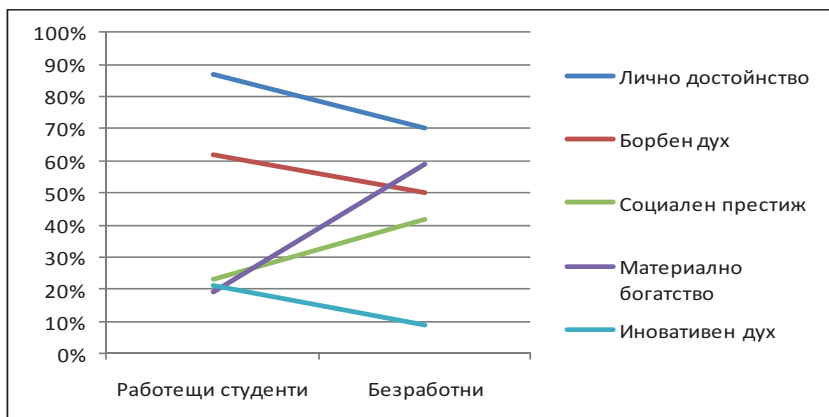

Тези резултати можем да разберем по-добре, като ги съотнесем към концепцията на Аларт (Allart: 1993) за базисните потребности на човешкото развитие, които индивидът преживява като ценностни ориентации и които на свой ред изграждат неговото благополучие. Според Аларт, базисните потребности за благополучието на индивида са „да имаш“, „да обичаш“ и „да бъдеш“. „Да имаш“ се отнася към материалните потребности на индивида за оцеляване като икономически ресурси, жилищни условия, заетост и условия на труда, здраве и образование. Към втория вид потребности („да обичаш“) спадат отношенията със семейство и съседи, приятели и колеги. Тези индикатори отразяват нуждата на хората от емоционална подкрепа и социална солидарност, които са независими от материалната задоволеност. „Да бъдеш“ отразява потребността от себеутвърждаване на индивида и успешната му интеграция в обществото. Ако приложим тази концептуална перспектива към включените в нашия индикатор ценности, ще получим следните групи:

материалното богатство отразява ценностите, свързани с потребността „да имаш“. Коректност, толерантност и алтруизъм са проявления на стремежа „да обичаш“. Личното достойнство, социалният престиж, борбеният и иновативният дух се отнасят към ценностните ориентации в групата „да бъдеш“. Така вече интерпретирани, българските младежки избори показват доминиране на стремежа към самоутвърждаване на личността, а тази нагласа на своя ред свидетелства за процес на индивидуализация в тази група.

Ценностните нагласи на младежите са повлияни от някои основни социални статуси. Различията по пол се проявяват като значими само по отношение на някои ценности: материалното богатство е по-значимо за мъжете, а алтруизмът – за жените. Според собствената социална позиция на младежите се очертават две контрастни групи: работещи студенти и безработни младежи. Индивидуалистичните ценности (ценностите „да бъдеш“) са много по-значими за най-активната група сред младежта, отколкото за незааетите и безработните. Втората група изтъква на преден план ценностите „да имаш“, при това материалното богатство идва на второ място след личното достойнство, докато първата група поставя материалното богатство едва на пето място.

Фигура 3.2. Най-важните ценности според най-активната и най-пасивната група на пазара на труда

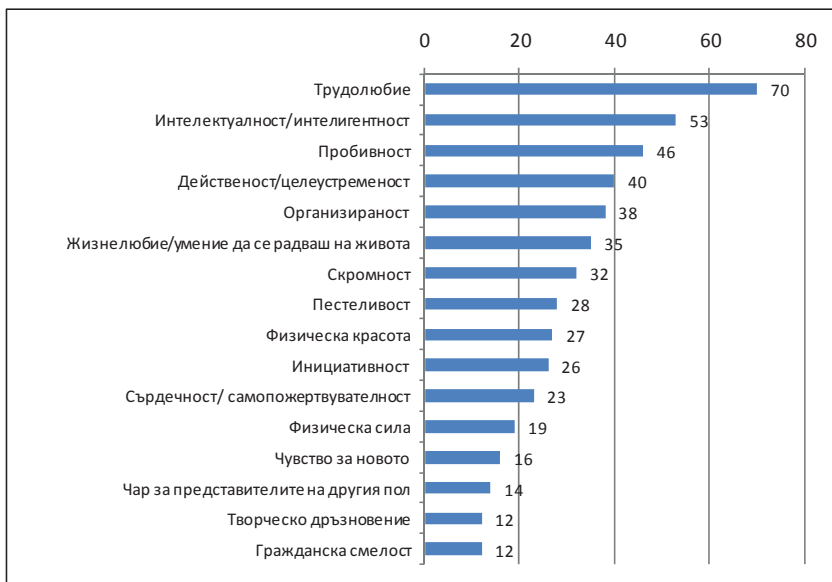
Собственият културен капитал на младежите, измерен със степента на завършено образование, не очертава предвидим модел, но затова пък културният капитал на родителите оказва статистически значимо влияние върху ранжирането на ценностите. С повишаване на образователното равнище на майката и на бащата расте делът на избралите личното достойнство като най-значима ценност и спада значимостта на материалното богатство (Cramer's $V = .170$ и $.171$). Другите измерители на икономическия капитал – като дохода на домакинството и размера на населеното място – също повлияват ранжирането на „материалното богатство“, като заявената му ценност намалява с нарастване на дохода на родителите и размера (и развитата инфраструктура) на населеното място, в което живее домакинството. Привилегированата социална позиция на младия човек, получена от статуса на семейството, му позволява да се освободи от тежестта на ценностите на „оцеляването“ и да се ориентира към жизнена стратегия, насочена към себеутвърждаване и личностно израстване.

Таблица 3.2. Ценността „материално богатство“ според социалния статус на домакинството

Икономически статус на домакинството	Богати	Заможни	Под средното	Бедни
	25%	29%	36%	40%
Населено място	Столица	Голям град	Малък град	Село
	21%	36%	34%	45%

В сегашното изследване беше използван и друг измерител на ценностите, т.нар. „еталонна личност“ (Митев: 2005). Този индикатор, разработен още през 70-те години и прилаган и в предишни проучвания, позволява по-точно да разберем значимостта на отделните ценности за съвременното млади поколение. Нещо повече, съпоставимите разлики в отговорите са предпоставка за проследяване на насоката на културна промяна в сравнение с предишните поколения. При него на младите хора е предоставен списък от 16 качества, от които те трябва да изберат пет, които ценят най-много и биха искали да ги предадат на следващото поколение.

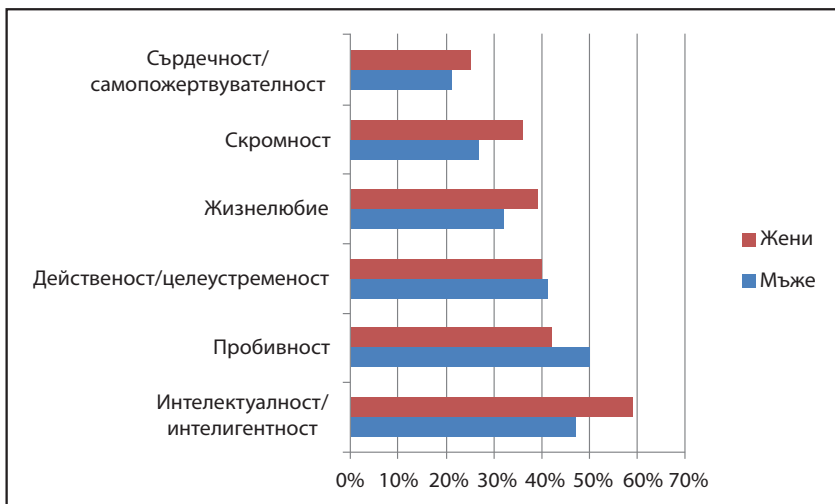
Фигура 3.3. Кое от следните човешки качества цените най-много и искате децата ви да притежават? (в %)

С най-голям дял от младежките избори е трудолюбието, което е едновременно традиционна, но може да бъде и модерна ценност в зависимост от смислите, които младите хора влагат в нея. В съчетание със следващите четири ценности с най-много избори (интелектуалност, пробивност, действеност, организираност), еталонната личност за българските младежи се оказва ориентирана към самоизява и издигане в обществото чрез рационална и позволяваща кариерно развитие работа, а не просто всякакъв труд, „труд от тъмно до тъмно“. Жизнелюбието като качество, поставено сред първите шест, които младите биха искали да предадат на своите деца, показва, че за младото поколение благополучието и себеутвърждаването предполагат не само труд, но и постижения в жизнени области извън него; любов към живота заради самия себе си. Ценности като скромност и пестеливост, които могат да бъдат интерпретирани като ценности на оцеляването, остават в средата на подредбата със седмо и осмо място. Качествата, ориентирани към другите, като самопожертвователност и гражданска смелост, са в долната част на класацията и на тях ще отделим повече внимание

в следващия параграф. Все пак тези данни показват ниската стойност на социалната солидарност в съзнанието на младите и склонността стремежът към личен успех („действеноост“, „пробивност“) да замества ценности като подкрепа и съчувствие към уязвимите, тръгващи от по-ниски позиции в социалната йерархия. Тук следва да отбележим още една особеност на младежките ценностни ориентации. Физическата красота (както и актуалността на изглеждаш добре, подчертана в предишната глава на доклада) е ценност за младежите сама по себе си като източник на тяхното самочувствие и самооценка, а „чарът за представителите на другия пол“ е далеч назад в класацията. Също така прави впечатление колко назад в класацията на младежките ценности остава гражданската смелост. Едва ли младежите смятат, че кариерата и социалният им просперитет са резултат единствено от тяхното трудолюбие, интелигентност и пробивност и че не срещат препятствия в съществуващите ред и правила за професионално и кариерно израстване. По-скоро можем да допуснем, че те не виждат смисъл от гражданската си активност, защото не очакват, че тя ще доведе до промени в статуквото. Позовавайки се на известната типология на Хиршман (Hirschman: 1970), ако „гласът“, т.е. гражданската активност и протест се приемат за неефективни в страната, то оставащите възможности са две: изход (емиграция) или конформизъм. Отношението към тези алтернативи ще бъде анализирано в глава пета на този доклад.

Социалният пол диференцира ценностните ориентации на младите хора в някои аспекти. Отговарящи на по-традиционни нагласи за полагащото се поведение на младите жени и младите мъже са различията в дяловете на избраните качества *скромност* и *пробивност*, докато в други нагласи: *действеноост*, *организираност* и *инициативност* не се измерват статистически значими различия, а в някои либерални нагласи жените изпреварват мъжете. Данните от *Фигура 3.4* позволяват да направим извода, че младите българки са приели до голяма степен индивидуалистичните нагласи.

Фигура 3.4. Различия в ценностните ориентации по пол

Най-високо *трудолюбие*то е поставено в ценностната система на младежите, принадлежащи към групата на етническите турци и българите мюсюлмани (Cramer's $V = .168$). Те също така оценяват по-високо от средното традиционните качества *пестеливост* и *скромност*. Ромите най-рядко от другите етнически групи определят като важни *интелигентността*, *целеустремеността*, *инициативността*, *творческото дръзновение* и *чувството за новото*. За тях ценни повече от средното са *физическата красота* и *физическата сила*.

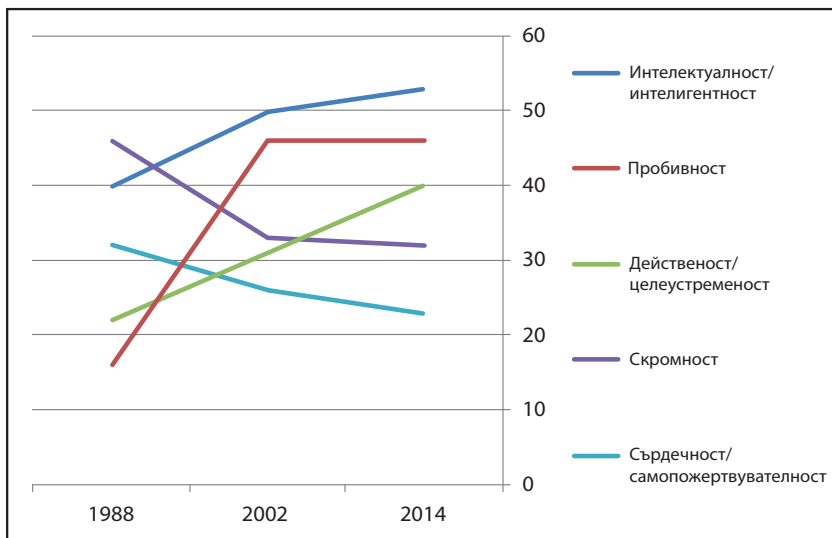
Отново студентите и работещите студенти се открояват като групата с най-индивидуалистични нагласи – те най-много ценят *инициативността*, *интелектуалността*, *организираността*, *творческото дръзновение*. Колкото по-ниско е образованието на родителите, толкова по-високо се ценят качества като *трудолюбие* и *пестеливост*. Интересен факт е, че по-високият културен капитал на родителите е свързан с ранжирането на по-предни позиции на ориентираните към другите социални качества като *сърдечност*, *самопожертвувателност* и *гражданска смелост*. Както и според предишния индикатор, социалната позиция на родителите оказва влияние върху ориентацията на ценностната система на младите по оста „модерно – традиционно“. Колкото по-висок е икономическият капитал на домакинството, толкова по-малко се цени *трудолюбие*то и толкова по-

вече – интелектуалността. *Трудолюбието* определят като много значима ценност 76% от респондентите от бедни домакинства и 60% – от богати домакинства. При *интелигентността* съотношението е обратното: 42% от бедните и 73% от богатите избират това качество като заслужаващо да бъде предадено на следващото поколение. Още по-изявена е тази зависимост при населеното място: в селото трудолюбието получава най-висок дял – 80%, а интелектуалността – най-нисък, 38%; при живеещите в столицата делът на ценящите интелектуалността изпреварва трудолюбието – съответно 70% и 63%.

Индикаторът „еталонна личност“ е прилаган за измерване на ценностните ориентации в три социологически изследвания на българската младеж в различно време, което позволява да проследим и тенденциите на промяна в ценностната система на младите. Тези изследвания предоставят емпирична информация за младежките ценности в три ключови за обществото ни исторически ситуации: края на 80-те години на XX век, началото на първото десетилетие на XXI век и днес, средата на второто десетилетие на XXI век.

Резултатите от съпоставката между трите поколения млади хора – от края на социалистическия режим, по време на прехода преди присъединяването на България към Европейския съюз и 25 години след началото на политическия преход – са следните: нараства значението за младите хора на ценностите за самоизява като *интелектуалност*, *пробивност* и *действеноост* и намалява значението на ценностите на оцеляването като *скромност* и *самопожертвувателност*. Пробивността се изкачва значително по-напред от времето на социалистическия период, като изпреварва всички останали качества без интелектуалността. Младите хора осъзнават, че в условията на нарастваща несигурност в модерното общество трябва да имат по-активна жизнена стратегия, отколкото беше нужно на техните родители и прародители.

Фигура 3.5. Тенденции в разбирането за „еталонната личност“ (в %)

Трите индикатора, чиито резултати анализирахме дотук, се отнасят до ценностни ориентации към личностни качества, които осигуряват благополучието на индивида. Интерес представлява не само тяхната йерархия в съзнанието на младите хора, но и общата им стойност като „идентичностен капитал“ по терминологията на Коте (Cote: 2002). Идентичностният капитал е ценност на късномодерното общество – способност на личността да изгради Аз-концепция, основана на самоуважението, склонност към личностно израстване и преследване на личностни проекти. Идентичностният капитал не е генетически предопределена личностна специфика, а оперира във взаимодействие с икономическия и културния капитал на семейството и има различно разпространение в структурно определените групи на младежта. Ако необходимостта да правят избори вместо да следват утвърдени групови пътеки за преход към зрялост е „наложена“ върху младежите с ограничени социални ресурси, то за онези с повече социални ресурси тя е „избрана“ и те могат да инвестират и трупат идентичностен капитал, който да им позволи да маневрират успешно в условията на късната модерност (Cote: 2002).

Нашето изследване позволява проникването и в още един пласт на анализа на нагласите на младите хора, а именно отношението към европейските ценности (Митев: 2005), който ще бъде представен в пета глава, заедно с отношението към Европейския съюз и готовността за мобилност.

3.2. Доверието и гражданската активност – основата на социалния капитал

В разгледаните досега индикатори не беше включена много важна за здравината на социалната тъкан на всяко общество ценност – доверието. То се проявява както на междуличностно равнище, така и в отношението на индивидите към социалните институции на модерното общество. Нормите на доверие и взаимопомощ са елементи на „социалния капитал“ и основа за изграждане на социални мрежи, които позволяват на индивидите и общностите да използват по-ефективно другите ресурси, които притежават, и по-успешно да преследват своите цели (Putnam: 2000). Според Пътнам социалният капитал се проявява преди всичко като активно гражданско участие в обществото на основата на формално членство в доброволни организации и подкрепа за политическите институции на модерната демокрация.

Пътнам (2000) прави важно разграничение между формите на социалния капитал: свързващ ('bridging') и обвързващ ('bonding'). „Свързващият“ капитал е отворена форма на социална мрежа, насочена навън и свързваща хора от различни социални групи с различни стилове на живот. „Обвързващият“ капитал е затворена форма на социален капитал, насочена навътре и спояваща специфични идентичности в хомогенни групи. „Свързващият“ капитал позволява разпространението на информация и осигурява достъп до външни ресурси, докато „обвързващият“ капитал разчита на силната солидарност вътре в групата и мобилизирането на ресурсите на самата група.

Ако за Пътнам доверието като основополагаща ценност за социалния капитал е качество на социалните общности, а не на отделните индивиди, и количеството на икономическите и културните ресурси на семейството е в голяма степен неутрално за натрупването му, то Бурдийо подчертава връзката и динамичната трансформация меж-

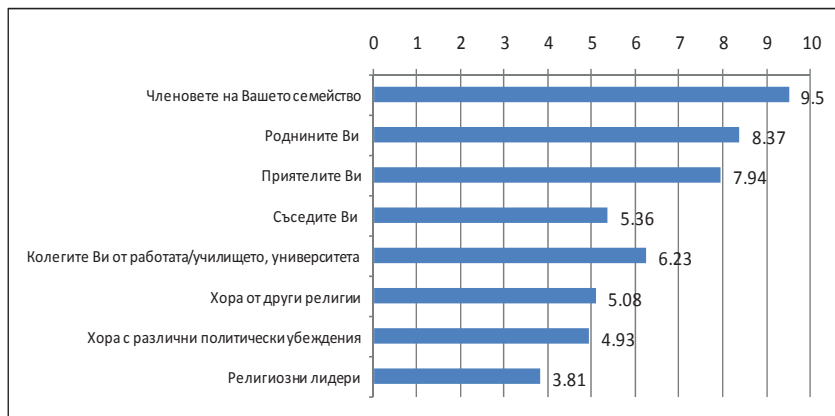
ду социалния и другите видове капитал, които поддържат и запазват социалните неравенства (Bourdieu: 1983). Социалният капитал според Бурдийо може да бъде разбран в неговия исторически контекст и чрез социалното конструиране на отношенията между индивидите и процесите на изграждане на идентичностите. За Бурдийо е важно да се разкрие значението на мотивациите и смислите, които индивидите влагат в своите взаимодействия, докато Пътнам се задоволява да установи членството на индивидите в граждански организации, без да изследва сложността на социалните взаимодействия и качествените разлики в мрежите, в които участват индивидите.

В социологическите изследвания доверието се измерва както на междуличностно равнище, така и на институционално – в отношението към социални и политически институции като правителство, полиция, църква, образователна система, пазар и други (Aberg: 2000; Helve and Bynner: 2007; Wallace and Pichler: 2009; Eurofound: 2014). По повечето индикатори българските респонденти в различните допитвания демонстрират ниска степен на доверие (Бояджиева: 2009; Тилкиджиев: 2010).

Резултатите от нашето проучване потвърдиха този извод с някои съществени особености. Индикаторът, който ние използвахме, измерваше не абстрактното междуличностно доверие (към другите хора изобщо), а доверието във взаимоотношенията с обособени групи като родители, съседи, приятели, хора с различни политически и религиозни възгледи. Респондентите бяха поканени да оценят по десетобална скала доверието, което имат към тези социални групи. Получените данни показват, че най-висока степен на доверие младежите изпитват към членовете на нуклеарното семейство, измерено с бал от 9,5 точки, следвани от доверието към други роднини с 8,4 точки. В първата тройка на подредбата са и приятелите със 7,9 точки. Съседите и колегите остават значително назад в скалата на доверието, като общността по местоживеење получава по-нисък бал от съучениците, състудентите или колегите от трудовия колектив. Доверието към хора от други религии сред българската младеж е по-високо, отколкото към хора с други политически възгледи – около средата на скалата. Индикаторът разкрива интересен факт от ценностните ориентации на младите българи: най-ниско доверие младежите имат към религиозните лидери (отговорът на въпроса включва и висшите служители от църковната общност, към която те самите принадлежат). При това

доверието в религиозните лидери получава с 1.27 точки по-малко от доверието към последователите на други религии.

**Фигура 3.6. Доверие към социални групи
от обкръжението на младите хора**
(Бал по скалата от 1 до 10)

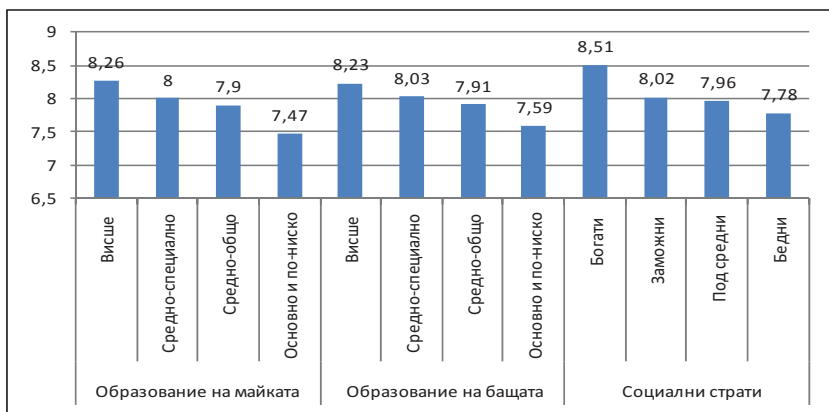

Тези резултати не можем да интерпретираме като пълно потвърждение на тезата за ниския социален капитал сред младежите у нас, измерен с ценността доверие. По-скоро българските младежи са склонни да инвестират в една от формите на социалния капитал, а именно „обвързващия“. Обвързващият социален капитал, който е характерен за българските младежи, се изгражда на основата на взаимното доверие и високата готовност за взаимопомощ с хора от същата социална позиция – преди всичко с тесния кръг от роднини и приятели. Склонността към създаване на хоризонтални връзки и към доверие, ограничено само до непосредствената социална среда на индивида, е ценностна ориентация, която осигурява подкрепа в несигурни времена, но не дава възможност за по-широки и обогатяващи, та макар и несигурни, контакти с други социални групи. За младите хора е трудно да излязат от непосредственото си жизнено обкръжение и да разпрострат доверието към по-анонимизирани и наиндивидуални отношения, което се явява една от причините за трудностите във функционирането на политическата демокрация у нас (Коев: 2009; Бояджиева: 2009). Българските младежи не оценяват значимостта на „свързващия социален капитал“ – връзките

на доверие и взаимопомощ между индивиди с различни социални статуси, и той още не се е превърнал в област за социални инвестиции за младите хора. Както показват и резултатите от интервютата, за тях социалният капитал се привива само в неговата негативна светлина като основа за непотизъм – практиката, при която се извършват назначения на доходоносни длъжности на лица в приятелски или роднински връзки, без оглед на техните лични качества.

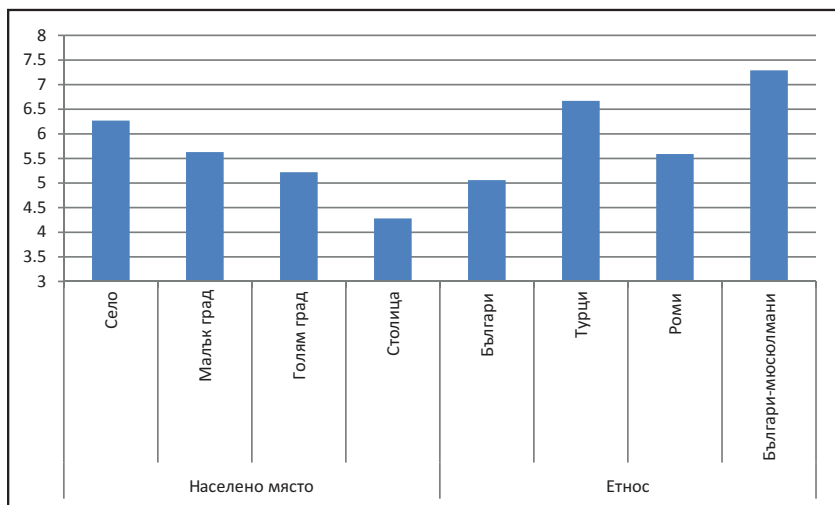
Наша основна изследователска хипотеза беше, че като дълбоко социална ценност, доверието силно зависи от личния и семеен статус на индивида. Много високите стойности на доверието към семейството и роднините, измерени във всички социални групи сред младежта, не показаха значими разлики по основните социално-демографски показатели. Доверието към групите извън семейството се оказва повлияно, макар и слабо, от социалния пол, като балът, получен при жените, е по-нисък от този при мъжете при всички показатели: към приятели, колеги, съседи, хора с различна религия и политически възгледи. Доверието в приятелите е значимо по-високо сред студентите и учениците и е най-ниско сред безработните. Данните потвърдиха първоначалната хипотеза, че доверието към приятелите е силно зависимо от образователния и икономическия статус на родителите, като по-високостатусните групи изразяват и по-високо доверие.

Фигура 3.7. Доверието в приятелите в зависимост от културния и икономически статус на родителите

Тази зависимост обаче не е абсолютна и не важи за отношението към всички социални групи. Доверието в други групи от по-близкото или по-далечно обкръжение не се оказва зависимо от материалното равнище на родителското семейство. Образованието на родителите повлиява формирането на доверие в колеги и съученици (за образованието на бащата $Cramer's V = .166$ и на майката $Cramer's V = .184$). В много отношения типът населено място и етническата общност стимулират формирането на тази ценност към групи извън семейството. Например силата на връзката между тип населено място и доверие в съседите е статистически значима ($Cramer's V = .174$). Младежите от по-малките населени места и от етническите групи извън мнозинството отчитат по-високо доверие в общността по местоживеене.

Фигура 3.8. Доверие в съседите според населеното място и етническата принадлежност

В своето интервю младеж от ромски произход, който е студент по икономика в София, отбелязва тази тенденция на младите хора от ромските общности в страната да ограничават общуването само в общността по местоживеене и да контактуват само с приятели и съседи.

Моите приятели роми са по-затворени, в смисъл работят на едно място и са по-затворени... Те са един кръг, затворен. Примерно един ромски квартал в София и те не излизат от

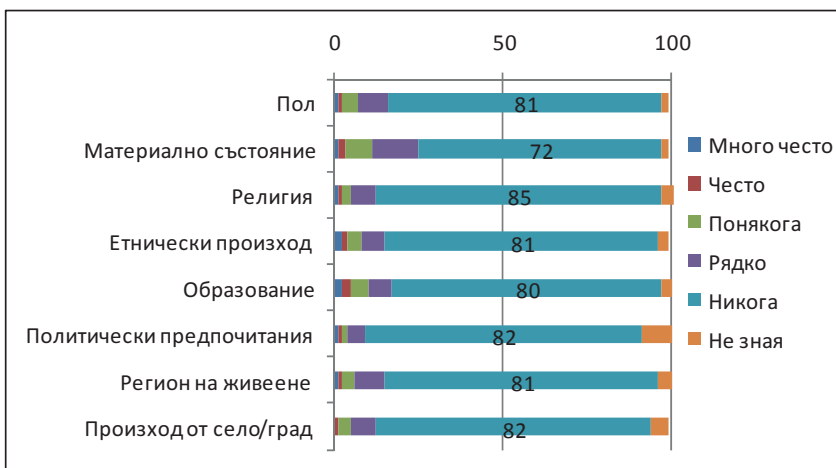
квартала, те са в един кръг, едно затворено общество и не могат да излязат от него. Нито контактуват с други хора, контактуват само помежду си. (Студент по икономика)

Интервюираната млада жена от ромски произход също изказа мнение за затвореност на ромските общности, при която съществува стриктно разделение между различните кланове вътре в един квартал или село, като недоверието между тях често е по-голямо от недоверието между роми и етнически българи.

Интересно е, че според количествените данни от анкетата този тип доверие към приятели и съседи като форма на обвързващ капитал не води автоматично до затваряне в себе си на етническите общности и изолиране на другите. Младите хора от турската и българо-мюсюлманската общност получават по-висок бал на доверието не само към съседите си, но и към хора от други религии и хора с други политически убеждения. Българските младежи, принадлежащи към турския етнос и към българите мюсюлмани, изразяват по-високо доверие към различните, което предполага по-висока степен на формиране и на свързващ капитал при тях.

Допълнителна светлина върху формирането на социален капитал у нас хвърля и индикаторът, измерващ самооценката на респондентите за това дали са били дискриминирани по различни поводи (Фигура 3.9).

Фигура 3.9. Някога били ли сте обект на дискриминация и колко често? (в %)

От резултатите се налага изводът, че материалното състояние се привлича на съвкупността на младежите като най-силен фактор за дискриминация и над една четвърт са изпитвали такова отношение към себе си, макар и с малка честота. Дискриминация при всички останали поводи се декларира от по-малко от една пета от респондентите. Най-несигурни дали са имали преживяване на дискриминация са младежите на основата на своите политически предпочитания. Социално-класовите различия се преживяват като най-големи бариери пред равноправното общуване, а много по-малко – политическите и религиозните различия. Най-силна очаквано се оказва връзката между преживявания на етническа дискриминация и малцинствения статус на респондентите (Cramer's $V = .270$).

В интервютата младите българи най-често отричаха да са били лично дискриминирани по някакъв признак, макар че допускаха съществуването на дискриминационни практики в обществото. Млада жена, продавачка в мол, сподели:

Има ли дискриминация – ами не знам... По-скоро ми прави впечатление, че жени, които са постигнали нещо, мъжете се комплексират от тях. Като видят жена, която може да прави всичко и е компетентна по всички теми. Но това е временно и отшумява.

Младите хора от етническите малцинства бяха по-склонни да коментират тази тема. Интервюираният студент по икономика от ромски произход заяви:

Лошо е, че ни слагат всички под общ знаменател. Няма значение, важно е човек да си отвори устата. Като ме видят, че съм по-мургав, и си мислят, че нямаш компетенции и т.н.

Жената от ромски произход, която в момента на интервюто работеше в сладкарски цех, сподели, че в училище не е чувствала дискриминационно отношение. Но на трудовия пазар, а и по-късно в работата негативните стереотипи стават по-силно изяви:

Повечето хора не правят вече разлика между българи и цигани. В моя клас бяхме само четирима души цигани. И много добре се разбирахме, нямаше никакви проблеми. Проблеми ни правят само скинарите по рейсове, ако ни видят малко по-черни. Убрят, ритат, гонят те от рейса... Като търсиш работа, е друго. Видят ли малко по-мургав и „Ами ще ви се обади“ и това е. Или да говори малко по-така, и край.

Интервюер: Ти трудно ли намери работа?

Отначало беше доста трудно. В [сладкарница] „Неделя“, като почнах, ми беше трудно. Те първо не разбраха, че съм циганка. Мислеха ме за българка. Като им казах, че съм циганка, първоначално не ми повярваха. Всеки един, като те погледне, има едно на предвид – „циганин“. Така ни казват. Например, аз работя със сто души и ми казват „Боби циганката“, не „другата Боби“. Винаги циганката, каквато и да си. И да им помогнеш, и да им дадеш яденето, винаги „циганката“. Така ме наричат навсякъде. „Нашето цигане“ или „малцинството“, така ми викат всички. Винаги след името ти казват по нещо.

Млад мъж от турски произход, който работи като шофьор, също заяви, че лично е преживял дискриминация на етническа основа. На въпроса възможно ли е за младите да се реализират в България, той отговори: „Реализацията е трудна. От такава гледна точка, че исках да стана полицаи. Казаха ми, че понеже съм турчин, изобщо няма смисъл да се пробвам. Трябва да имаш вуйчо владика, иначе си аут от играта.“

Споделеният жизнен опит в дълбочинните интервюта свидетелства за въздействието на дискриминационните практики за подкопаване на доверието на младите българи от етнически малцинства и обяснява ограничаването на социалния капитал в рамките на етническата общност за много млади хора.

Други значими проявления на социалния капитал, наред с доверието, което прави хората по-толерантни към различните от тях, са членството в доброволни организации и готовността за оказване на взаимопомощ на нуждаещите се под формата на доброволен труд. Множество емпирични изследвания доказват, че доверието стимулира социалната ангажираност и гражданската активност (Wallace and Pichler: 2009; Бояджиева: 2009).

Участието на българските младежи в такива форми е много ниско. Само 15% членуват в някаква формална организация и само една четвърт са извършвали някаква доброволческа дейност през последната година.

Таблица 3.3. Членувате ли в някоя от следните организации? (в %)

Спортен клуб/асоциация	8
Студентски съвет/ Младежка организация	4
Политическа партия/организация	2
Професионален съюз/ Синдикат	1
Друго	1
Не членувам	85

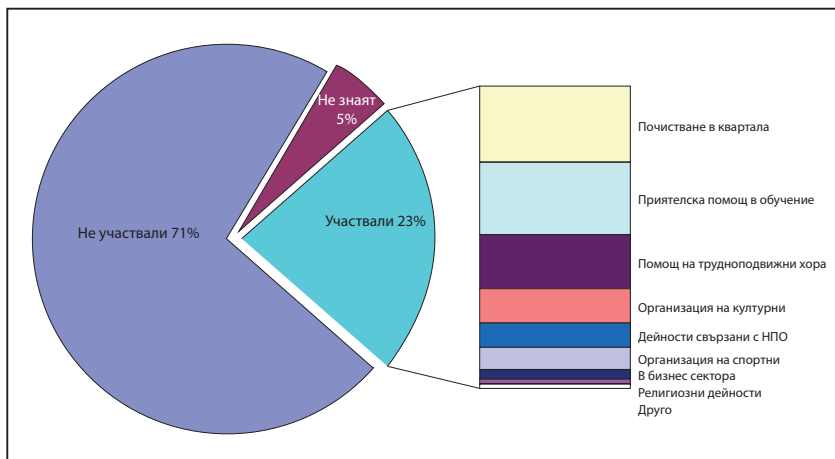
Тези сборни 15% от „организирани младежи“ може да се тълкуват и като известно нарастване на участието в асоциации и клубове от 5-процентния дял през 2002 г. (Митев: 2005). И все пак тенденцията на преход от „хиперорганизираността“ на младежта в тоталитарното общество (над 90%) през „хипоорганизираността“ по време на прехода, установена в предишните изследвания (Митев: 2005), не е стигнала днес до „здравословно състояние“ на младежка обединеност, която да позволи на младите хора да поставят и отстояват своите проблеми в едно демократично общество. Резултатите показват, че дори младежките асоциации, включително ученическите и студентските съвети, обединяват по-малко от 5% от анкетираните. Най-разпространена (и все пак по-рядко от една десета от респондентите) е ориентацията към организиран спорт. Обикновено тази ниска организираност на младите хора в източноевропейските страни се обяснява с реакция към схвърхорганизираността от миналото и недоволството от показното, но изпразнено от съдържание членство (Dalu: 2000; Aadnanes: 2007). Анализът в този параграф насочва и към друг значим фактор – липсата на доверие към другите извън непосредствената роднинска и приятелска общност, която се отразява и на ниската склонност на младежите към съвместни дейности във формални организации.

Ако тълкуваме членството в организации като „формален социален капитал“ (Pichler and Wallace: 2007), то най-богати на този тип социален капитал са учениците и студентите, а най-малко – безработните и младежите от етническите малцинства, особено ромите. Формалният социален капитал намалява с възрастта на респондентите. Културният и икономическият капитал на родителите също оказва значимо въздействие – по-високото образование на роди-

телите и по-високата социална позиция на домакинството съответстват на по-висок дял членуващи в организации младежи. В същата насока са зависимостите между тези фактори и доброволния труд, извършван както в, така и извън организации.

Недоверието в хората от по-широки общности повлиява и на отношението на младите към доброволния труд. Използваният в нашето изследване пределно широк индикатор – „работа без заплащане, извършена доброволно през последните 12 месеца“ – показва, че само една четвърт от респондентите са участвали в такъв вид дейност.

Фигура 3.10. Участие в доброволни дейности през последната година (в %)

По-детайлният поглед върху доброволните дейности, в които са участвали младите, разкрива друга особеност на тяхната ценностна система, отново свързана с типа доверие, преобладаващ сред тях. Младите, които се доверяват предимно на хора от непосредственото си социално обкръжение, се оказват по-склонни да помагат на хора, които познават (съседи, съученици) или виждат непосредствено (трудноподвижни хора на улицата), и много по-рядко посредством участие в дейността на неправителствени организации (Фигура 3.10). Трите дейности, в които са се включвали най-често доброволците, са работа за благоустрояване на квартала, в който живеят, помощ в учението на приятели от училище или университета и помощ на трудноподвижни хора. В благотворителна или

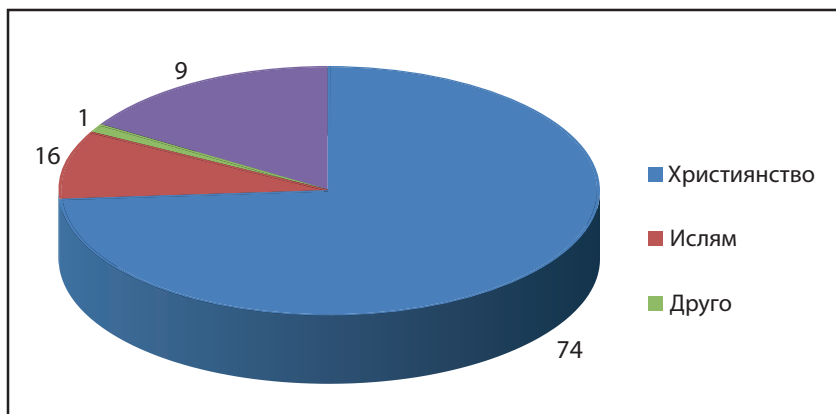
друга безвъзмездна религиозна дейност са участвали по-малко от 5% от доброволците. Този дял става пренебрежимо малък, ако го съотнесем към цялата съвкупност на анкетираните, включително и онези, които не са участвали в доброволен труд. Това обстоятелство определя следващия изследователски акцент върху мястото на религиозните ценности в младежката ценностна система.

3.3. Религиозни вярвания и практики

Както видяхме в началото на тази глава, на основата на данни от изследването „Световните ценности“ Велцел и Ингълхарт (Welzel and Inglehart: 2009) поставят България в групата страни с преобладаващи светско-рационални ценности. Резултатите от нашето изследване до голяма степен потвърждават тази теза, макар че поставят един парадокс – над 90% от младежите определят себе си като религиозни, но заедно с това по-малко от 5% ходят на църква редовно и по-малко от 10% се молят редовно. Обяснението на този парадокс се съдържа в системата от религиозни вярвания и традиционни практики, възприети от българските младежи.

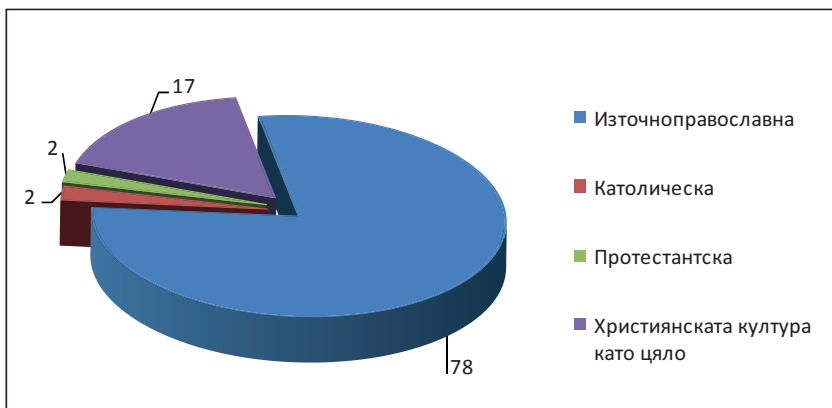
Преобладаващото мнозинство – три четвърти – от младите българи се самоопределят като християни, 16% отнасят себе си към исляма, 1% – се обявяват за последователи на други религии, и 9% общо са нерелигиозни или атеисти и агностици.

Фигура 3.11. Към кое вероизповедание отнасяте себе си? (в %)

Тези данни в общи линии съответстват на религиозната принадлежност на населението като цяло, заявена в последното преброяване през 2011 г.⁴ с изключение на по-високия сред нашите респонденти дял на мюсюлманите, който за цялото население е 10%. При изповядващите исляма в България преобладават със сунитско вероизповедание и значително по-малко се определят като шиити или само общо като мюсюлмани. При последователите на християнството преобладаващото мнозинство са източноправославни, по около 2% от младите респонденти са католици и протестанти и значителен дял – 17%, заявяват, че принадлежат към християнската култура като цяло.

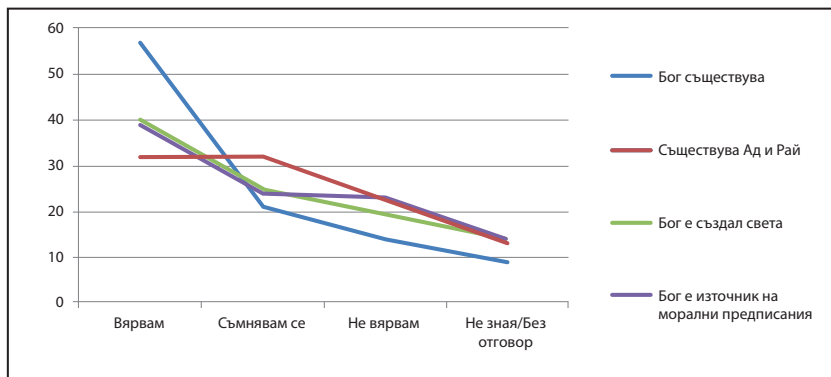
Фигура 3.12. Коя от християнските църкви бихте посочили като своя?

Веднъж заявили своята религиозна принадлежност, респондентите бяха запитани кои основни религиозни вярвания споделят. В това отношение единствено твърдението „Бог съществува“ събира положителни отговори („вярвам“) от повече от половината от отговорилите. Висок е делът – около една четвърт – на невярващите в съществуването на ад и рай и на невярващите в бога като източник на морални норми и предписания. В религиозната постановка, че светът е създаден от бог, вярват 40% от отговорилите, а по една четвърт изразяват съмнение и неверие в нея. Съмнения в правотата на различните твърдения изразяват между една пета и една трета от младежите и още около 15% не заемат позиция.

⁴ Виж <http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2011final.pdf>, посетена на 20.09.2014.

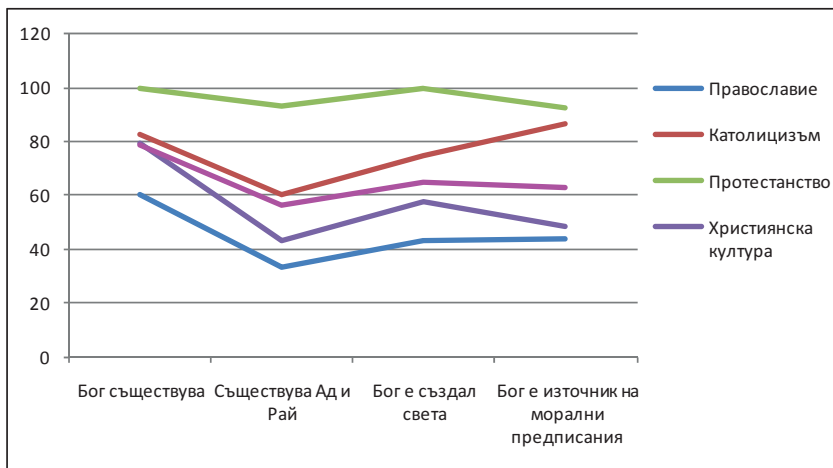
**Фигура 3.13. Религиозни вярвания
сред българските младежи (в %)**

Отговорите на младите хора по този индикатор, отчитащи тяхното съмнение и неверие в основни религиозни твърдения, могат да бъдат обяснени с недоверие в църквата като институция, преди всичко непризнаване на ролята ѝ като духовна опора и морален ориентир – извод, който се съдържа в анализа на Коев (2009) върху данни от четвъртата вълна на европейското изследване на ценностите. Картината на религиозните вярвания става по-ясна, когато в нея въведем различията по вероизповедание. Връзката между приемането на тези религиозни твърдения и заявената принадлежност към определено вероизповедание е статистически значима, като коефициентите варират за различните твърдения от Cramer's $V = .154$ до Cramer's $V = .167$.

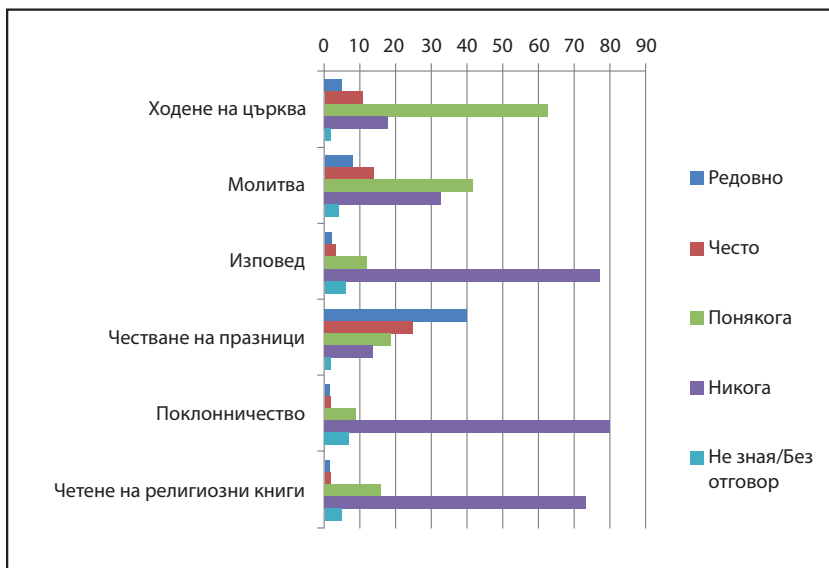
Фигура 3.14 демонстрира високото равнище на приемане на традиционните религиозни вярвания от младежите, заявили принадлежност към протестантското вероизповедание. Другата християнска църква – католическата – също събира повече отговори „вярвам“, отколкото православие. На трето място по приемане на тези твърдения са младежите с ислямска религия. Прави впечатление, че дори твърде неопределената принадлежност към „християнската култура“ като цяло е свързана с повече вяра, отколкото източното православие. Колкото и този индикатор да не е идеален при измерване на вярванията на младите хора, получените резултати насочват към проблеми в предаването на постулатите на вярата от източноправославната църква.

**Фигура 3.14. Приемане на религиозните вярвания
според вероизповеданието на младежите**
(дял в % на заявите, че „вярват“)

Взаимната обвързаност на недоверието в църковната институция (и църковните лидери, както видяхме в предишния параграф) и неверието в нейните основни постулати се отразява и на слабото участие на младите в религиозни практики. При това силата на връзката между религиозните практики и типа вероизповедание е много по-голяма. Тази зависимост е валидна не само за някои по-специфични практики като поклонничество, изповед, но и за ходенето на църква (Cramer's $V = .186$) и четенето на религиозни книги (Cramer's $V = .263$).

Както показват данните във *Фигура 3.15*, ниските дялове на приемащите традиционни религиозни вярвания могат да бъдат свързани и с малкото познание на религиозната философска система: младите не четат религиозни книги и твърде рядко ходят на църква, за да добият познание за самите религиозни твърдения и аргументите за тях.

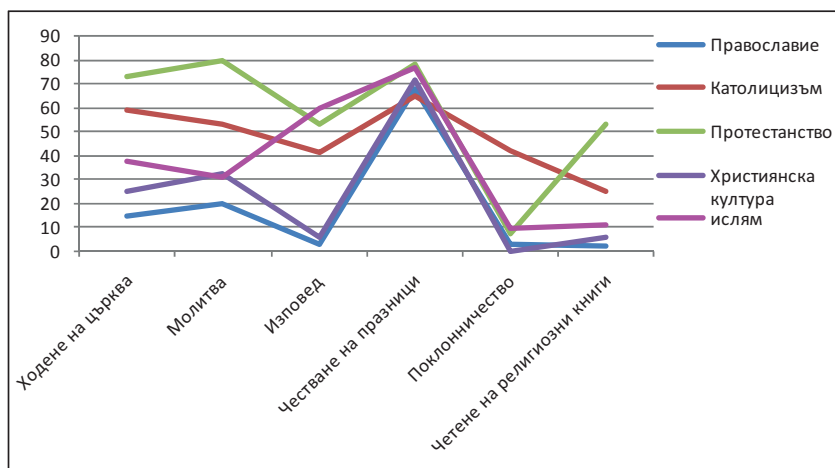
Фигура 3.15. Честота на извършване на религиозни практики (в %)

Най-много отговори „редовно“ събира честването на религиозни празници – 40%. Само 5% от младежите заявяват, че ходят редовно на църква, а редовно се молят 8%. Изключително високи са дяловете на отговарящите „никога“: никога не са ходили на поклонение 80% от респондентите, никога не са се изповядвали 78% и никога не са чели религиозни книги 74%. Никога не се молят една трета от младите българи и никога не са ходили на църква една пета от тях. Тези резултати рисуват картината на специфичното място на религията в ценностната система на младите българи. От една страна, заявената принадлежност към определено вероизповедание е важен източник на идентичност за тях и затова малко се отказват от нея, обявявайки се за нерелигиозни. От друга страна, те малко познават и приемат религиозните ценности и също така рядко изпълняват религиозните практики. Можем да заключим, че положителното отношение на младежите към църквата и религията не ги ангажира сериозно с участие в религиозните практики на църквата и с господстващите религиозни възгледи за света и обществото. Като цяло, данните от включените в нашето изследване индикатори свидетелстват за по-индивидуалистично отношение към религията и

за слабо приемане на църквата като общност и начин за общуване с Бог. За младите българи повечето традиционни религиозни практики са остарели. Само религиозните празници създават някаква обща основа за общуване с религията.

Ако отново разгледаме различията в практикуването на религиозните обичаи от младите хора с различни вероизповедания, ще видим подобни зависимости, както и при приемането на религиозните вярвания.

Фигура 3.16. Участие в религиозни практики по вероизповедание
(дял в % на заяvilите, че участват „редовно“ и „често“)

Българските младежи, приели протестантството, най-често участват в обичайните църковни практики. Православните младежи са на другия полюс с най-малък дял на включващите се в тези обичаи. Младежите с ислямска религиозна принадлежност са в средата на скалата на честота, както и при вярванията, но само по 4 от практиките. Те са водещи при изповедта и празниците. Прави впечатление почти пълното съвпадение на честотата на празнуване на религиозни празници от младежите, независимо от различията в тяхното вероизповедание. Четенето на религиозни книги се практикува рядко от православни и мюсюлмани, а е честа дейност за една четвърт от католиците и повече от половината от протестантите сред българската младеж.

За анализа представлява интерес и групата на невярващите и неопределилите се като „принадлежащи“ към официална религия. Към тази група се отнасят предимно мъже, студенти по основно занимание в момента, роми и българи по етническа принадлежност, от богати и заможни домакинства, живеещи в столицата и двата по-напреднали в икономическо отношение региона на страната – югозападен и южен-център. Културният капитал на родителите, измерен само със завършеното образование, не оказва статистически значимо въздействие.

3.4. Заключение

Обобщавайки резултатите от анализа на ценностните ориентации на българските младежи, можем да заявим, че тенденцията към индивидуализация, установена и в предишните три изследвания от края на 80-те, средата на 90-те и началото на първото десетилетие на XXI век, продължава. Младите хора у нас се ориентират все повече към независимост и самоизява, кариерно развитие и личностен успех. Дори в общуването с Бог надделяват индивидуалистичните търсения над общностните преживявания и колективни практики. Ниската гражданска активност обаче и липсата на доверие както към официалните институции, така и към другите хора извън семейството, създават ограничения пред постигането на търсения личен успех. Той става по-зависим от социалния, а и от материалния и културния капитал на семейството, повече затворен в него и по-малко отворен и отговорен за развитието на общността.

4. СЕМЕЙНИТЕ ПРЕХОДИ

Преходът на младите хора от родителския дом и семейство към самостоятелно домакинство и собствено семейство е важна жизнена траектория по пътя към зрелостта (Jones: 1995; Wallace and Kovatcheva: 1998; Roberts: 2009). В традиционното българско общество пътят на младия човек, както показва Иван Хаджийски (1974), е ясно очертан и зависи преди всичко от пола. В селото младостта изобщо е кратка като „въздишка щастие“ и социалните норми предполагат младият мъж да остане в родителския дом и семейство, а младата жена да отиде в семейството на родителите на съпруга си. В зараждащите се нови градски слоеве социализиращите агенции също поставят рамки на младежките избори, като преходът за мъжа е стриктно разчертан: от „плачи камък“ в края на селото през „чуждия дом“, в който чиракува, работейки от тъмно до тъмно и преглъщайки чужд хляб, до собствения дом и дюкян, когато става майстор и създава семейство (Хаджийски: 1974). По-късно, в българския вариант на модернизация в социалистическото общество, с масовизирането на средното образование и разширяването на обхвата на висшето, традиционните преходи се размиват. Плановото регулиране на икономиката и масовото средно образование създават нови, но също така ясно разграничени нормативни пътища: от професионалните училища към нискоквалифициран труд в индустриалните предприятия или аграрно-промишлените комплекси; от техникумите към по-висококвалифициран труд в промишлеността или към техническите висши учебни заведения; и от гимназиите към университетите и евентуално към работа в държавната администрация (Митев: 1988). Свързаните с тези социални мобилности преходи от родителския дом към собствено домакинство са съпроводени със стимулираща раждаемостта семейна и жилищна политика на комунистическата партия (Ковачева: 2010; Коцева и Димитрова: 2014).

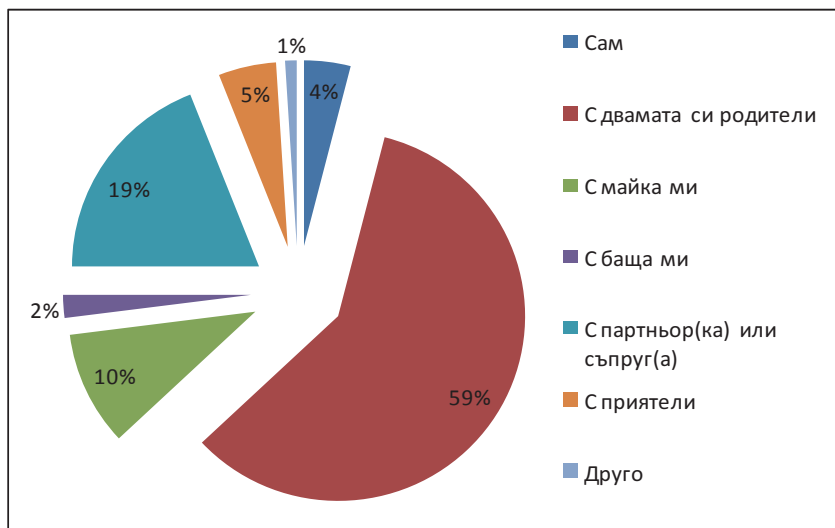
Преходът към пазарна икономика отново разми тези младежки траектории, като дестабилизира предишните жалони по пътя към зрелостта (Kovacheva: 2001). Във вълните на социална трансформация семейните преходи на младите хора също бяха подложени на натиск от икономическите трудности, високата безработица и обезценяването на традиционните морални норми. Както в постсоциалистическите общества в Източна Европа, така и в късномодерните

западни общества във второто десетилетие на XXI век на преден план излизат многообразието от форми на съжителство, напускане и обратно връщане в дома на родителите, нови семейни модели, които поставят под въпрос самата концепция за преход (Wyn and White: 1997). В действителност обаче растящата социална несигурност не отменя значението на постигането на жилищна и семейна автономност за социалната интеграция на младите хора. И днес, както се вижда и от анализа на данните на това изследване, за повечето младежи собственият дом и семейството с деца са желаната дестинация, независимо от натрупването на междинни стъпки и неуспехи по пътя към нея.

4.1. Преходът от родителския дом към самостоятелно жилище

Изследваната от нас група се намира в различни етапи на прехода от родителския дом към създаване на независимо домакинство. Като цяло малко над половината от младежите (59%) все още живеят и с двамата си родители и още 12% – съжителстват с единия родител. Сам или с приятели живее всеки десети от младите хора. Собствено семейство с партньор са създали една пета от младежите, като не се уточнява в какво точно жилище живее младото семейство.

Фигура 4.1. Жилищна ситуация на младежите (в %)

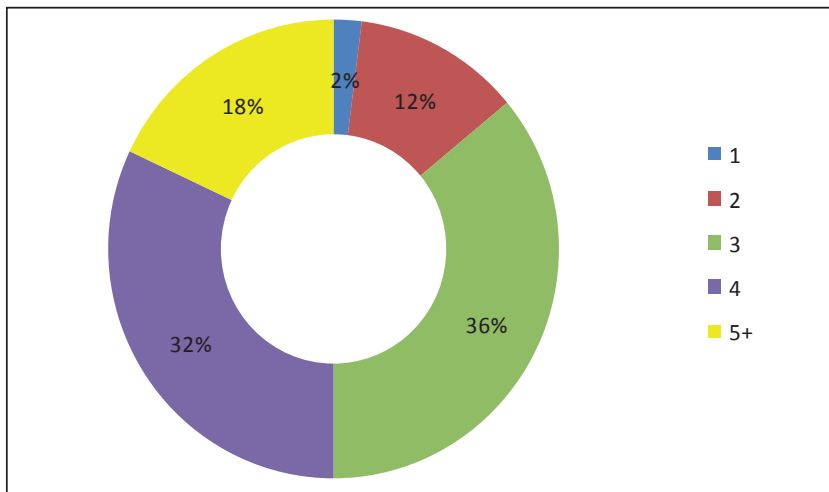
всичко от възрастта (Cramer's $V = .324$), пола (Cramer's $V = .177$), и етническия произход (Cramer's $V = .167$). Делът на напусналите родителския дом се увеличава плавно с увеличаването на възрастта. В международен сравнителен план отделянето от родителите у нас става много по-късно, отколкото в скандинавските страни, където младежите получават подкрепа от държавата за наемане на самостоятелно жилище още на 18 години и имат възможност да избират от развит и многообразен жилищен пазар. Например, 50-процентовата бариера на живеещите самостоятелно (без родителите си) се преминава на 20-годишна възраст в Дания, докато това става на 30 години в България (Eurofound: 2014b). По късното напускане на родителския дом българските младежи са близко до ситуацията в другите южноевропейски страни като Гърция (29 години), Италия (28) и Словения (28).

Полът също оказва влияние върху времето и формата на напускане на родителския дом. Жените правят това по-рано от мъжете и по-често, за да живеят с партньор, отколкото за да заживеят самостоятелно. От изследваните лица живеят с партньор вече 25% от жените и само 12% от мъжете. Моделите на създаване на собствено семейство и отделяне от родителите се влияят и от етническата принадлежност. Дяловете на младежите, които вече живеят с партньор, са 15% сред българите, 24% сред турците и 38% сред ромите. Ефектът на типа населено място е очакваният – най-голям е делът на живеещите самостоятелно в столицата (17%), докато в селото и малкия град този дял е само около 5%. Социално-икономическото положение на домакинството има обратен на очаквания ефект – най-голям е делът на живеещите с родителите си на младежите от богатите домакинства (85%), а най-малък (62%) – при бедните домакинства. Този резултат може да бъде обяснен с обстоятелството, че отделянето от родителите означава спад на дохода на младежите и преминаването им в друга категория домакинство. Ето как обясни интервюираният в изследването студент по информатика, който още живее с родителите си: *„Излизането под наем е трудно, но не и невъзможно, има начин. Само доходът ти ще падне значително. Вече, ако искаш собствен апартамент, е нещо друго. Там става дума за големи пари и е сложно...”*

От предишната (втора) глава знаем, че близо 90% от младежите имат самостоятелна стая, дори когато живеят с родителите си.

Типичното жилище е с три и четири стаи – в такива жилища живеят по една трета от младите хора. Много големите жилища, в които има пет и повече стаи, са с по-голям дял от маломерните, в които има само по една-две стаи.

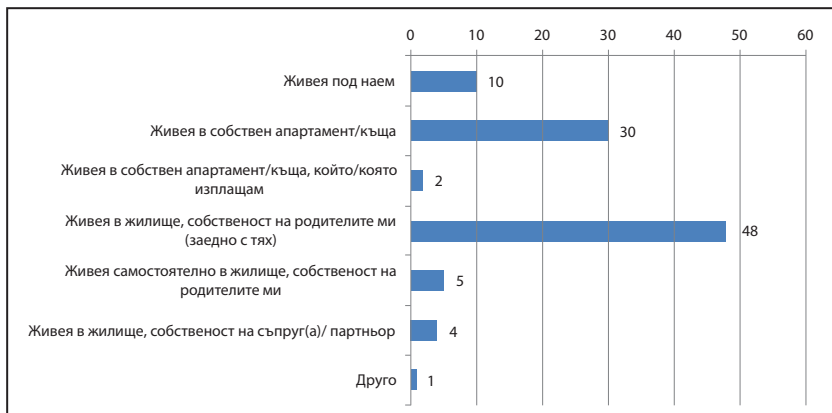
Фигура 4.2. Брой на стаите в жилището

Ако при българите 17% е делът на живеещите в много големи жилища, то този дял в турската общност е вече една четвърт, а при българите мюсюлмани стига до една трета. При ромите този дял е значително по-малък от другите етнически общности, но в сравнение с миналото и в тази група има значителен ръст – всеки десети младеж от ромски произход декларира наличието на пет и повече стаи в жилището. Няма силна зависимост между големината на жилището и икономическия статус на домакинството. При богатите домакинства няма живеещи в маломерни жилища, но в много големи живеят само 20% от богатите. При бедните младите хора, живеещи в маломерни жилища, са 18%, но и при тях има такива, които живеят в много големи жилища – 16%. Големината зависи много по-силно от типа населено място. В това отношение столичани се оказват непривигелигирани. В селата големите жилища с пет и повече стаи съставляват 28%, в малките градове този дял също е по-висок от средния – 23%, и вече спада на 14% в окръжните градове и на 7% в столицата.

Що се отнася до собствеността на жилището, в което живеят младежите, за половината от тях то е собственост на родителите. Всеки десети живее под наем и само 2% – в собствено жилище, което изплащат. Под наем живеят само 9% от работещите младежи и 16% от студентите. В селото под наем живеят само 2% от младежите, докато в столицата те съставляват 18%. В богатите семейства 60% от младежите живеят с родителите си и 35% живеят в собствено жилище. При бедните 45% живеят с родителите си, 30% обитават собствено жилище и 12% са под наем. Не се отчита разлика по пол в притежанието, единствено жените по-често живеят в жилище, което е собственост на партньора, докато мъжете по-често живеят с родителите си.

Фигура 4.3. Жилищна ситуация по форма на собственост (в %)

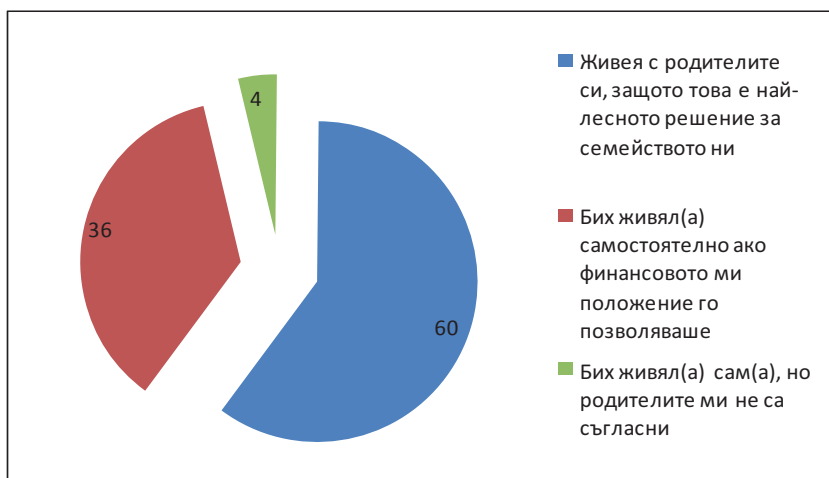

Като цяло можем да заключим, че жилищното благосъстояние на българските младежи се дължи преди всичко на имотното състояние на родителите, а не на собствения доход на младежите. Пазарните отношения са навлезли незначително в жилищната ситуация на младите хора и основният начин да се отделят от родителите си в самостоятелно жилище е да го наследят или закупят с техни средства.

Причините за продължаващото съжителство на младежите с родителите не са само икономически. В нашето допитване малко над една трета от респондентите посочват финансови трудности като обяснение на решението да продължават да живеят с родителите си. За мнозинството причините са други. Най-вече общото домакинство с родителите се вижда от младите като най-лесното

решение (60%). Този отговор дават най-често по-малката възрастова група и учениците (силата на връзката между обясненията за причините с възрастта е Cramer's $V = .324$, а със социалната група е Cramer's $V = .249$). По-малко от 5% от младежите виждат това като авторитарно решение, наложено от родителите им, които не са съгласни децата да заживеят самостоятелно, и сред тях преобладават жените. Сред посочващите финансови бариери пред отделянето от родителите си преобладават студентите, българите по етнически произход и столичаните.

Фигура 4.4. Причини за съвместно съжителство с родителите (в %)

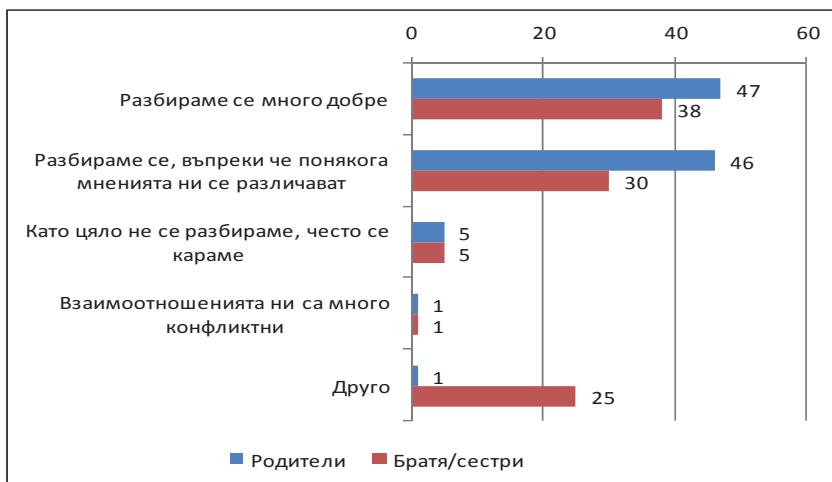

„Лесното решение“ на съвместното съжителство всъщност отразява културна норма в българското общество на всеотдайна родителска грижа за младите: – „докато родителите са в състояние да помагат“ (Митев: 2005), или казано с думите на един баща от друго изследване, „докато очите ми виждат, докато краката ми тичат“ (Ковачева: 2010). Без да бъде посочено специално в анкетната карта като причина за продължителното съжителство между младежи и родители, разбирателството между поколенията е важна предпоставка. Младите живеят заедно с родителите си, защото патерналистичната нагласа на контрол върху младите намалява, а нараства свободата на младите за избор на жизнен стил, макар и в семейния дом, в добавка към позитивите от финансова изгода и битово обслужване от родителите.

4.2. Отношения с родителите

Първоначалните очаквания след началото на социалния преход към пазарна икономика и политически плурализъм за поява на конфликти между поколенията не се оправдаха (Митев: 1996). Национално-представителни допитвания до младежите (Митев: 2005) дори отчитат стабилна тенденция на намаляване на противоречията между младите и техните родители от 1987 г. насам. Нашето изследване показва, че мненията на младежите за отношенията в семейството се разделят почти поравно между „пълното разбирателство“ и „разбирателството с известни различия в мненията“ (Фигура 4.5). Чести конфликти споделят само 5% от респондентите. Подобни са отношенията с братята и сестрите (по-малките дялове на разбирателство с тях се дължат на по-високия дял на респондентите, които нямат братя и сестри или не са дали отговор).

Фигура 4.5. Отношения в семейството (в %)

Типът разбирателство между поколенията, което допуска различия в мненията, за разлика от „пълното разбирателство“, е индикатор на либерална нагласа и е характерно за семействата с по-висок социално-икономически статус: 58% при младежите от богати семейства при 47% при тези от бедни домакинства, както и 57% за живеещите в столицата при 43% за живеещите в селата. Етническата

принадлежност и културните норми на малцинствените общности също оказват влияние – младите етнически турци и особено български мюсюлмани са по-склонни да избират патриархалната нагласа на много добро разбиране без различия в мненията.

В интервютата младите описваха отношенията си с родителите най-често като „разбираме се, уважаваме се, няма проблеми“ (ученичка в гимназия) или „има разминаване, различия, но не и чак драма или бунт“ (работещ студент по право). Млада жена от турски произход, ученичка в гимназия в гр. Пещера, коментира така промяната в отношенията между поколенията в семейството:

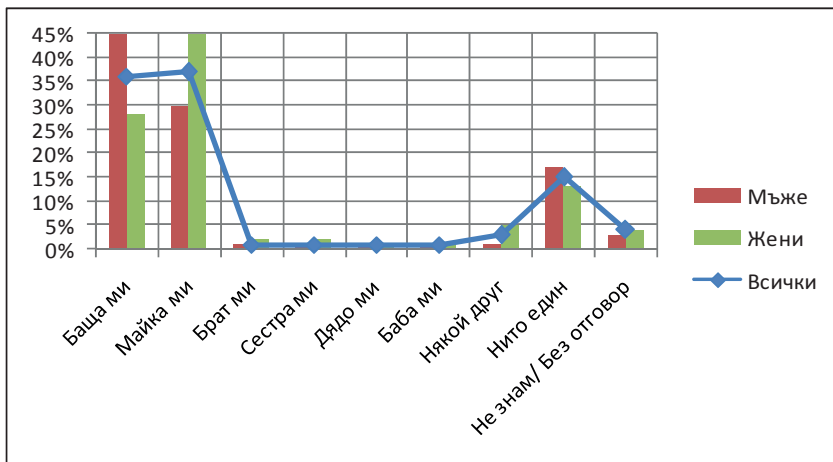
Възрастните си мислят, че и сега трябва да е както когато те са били млади... Тогава не всеки е можел да си направи избор за кого ще се омъжи. Родителите са решавали.

Интервюер: Това има ли го още и днес?

Не. Сега всеки сам си определя. Само не мога да го разбере, ако младите обиждат майка си и баща си, говорят против тях.

Още по-отчетливо разделението либерален-патриархален модел на отношенията в семейството се проявява в данните, получени от индикатора, отнасящ се до начина на вземане на решение от младежите. За цялата съвкупност на респондентите най-голямо влияние върху важните решения имат бащата и майката, почти по равно с над една трета от отговорите – около 36%. Други роднини получават още 5% от мненията на младежите, а 15% не смятат, че има такава фигура в техния живот. По-малко от 5% от младежите посочват друга влиятелна фигура извън семейството. Тези данни потвърждават силните връзки в семейството и формата на затворен, „семеен“ социален капитал у нас, които установихме и от анализа на доверието и другите ценности в предишната глава.

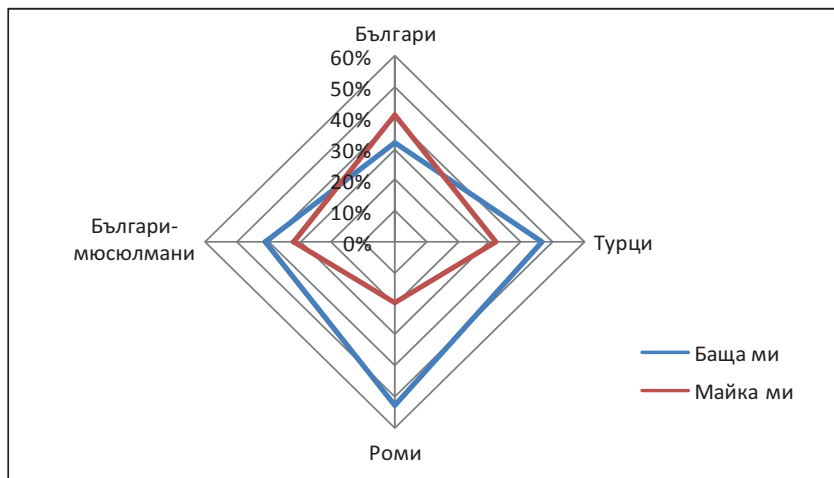
**Фигура 4.6. Фигурата с най-голямо влияние
върху решенията (в %)**

Данните във *Фигура 4.6* разкриват и друг интересен факт за отношенията в българското семейство. Зад привидното равенство на влиянието на бащата и майката върху младото поколение се крие определено социално-полово различие: за младите мъже най-влиятелната фигура е бащата (45%), а за младите жени това е майката (отново с 45% дял). Това различие във влиянието на родителите върху младото поколение показва силна полово-стереотипизирана социализация на децата, продължаваща и в младежката възраст.

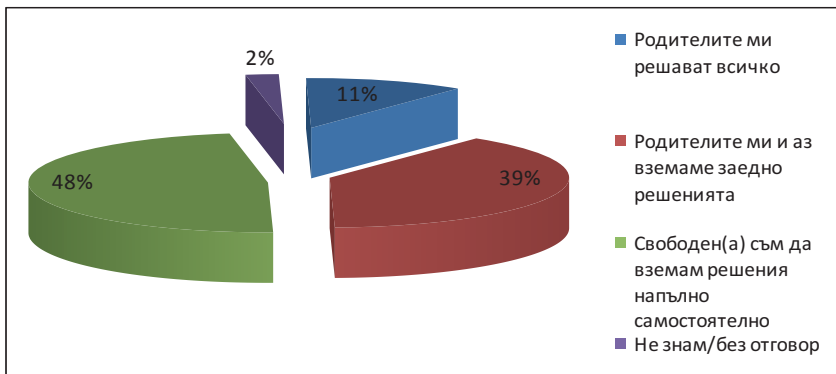
Патриархалната нагласа да се дава повече власт на бащата в семейството се оказва повлияна от множество социални фактори. Както се вижда от *Фигура 4.7*, съществува значима разлика според етноса. В групата на младежите от българското мнозинство майката е по-често определяна като имаща водеща роля при вземане на решение, докато бащата е водеща фигура за младежите от турската етническа група и при българите мюсюлмани, като при ромите „думата“ на бащата значително превишава тази на майката – 53% отговори за бащата и 20% за майката.

**Фигура 4.7. Най-влиятелната фигура
според етническата принадлежност на младежите**

Културният и икономическият капитал на семейството също оказват значимо въздействие върху налагането на патриархалния или либералния модел на отношения в семейството. Младежите от семейства с по-високо образование на родителите са по-склонни да определят по-голяма роля на майката. Сред богатите домакинства делът на младежите, посочили бащата като водеща фигура, е 20%, докато делът на посочилите майката е 53%. Сравнението по местоживееене е също значимо – бащата е водеща фигура за 47% от младежите, живеещи в селата, и за два пъти по-малко (24%) от младите столичани.

Когато са запитани директно за начина на вземане на решения в семейството, които засягат самите младежи, половината от респондентите заявяват, че имат свободата да вземат решения самостоятелно. Този либерален модел се прилага независимо от пола на младия човек в семейството – както спрямо синовете, така и спрямо дъщерите. Преговарящият модел семейство, в който младите вземат решения след обсъждане с родителите си, е характерен за още 39% от респондентите. В семействата на една десета от респондентите решенията се вземат без участие на младите.

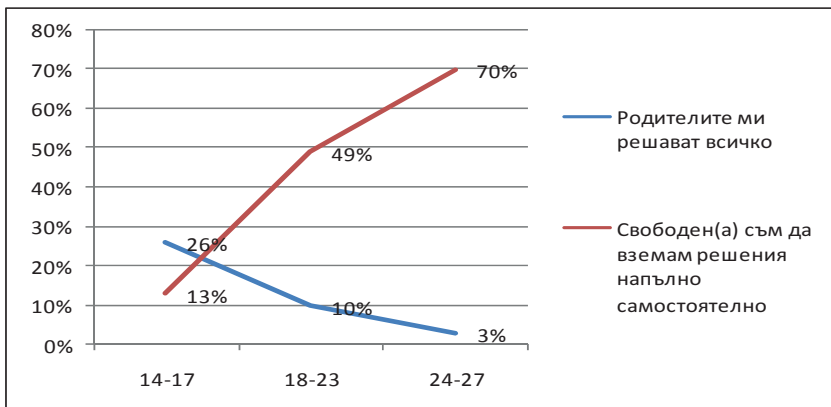
Фигура 4.8. Процесът на вземане на решение в семейството

По-детайлният поглед върху данните разкрива интересни зависимости. Патриархалната нагласа, при която младите са изключени от процеса на вземане на решение, е най-разпространена сред ромските семейства. Особено силно ролята на патриархалните норми се очертава в качествените данни от дълбочинните интервюта. Интервюираната млада жена от ромски произход описва много примери за опити за вмешателство в нейните избори на най-възрастната жена в семейството: „Като ме видеше да уча, баба ми казваше: „Ей, идвай да чистиш тука, ма! Директорка ли ще ставаш?“ По-късно в интервюто тя отново се позова на неразбирателство и намеса от страна на бабата: „Например, баба ми сега всеки ден казва: „Трябва да се жениш, стара мома си, хората питат кога ще се жениш? Кога ще те вземе твоето гадже? Аз искам да те видя булка! Учи, учи и накрая не се ожени!“ . Аз изобщо не го искам това, но тя не ни влиза в положението с [моя приятел], защото няма къде да живеем с него... Те си знаят своя живот, своя манталитет.“

Културният капитал на родителите също се оказва в значима връзка с модела на разпределение на властта между поколенията ($Cramer's V = .149$ за образованието и на двамата родители). Патриархалната нагласа, изключваща младите, е присъща само на 9% от семействата с родители висшисти и стига до 28% в семействата, където родителите са с основно и по-ниско образование. Доходът обаче и местоживеенето не оказват статистически значимо влияние. Преговарящото семейство няма специфичен облик и е еднакво разпространено сред различните социални групи. Най-

силна се оказва връзката с възрастта на младежите (Cramer's $V = .336$), като либералният модел на решение започва да надвишава патриархалния модел чак когато младите хора преминат 17-годишната възраст. При такава социализационна нагласа в семейството е много трудно да се реализират на практика идеите за детското участие в процесите на вземане на решение по всички въпроси, които ги засягат, в областта на образованието, свободното време и социалната политика, които са залегнали като основни принципи в Конвенцията на ООН за правата на детето и в Хартата за детско участие на Държавната агенция за закрила на детето в България.

Фигура 4.9. Либералният и патриархалният модел според възрастта на младежите

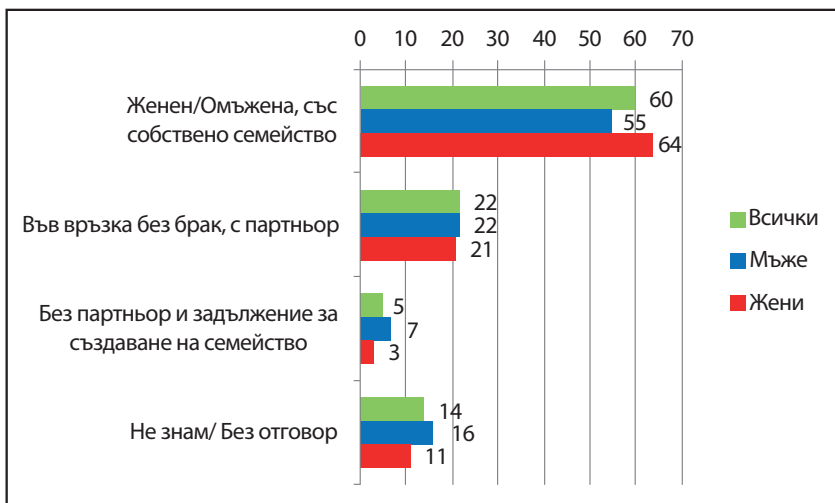
Данните още показват, че най-зависими от своите родители са учениците и безработните, а най-свободни са работещите студенти и заетите. Обстоятелството, че над една четвърт от семейства с ученици в юношеска възраст прилагат патриархалния модел, при който подрастващите не участват във вземането на решения, говори за ниска степен на демократичност на семейния живот у нас.

4.3. Жизнени планове за собствено семейство

Резултатите от изследването дават основание да твърдим, че създаването на семейство е желано жизнено постижение за младото поколение днес. Над 80% от младите българи желаят да създадат свое соб-

ствено семейство. Само 5% виждат себе си в бъдещето без партньор и задължения. Това, което се променя в сравнение с предишните поколения, е не очакването да се създаде семейство или не, а какви да бъдат формите на семейството. За младите хора у нас то не е непременно закрепено с брачна връзка, нито е непременно основано на партньорство между двама индивиди от различен пол и непременно с деца.

Фигура 4.10. Младежките планове за собствено семейство

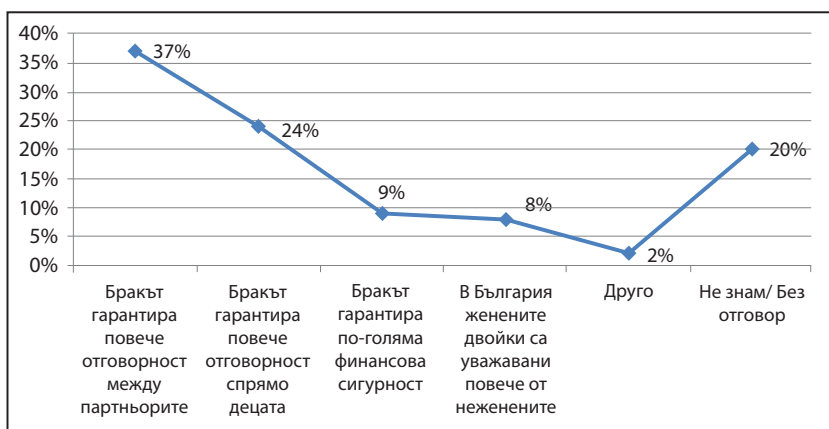
Общо 60% от младежите виждат себе си в семейство с брак в бъдеще, макар и неопределено кога. Малко над една пета си представят бъдещия си живот във връзка без брак. Жените по-често включват в жизнените си планове създаването на собствено семейство с брачна връзка, отколкото мъжете, докато онези, които не искат семейни задължения в бъдеще, имат два пъти по-висок дял при мъжете, отколкото при жените. Неопределеността на тези жизнени планове спада с нарастването на възрастта. Висшистите са с най-висок дял на желаещите собствено семейство с брак (69%) и този дял спада на 60% при младежите със средно образование и на 56% при тези с основно. Отново няма статистически значима зависимост по социални страти и населено място, но също така и по образователно равнище на родителите.

Най-малко съжителството без брак се приема от етническите турци и българите мюсюлмани, докато ромите, следвани от бъл-

гарите, най-често виждат себе си във връзка без брак. Следва да се има предвид традицията в ромските общности младите хора да създадат семейство след сватба, която е официално признание за започнато съжителство пред общността, макар и не регистрирано като брак пред държавната администрация (Томова: 1995). Високата раждаемост на деца на родители без брак – 59%,⁵ се дължи до голяма степен именно на появата на деца в ромски семейства с неофициален брак. В българското мнозинство само малко над една пета (22%) от младите хора планират съжителство без брак. Съпоставяйки този резултат с предишни изследвания, които установяват високата степен (84%) на приемане на съвместния живот без брак като „нормално и естествено“ (Митев: 2005), можем да заключим, че планове за формата на бъдещото семейство на младите хора са отворени и те оставят на бъдещата си преценка на конкретната жизнена ситуация да решат дали ще сключат брак и кога – преди или след като заживеят заедно.

Изследването позволява да установим и мотивите на младите хора да изберат единия или другия тип съжителство.

Фигура 4.11. Предимства на брака

Предимствата на брака според младежите се свързват с повече сигурност в отношенията между партньорите и след това със сигурност спрямо децата и значително по-малко с финансова сигурност

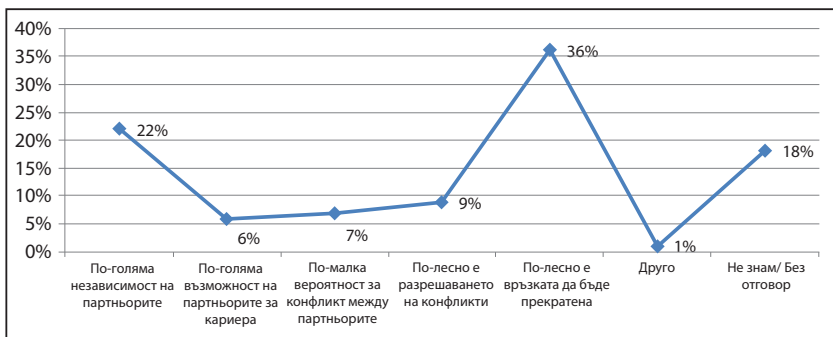
⁵ <http://www.nsi.bg/bg/content/2963/>, посетена на 18.09.2014.

и обществен престиж. Финансовата сигурност се вижда като положителна страна на брачното съжителство най-често от младежите от богати семейства, а общественото приемане е най-голям плюс за българите мюсюлмани. В селото бракът се възприема като гарантиращ повече сигурност за партньорите и за децата; обратно, тези очаквания са най-ниски в столицата.

Основните предимства на съжителството без брак според младежите са по-малките затруднения при прекратяване на връзката и по-голямата независимост на партньорите. Както заяви ученичка от езикова гимназия в София: *„Не искам да сключвам граждански брак... Не искам, защото ако следва развод, става дълга и широка. Почват караници. Отвратително. Ако не си сигурен, не го правиш просто. Никакви предбрачни договори, никакви глупости.“*

Ромите и българите виждат лесното прекратяване на връзката при неженените двойки като предимство по-често от етническите турци и българите мюсюлмани. Като цяло мотивите за избор на съжителството без брак са почти еднакво разпределени между различните социални групи сред младежта и не се установяват други зависимости. И при двете форми на семейство делът на отговорилите „не знам“ е много висок – близо една пета. Това обстоятелство показва, че изборът на конкретна форма на семейство не е нещо фиксирано в ценностната система на младежите и планове за нея са сравнително отворени. За всеки пети млад човек създаването на семейство с или без брак ще зависи от конкретните обстоятелства в бъдещето.

Фигура 4.12. Предимства на съжителството без брак

Младите българи поставят създаването на семейство в своите планове по-късно, отколкото са правили техните родители като млади, но по-рано от повечето младежи в Европа (Eurofoundation: 2014b). Според анкетираните в нашето изследване български младежи най-подходящата възраст за жената да създаде семейство, независимо с или без брак, е 25 години, а за мъжа – 28 години. Интересно е, че тук неопределените отговори са по-малко, отколкото в предишния въпрос – около 10%. Нарастването на брачната възраст както в жизнените планове, така и на практика, се отчита още в предишните представителни изследвания и е още едно потвърждение на тенденцията на изживяване на патернализма сред българската младеж (Митев: 2005).

Предпочитанията за възрастта за създаване на семейство зависи силно от етническата принадлежност. Половината от младите роми смятат, че най-подходяща за жената е възрастта в периода 17-20 години и една трета я отнасят към следващия период – 21-24. За етническите турци и българите мюсюлмани най-предпочитаната възраст е 21-24 години, а за българите – 25-27. По-ниското образование както на респондента, така и на родителите „сваля“ възрастта за жената в по-ниските възрастови граници, докато богатството на домакинството и установяването в големия град и столицата я „вдига“. Във всички етнически групи предпочитанията за мъжа са с две до четири години по-късно. Над една пета от ромите смятат, че най-подходящата възраст за мъжа да създаде семейство е 17-20 години.

Предпочитанията за възрастта за извършване на другия преход – към родителство – не се различават съществено от тези към създаване на партньорство. Според изследваните респонденти най-подходящата възраст за жената да стане майка е с две години по-рано от възрастта, за която е подходящо мъжът да стане баща, и е с половин година по-голяма от възрастта за брак. За сравнение по статистически данни средната възраст на майката при първо раждане у нас през 2013 г. е 26.5⁶ – с една година по-късно. В България, както и в Полша, Литва и Латвия, младите хора стават родители по-рано от средното за Европейския съюз, често докато още не са напуснали родителския дом (Eurofoundation: 2014b). В Италия, Гърция и Испания младите също късно напускат дома на родите-

⁶ <http://www.nsi.bg/bg/content/2958/>, посетена на 18.09.2014.

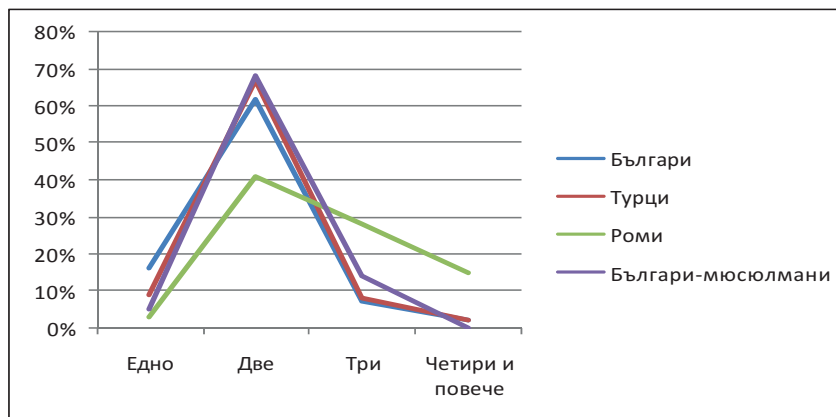
лите си, но за разлика от източноевропейските младежи те стават родители най-късно в Европа. В тези страни 50% от младежите имат деца доста след преминаване на 30-годишна възраст – 32 години за жените и 36 години за мъжете.

Отново етническата принадлежност на младежите у нас оказва значимо въздействие. При ромите над една четвърт смята, че жената трябва да стане майка преди навършване на 19 години, и още над половината намират най-подходящата възраст между 20 и 24 години. В същата етническа група всеки десети смята, че мъжът трябва да стане баща до 19 години, и още половината – до 24 години.

Факторът пол повлиява предпочитанията не само като за мъжа се очаква да стане баща в по-късна възраст, но и полът на респондента влияе статистически значимо върху мненията за най-подходящата възраст да станеш родител. Младите жени смятат, че жената трябва да стане майка по-късно, отколкото смятат мъжете. Смятаната за най-подходяща възраст расте с образователното равнище на индивида, както и с образователното равнище на неговите родители. Влияние оказва и заможността на родителите, като младежите от по-богати семейства са склонни да отлагат появата на детето във времето. Слабо въздействие оказва и типът населено място, като предпочитаната възраст е по-малка в селото и по-голяма – в столицата. Същите зависимости важат и за възрастта да станеш баща, като тук има по-голям дял отговори „не мога да определя“.

И това изследване, както и предишни проучвания (Митев: 2005; Димитрова: 2011), установява, че мнозинството млади хора включват децата в идеала за семейство. Пренебрежимо малък е делът на младежите, които заявяват, че не искат да имат деца. Доминантен остава двудетният модел на семейство и той не зависи от възрастта, пола или основното занимание на младежите (Фигура 4.13). Също така се запазва тенденцията идеалният брой деца в българското семейство да остава по-висок от реализирания, който, измерен с тоталния коефициент на плодовитост (среден брой живородени деца на една жена през целия фертилен период)⁷, е 1.48.

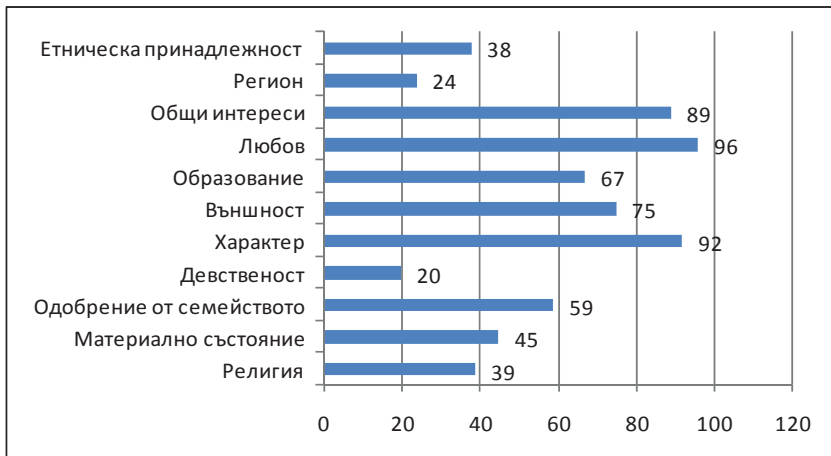
⁷ <http://www.nsi.bg/bg/content/2970/>, посетена на 18.09.2014.

Фигура 4.13. Желан брой деца в семейството

Забележително е почти пълното съвпадение на предпочитанията за брой деца при етнически българи, турци и българи мюсюлмани, като само при ромите е висок (43%) делът на респондентите, които биха желали да имат три, четири и повече деца. Все пак и при ромите най-предпочитан е двудетният модел. Младежите от многочленни домакинства (пет и повече) по-често предпочитат да имат три и повече деца. Еднодетният модел е по-често желан от младежите, чиито родители имат по-висок социален статус – от богати и заможни домакинства, живеещи в големите градове и столицата.

В интервютата многократно младите хора подчертаваха връзката между постигането на икономическа самостоятелност и вземането на решение да станеш родител. Ученик в математическа гимназия поясни: „Според мен аз трябва да си осигуря добър живот, за да имам деца. Дори може на 30-40 години чак [да имам деца], но те ще живеят по-добре... Най-важно е да постигнеш самостоятелност. Има футболисти на по 20 години, които са женени и с деца, но те могат да предложат всичко на техните деца да се чувстват добре. Точно от това зависи – дали имаш кариера, дали тъпчеш на едно място.“

Определяйки факторите, които според тях са важни за избора на партньор в семейството, българските младежи потвърждават социологическия факт, че с прехода към модерно общество хората започват да създават семейства по любов (Гидънс: 2003). Трите най-важни критерия за избор на брачен партньор според респондентите са любов, характер и общи интереси.

Фигура 4.14. Критерии за избор на партньор в семейството

Младите хора придават голямо значение и на външността на партньора, която е поставена на четвърто място по значимост и е по-важна от неговото образование. В средата на подредбата по важност с малко над половината от изборите е одобрението на партньора от семейството на младия човек. Пак в средата, но след този критерий младите поставят материалното състояние на партньора, оценено като важно от 45% от младежите. Етническата и религиозната принадлежност са далеч назад в класацията с по една трета от младежите и най-малко важният критерий – девствеността – е важна за една пета.

Като цяло избраните критерии показват нарастваща либерализация на младежките избори. За българските младежи от най-голямо значение са личните постижения: характерът на човешките взаимоотношения и придобитите статуси на личността. На заден план остават зададените социобиологически статуси като етнически произход, религиозна принадлежност и местоживееене. За религиозните и етнически малцинства обаче критериите от последната група придобиват по-голяма значимост. Така например, религията е важна за религиозните малцинства и особено за младите хора, изповядващи исляма. Тя се явява и много важен критерий за хората с ниско образование. Най-малко значима е религията като фактор за младите хора с висше образование и за живеещите в столицата. Материалното благосъстояние на партньора е по-важно според безработните и бедните. Също така благосъстоянието се

явява два пъти по-важен критерий за ромите, отколкото за българите. В селата и малките градове половината младежи смятат, че то е важно и много важно, докато такива отговори дават само една четвърт от столичани. Най-традиционният критерий – девствеността – е най-силно повлиян от етническата принадлежност на младежите (Cramer's $V = .231$) и образователното равнище на родителите (Cramer's $V = .190$ и за двамата). Девствеността при избора на партньор е важна за всеки десети от българите и за всеки втори от другите етнически общности.

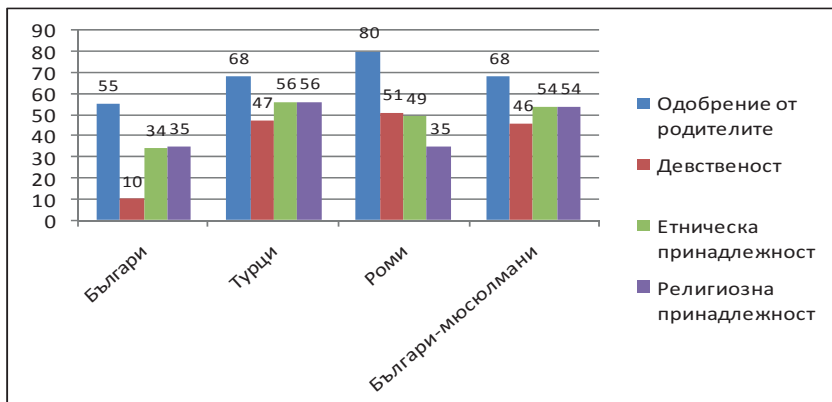
Младата жена от ромски произход, участвала в дълбочинните интервюта, поясни, че загубата на девствеността преди сватбата означава изключване от общността:

При нас няма такова нещо, дори във „Факултета“ това го няма. Някъде другаде може, но във „Факултета“ това ще се разбере. Ще кажат: „Тия живеят заедно, не се ожениха, не им свиреха!“. Така е. Съобразяваш се от всичко. Ако не е честно, ще те чуе цялата махала. „Лелее, тая не е честна!“

Сред богатите домакинства няма младежи, избрали девствеността за важна. Младите хора с родители с основно и по-ниско образование са склонни да придават по-голямо значение на този критерий, отколкото младежите, чиито родители имат средно и висше образование. Местоживеенето също оказва въздействие – девствеността е определена като важна и много важна от една трета от младежите, живеещи в селата, докато само 5% от младежите в столицата правят това.

Данните за младежките избори също така показват, че либерализацията на ценностите е по-силна за младите хора, принадлежащи към българското етническо мнозинство, но е значително по-слаба в ромското и турското малцинство и при българите мюсюлмани.

Фигура 4.15. Значимост на традиционните критерии за избор на партньор по етнос

Данните от *Фигура 4.15* показват, че етническата и религиозна принадлежност на брачния партньор са посочени като „много важни“ и „важни“ от повече от половината младежи от турското малцинство и българите мюсюлмани, докато те са такива само за една трета от българите. Етническите малцинства са по-затворени за приемане на партньори от други етноси и от други религии. Одобрението на родителите е избрано като важно и много важно от половината български младежи, от две трети от турските младежи и българите мюсюлмани и стига до четири пети при ромските младежи. Като цяло етническите малцинства са много по-традиционно ориентирани почти по всички критерии при избора на брачен партньор, отколкото българското мнозинство.

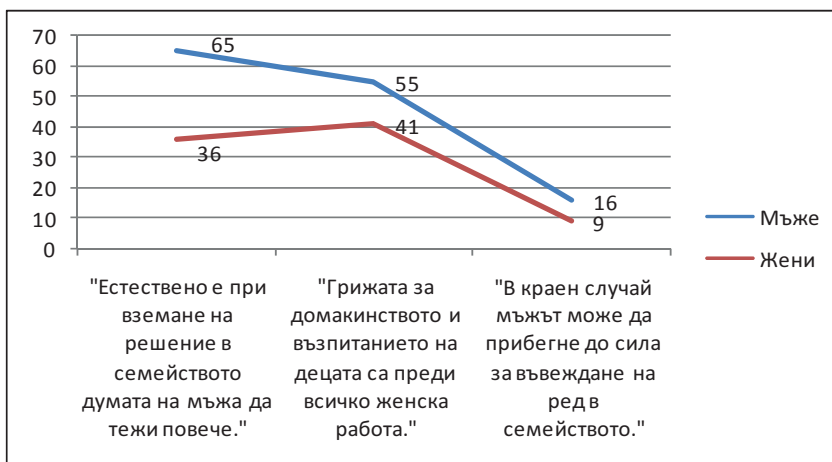
4.4. Представи за равенството между половете в семейството

Дотук данните от изследването рисуват картина, при която идеалното бъдещо семейство за младите хора е това, създадено по любов и взаимно разбирателство с партньора, с или без брак, но с два деца. Интерес представлява и как младите си представят отношенията между двамата партньори. Резултатите от нашето изследване свидетелстват, че именно в тази област има най-големи различия по пол в мненията на респондентите и патернализмът е най-малко изживян. Младите мъже приемат половото равенство в много по-малка сте-

пен, отколкото младите жени, но и сред жените са разпространени традиционните разбирания за асиметрични отношения в полза на мъжа в семейството.

Нагласите към разпределението на властта и задълженията в семейството бяха измерени с блок от три твърдения, като респондентите следваше да изкажат своето съгласие или несъгласие с тях. И трите твърдения бяха формулирани така, че да отговарят на традиционните представи за ролите на жената и мъжа. Този индикатор е използван и в представителното изследване през 2002 година, което установява силно присъствие на „патерналистичното наследство“ както сред населението като цяло, така, макар и в по-малка степен, сред младежта (Митев: 2005).

Фигура 4.16. Отношение към традиционните полови роли в семейството

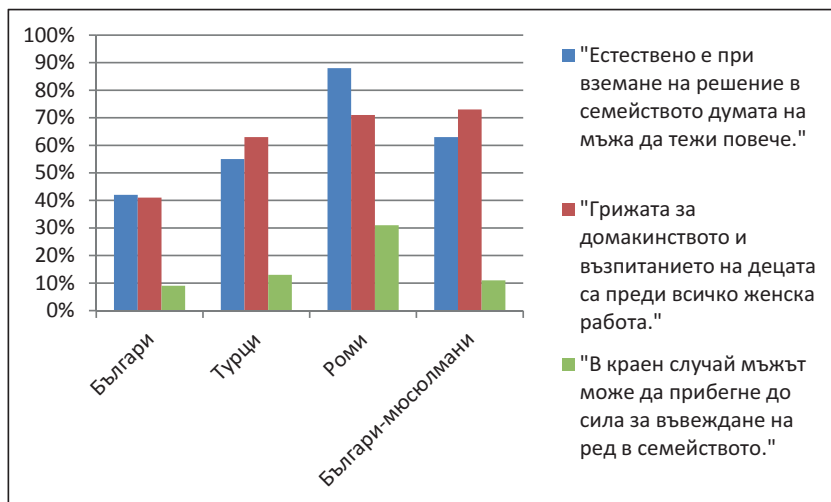

Две трети от анкетиранияте мъже и една трета от анкетиранияте жени приемат, че думата на мъжа в семейството е „по-тежка“. Разликата в мненията на двата пола намалява при съгласието с твърдението, че домакинството и децата са грижа преди всичко на жената и е още по-малка при съгласието с „правото“ на мъжа да приложи сила, за да наложи ред. Макар че патерналистичните нагласи при мъжете са по-силни, впечатляващ е фактът, че и младите жени в голямата си част споделят тези нагласи. При тях най-разпространено е схващането, че домакинският труд и възпитанието на децата са задължения на жената – 41%

от жените изразяват съгласие с такова твърдение. Можем да очакваме, че ако формулировката включваше грижи за малки деца, каквато е ситуацията именно на младите семейства, а не общото „възпитание на децата“, делът на съгласните би бил още по-висок. Традиционните нагласи се поощряват от дългите (над 36 месеца) родителски отпуски у нас, от които шест месеца са фиксирани само за ползване от майката и които масово се наричат с термина „майчинство“, както и от законово-уредените възможности след това за високоплатени отпуски за грижа за болно дете до 60 дни годишно. За сравнение в Швеция няма период от отпуска, който да се ползва по закон само от майката, но има 60 дни квота само за бащи, от която на практика се възползват над 80% от мъжете, и останалите година и половина се разпределят между партньорите по техен избор (Ковачева: 2010).

Като цяло патерналистичните нагласи за разделението на труда в семейството в българската извадка са много високи и половината от младежите са съгласни с първите две твърдения, а повече от една десета приемат насилието от мъжа спрямо жената в семейството. Тези резултати потвърждават и изводи, установени в други изследвания (Златанова: 2001; Стоилова: 2012).

Както и в много други ценностни ориентации, така и в разбиранията на младежите за това какъв трябва да бъде моделът на разделението на властта и отговорностите в семейството се проявява влиянието на редица социални фактори. След вече изтъкнатата зависимост по пол, най-силна е зависимостта между патриархалната нагласа за ролите на мъжа и жената в семейството и етническата принадлежност на младия човек. Например силата на връзката между етноса и твърдението за „тежестта на думата на мъжа“ е $Cramer's V = .285$. Още по-силна е връзката между отговорите на този въпрос и образованието на бащата ($Cramer's V = .320$) и образованието на майката ($Cramer's V = .326$). Статистическа значимост се измерва и при влиянието на културния капитал на младия човек, на неговия сегашен статус и местоживееене. Най-традиционни в своето разбиране за половите роли в семейството са младежите от ромския етнос, младите хора с основно и по-ниско образование, които са безработни или незаети, живеещи на село и чиито родители са с основно образование.

Фигура 4.17. Патриархални нагласи по етническа принадлежност

Данните от *Фигура 4.17* показват зависимостта на приемането на традиционното разделение на труда от етническата принадлежност на респондентите. Докато 40% от младите българи приемат първите две твърдения, то това правят повече от половината от младите етнически турци, две трети от младите българи мюсюлмани и три четвърти от ромските младежи. Разбирането за ролята на жената като носеща отговорността за домакинството и децата се споделя от близо 90% от ромите. При тях е и най-голяма толерантността към прилагането на насилие от мъжа спрямо жената – 31% от младите роми са съгласни с третото твърдение, одобряващо насилието от страна на мъжа в семейството. Стожери на традиционния морал и възпитанието в „полагащото се поведение“ за жената и „полагащото се поведение“ за мъжа в ромската общност отново се явяват жените от третото поколение. Както обясни младата ромка, работеща в сладкарски цех в София:

При нас е, каквото каже мъжът. Това е закон. Ако имам дете и се скарам с мъжа си, и искам да си отида при майка ми, той няма да ми даде детето. При нас е малко по-строго. Ние сме като роби, жените. Мъжът може да излезне и да не се прибира цяла нощ, но жената излезе ли и за един час, и всички: „Леле, излезна тая! Не готви, не чисти“. Ще проглушат цялата махала.

Интервюер: Значи, общественото мнение е главно бабите и жените.

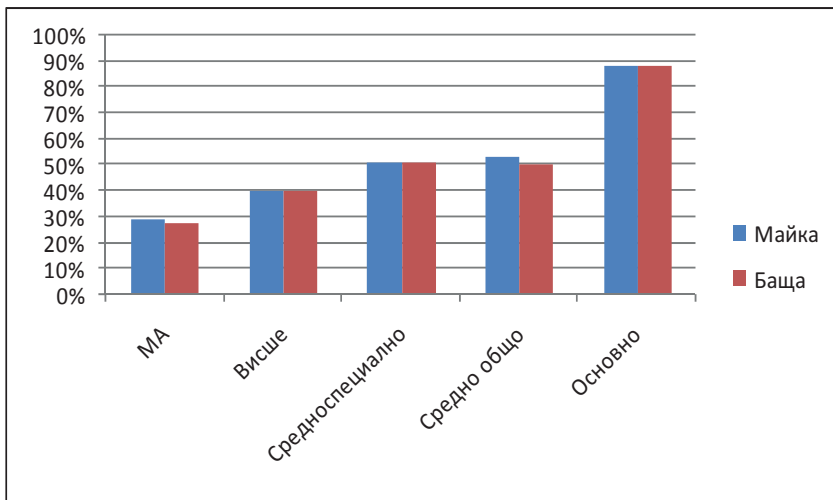
Да. Те са по клюките и интригите. Но по принцип циганските мъже, каквото кажат те, това трябва да прави жената.

Интервюер: В семействата с момчета и момичета, момчетата участват ли в домакинската работа?

Не. По принцип само момичетата. Момчетата ритат топка. Най-много да ги пратят да купят нещо. Нашите момчета не са научени да готвят, да чистят, да уважават жените.

Властовото неравенство между мъжа и жената в семейството е повлияно и от икономическия капитал на семейството. Само 15% от младежите, живеещи в богати домакинства и над 60% от живеещите в бедни домакинства са съгласни, че „тежката дума“ принадлежи на мъжа. В селото това твърдение се приема от две трети от младежите, докато с него са съгласни само една четвърт от столичани. Образованието на родителите оказва още по-силно влияние и то не само на майката, но и на бащата.

Фигура 4.18. Приемане на твърдението „Естествено е при вземане на решение в семейството думата на мъжа да тежи повече“ според образованието на родителите

Разбирането, че мъжът трябва да има по-голяма власт в семейството, се споделя от малко над една четвърт от младежите, чиито родители имат магистърска и докторска степен, от 40% от тези с родители с бакалавърска степен, половината от семейства с родители среднисти и близо 90% от младежите, чиито родители са с основно образование. За разбирането за ролята на жената важат същите зависимости, макар и с по-слаба сила на връзката. Когато анализираме ценностните различия в групите по образование, все пак не може да не подчертаем, че приемането на половото неравенство при вземане на решения в семейството от една трета от най-високообразованите и на насилието от мъжа в семейството от една десета от българите е индикатор за висока степен на патриархалност, нетипична за общоевропейската култура от XXI век.

4.5. Заключение

Социалната промяна към по-голяма индивидуализация, която установихме и при анализа на свободното време и ценностните ориентации, е засегнала и младежките преходи към собствен дом и семейство. Дългите списъци на нуждаещите се от жилище, както и нисколихвените банкови кредити са далечен спомен за техните родители. Макар и в голямата си част българските младежи да продължават да живеят с родителите си, те се радват на по-голяма свобода в родителския дом и отлагат напускането му не толкова по принуда, колкото от удобство. Отношенията с родителите са основани на разбирателство и подкрепа, чието значение нараства в условията на социална сигурност. Налице е тенденция към мобилизация на ресурси, влияние и доверие вътре в семейството, което създава затворен тип семеен социален капитал, разчитащ на силни връзки на подкрепа, но заедно с това ограничаващ младите за нови възможности (Kovacheva: 2004).

Според някои автори недостигът на жилища, работа и доходи създава структурни ограничения за индивидуализацията на младите хора и поражда тенденция към ретрадиционализация (Tomjanovic and Ignjatovic: 2006). В Сърбия тя се проявява в нарастване на дела на разширените семейства, на пренаселените жилища в градовете и връщането към домашното производство в селата. Макар и в ограничен мащаб, и у нас могат да се открият такива практики.

Според данните от нашето изследване обаче водеща в България е промяната в младото поколение към независимост, собствен стил на живот, дори в родителския дом, както и собствен избор на партньор и отговорно родителство.

Както и в Словения (Ule and Kuhar: 2008), така и у нас младите хора ценят високо семейния живот и планират да създадат собствено семейство. Те подхождат към него отговорно и са склонни да го отложат във времето, докато се почувстват готови за него. Според тях конкретните условия ще покажат дали младото семейство ще има юридически регистриран брак или не, като отчитат, че и двете форми имат своите предимства. Важни са любовта и разбирателството между партньорите, а най-приемлив е двудетният модел.

Заедно с тенденциите към социална промяна, семейството се оказва най-консервативната институция, що се отнася до разделението на половите роли в него. Според очакванията на младите българи, жената може да се учи и работи навън от къщи, както и мъжът, но въкъщи нещата „си идват на мястото“ и властовите отношения между партньорите са силно несиметрични. Патриархалните нагласи за ролите на жената и мъжа в семейството се оказват и силно стратифицирани в зависимост от етническата принадлежност, местоживеенето, икономическия и особено културния капитал на семейството.

5. МЛАДЕЖТА И ОБРАЗОВАНИЕТО

5.1. Проблемната ситуация

Обществената стойност, значимостта на образованието в съвременния свят, расте заедно с движението към общество на знанието. Въпросите са: как образователната система на страната отговаря на новите изисквания, на институционалното предизвикателство, и как младото поколение отговаря на това житейско, личностно предизвикателство.

Преходът към демокрация и пазарна икономика създаде нови импулси, но и нови задръжки в образователната подготовка на младите поколения. Беше разширена мрежата на учебните заведения с нови държавни и частни университети и средни училища. Възникнаха алтернативни възможности за обучение в развитите страни. Заедно с това бяха затворени редица селски училища, а достъпът до учебни заведения в страната беше затруднен за деца и младежи от семейства с ниски доходи. Използването на интернет и изучаването на западни езици станаха модерни кодове на образованието. Бяха въведени нови форми на обучение и оценка на знанията. Протече и осезаем процес на „макдоналдизация“ на образованието. Учениците и студентите получиха нова свобода и при своята подготовка, и в своето обществено поведение. Станахме свидетели на срыв в учебната дисциплина; свободата премина в свободия и в образователната система. От социологическа гледна точка особено съществено е това, че се промениха функциите на образованието във възпроизводството и развитието на обществените отношения. Преди началото на промените образованието играеше хомогенизираща функция. В хода на прехода на преден план изпъкна неговата диференцираща функция. Училището се превърна във фабрика за неравенство – установиха социолозите в края на 90-те години (Колев, Райчев и Бунджолов: 2000). Сега имаме възможност да проверим валидността на това заключение и евентуално да коригираме.

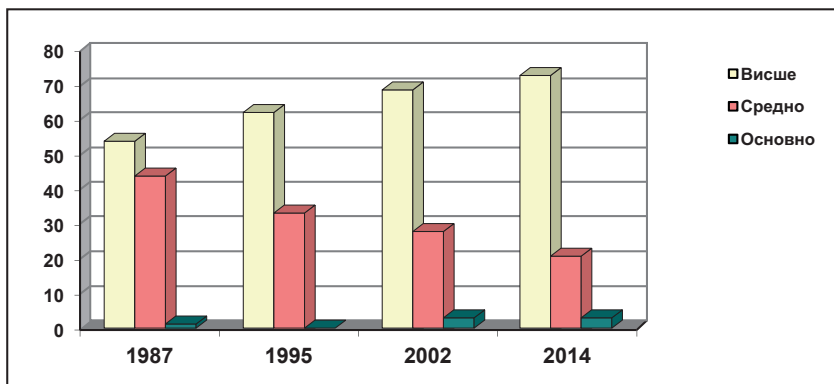
В настоящото изследване се опитахме да установим образователните аспирации на младите хора, материалните затруднения по пътя на реализацията им. Особено внимание отделяме на взаимоотношението между факторите за получаване на желаното образование и потенциала на младата личност. Теоретичната концепция за процес на индивидуализация и в този случай има изходно зна-

чение. Специално внимание е отделено на етническите аспекти в образователната подготовка на младото поколение.

5.2. Стремехът към образование

Стремехът към образование намира израз в няколко насоки: определено равнище (висше, средно, основно), тип образование (професионално-приложно или общо), конкретна специалност. Образователното равнище е първата характеристика.

Фигура 5.1. Ако зависеше само от вашите лични предпочитания и желания, какво образование бихте завършили? (в %)

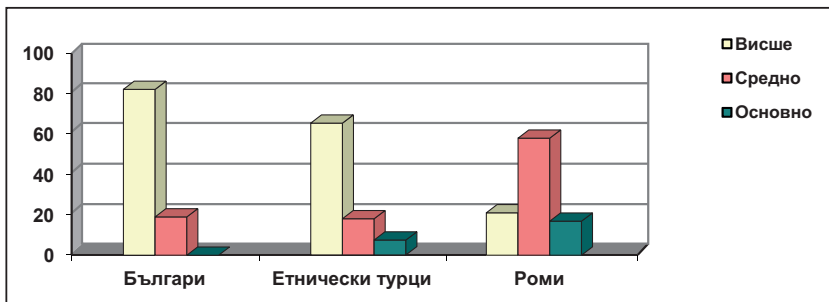

Забележка: Възрастовият обхват през 1987, 1995, 2002 и 2014 г. е 15-25 години.
Източник: НИИМ, 1987; Галъп интернешънъл, 1995, 2002, 2014.

Висшето образование играе ролята на своеобразен идеал за младите хора. Още през 70-те – 80-те години повече от половината, а днес повече от две трети биха искали да завършат университет. Има различия в обхвата на този стремеж в зависимост от селището (Cramer's $V = .171$): от 50% в селото, 71% в малкия град, 75% в областния град до 86% в столицата, но във всички случаи той е водещ. Характерна е съществена разлика между половете (Cramer's $V = .202$): да придобият висше образование за жените (76%) е значително по-важно, отколкото за мъжете (65%). Феминизацията на висшето образование, която се коментира системно, е заложена още в аспирациите на младите хора. Има само един ракурс, в който же-

ланието за висше образование не е водещо във всички групи сред младежта – етническият.

Фигура 5.2. Ако зависеше само от вашите лични предпочитания и желания, какво образование бихте завършил?/ Етническа принадлежност (в %)

Разликата е фрапираща (Cramer's $V = .327$): ромите, ориентирани към висше образование, са три пъти по-малко от своите връстници етнически турци и четири пъти по-малко от българите; водещо е средното професионално образование. Особено показателно е, че сред тях съществува не малка група, чийто таван на желанията е основното образование. Дори този скромнен стремеж обаче в не малко случаи остава нереализиран. За тази ситуация има субективни причини, които проличаха в дълбочинните интервюта.

В едно циганско семейство казват на техните си деца: „Айде сега, няма да ставаши директор!“, подтикват ги да не учат. (22-годишен ром, работещ студент в УНСС, София)

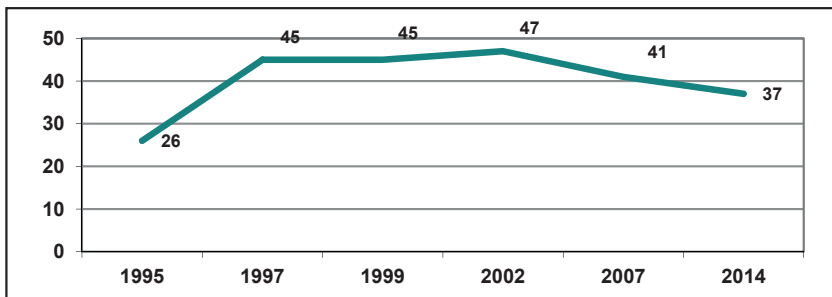
Би било обаче прибързано успокояващото заключение, че притъпяваният в някои семейства стремеж към образование е главният обществен проблем. Данните показват, че твърде съществена роля продължават да играят паричните затруднения – грубо казано, бедността.

5.3. Финансови затруднения

Съгласно приетата през 1991 г. демократична конституция България е социална държава и образованието е безплатно. На практика обаче висшите учебни заведения въведоха различни по размер такси, а материалните улеснения за студентите (квартира, храна) бяха също утежне-

ни. По-високите разходи за образование съвпаднаха с масовото обедняване на населението през 90-те години. За динамиката на сблъсъка между образователните аспирации и материалния стандарт дава представа *Фигура 5.3*.

Фигура 5.3. Парични затруднения при получаването на образование по собствен избор (в %)

Забележка: Възрастовият обхват е 15-25 години.

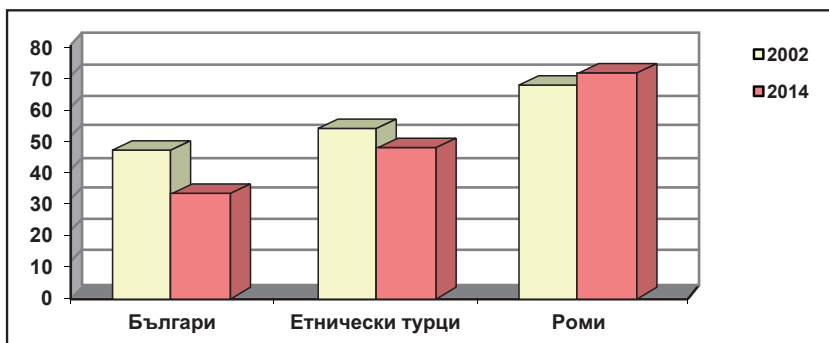
Източник: Галъп интернешънъл, 1995, 2002, 2007, 2014; ИМИР, 1997; ИМИР/ФИМ, 1999.

Динамиката отразява скока на паричните затруднения след 1995 г. в резултат на хиперинфлацията и срива на финансовата система. В резултат в началото на новия век е достигнат пик – всеки втори се сблъсква с финансови трудности. След това положението се променя в положителна посока, макар и бавно, но неотклонно. Диференциацията обаче е твърде съществена. Парични затруднения са имали всеки четвърти в региона Север-център, всеки трети в Югозападния и всеки втори в Северозападния регион. Към това трябва да се прибави разликата между селищните системи. Трудно намират пари за образование 48% от младите хора на село, 45% от малкия град, 32% в областния град и 29% в столицата. Тези цифри са относителни, доколкото – както вече видяхме – претенциите за качество на образованието нарастват пропорционално на мащаба на населеното място. Това обаче още повече усилва диференциращата функция на образованието. Най-значима е в етнически аспект (Cramer's $V = .274$). Голямо изключение в намирането на средства за образование правят отново ромите (Фигура 5.4).

Не само равнището на материални затруднения при етническите групи е различно, а и самите тенденции се разминават – при ромите

е отрицателна, при това се отнася и до трите равнища на образование. Въпросът не е второстепенен. Ромската грамотност е национален въпрос, а в последните години придобива и европейски аспект: България започна да „изнася“ нискообразовани роми (наред с високообразовани специалисти). Маргинализирането на ромите има като еквивалент неестествено висок за европейска страна процент на неграмотни.

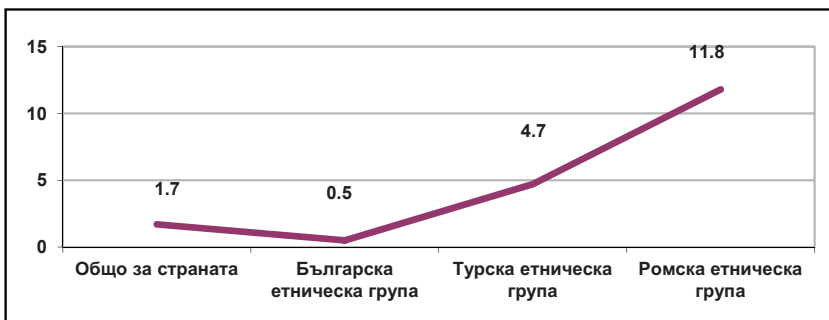
Фигура 5.4. Парични затруднения при получаването на образование по собствен избор/ Етническа принадлежност (в %)

Източник: Галъп Интернешънъл, 2002, 2014.

Последното преброяване показва следната картина:

Фигура 5.5. Неграмотно население във възрастта 9+ през 2011 година (в %)

Източник: Национален статистически институт на Република България, 2011.

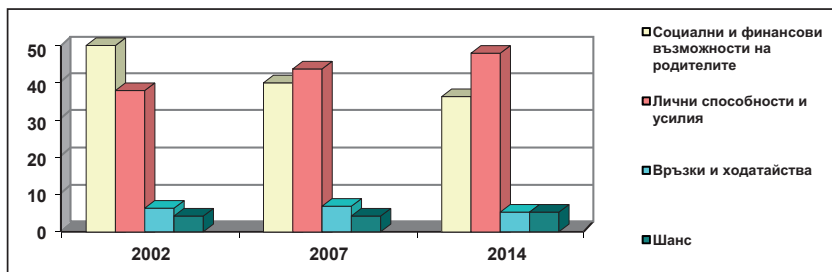
Демографската ситуация в страната се променя; относителният дял на ромите се увеличава, особено в детската и младежката възраст. Проблемът не е в това, че ромите стават повече, а че относително се увеличава потенциално неграмотната част от населението. Ниското образование, а в редица случаи – липсата на образование, рязко намалява възможността да се намери работа и с това тласка към сивата и черната икономика.

Би могло да се предположи, че материалните проблеми са най-големи за онези младежи, които *са придобили/желаят да придобият* висше образование. Данните опровергават подобна хипотеза: паричните трудности са обратно пропорционални на образователните аспирации; най-малки са на равнището висше образование. Една от причините вероятно е това, че има работещи студенти, но от основно значение е, че стремежът към висше образование е по-силно изразен при младите хора от заможни и богати семейства. Отнася се дори за ромите: онези, които искат да получат основно образование, имат повече материални затруднения от аспираиращите за висше. По такъв начин неравенството се възпроизвежда и задълбочава.

5.4. Фактори за получаване на желаното образование

Преходът към пазарна икономика промени значението на основните фактори за получаване на желаното образование: обедняването ограничаваше значението на личните способности и усилия и увеличаваше тежестта на ресурса, с който разполага родителското семейство. Това означаваше, че генерационната зависимост се увеличава, и беше коментирано като факт, който е може би най-неблагоприятният в цялата картина на развитието на младото поколение (Митев: 2005).

Следпреходното развитие през новия век бележи бавна, но едноточна промяна на тази ситуация.

Фигура 5.6. Най-важен фактор за желаното образование (в %)

Забележка: Възрастовият обхват е 15 – 25 години.

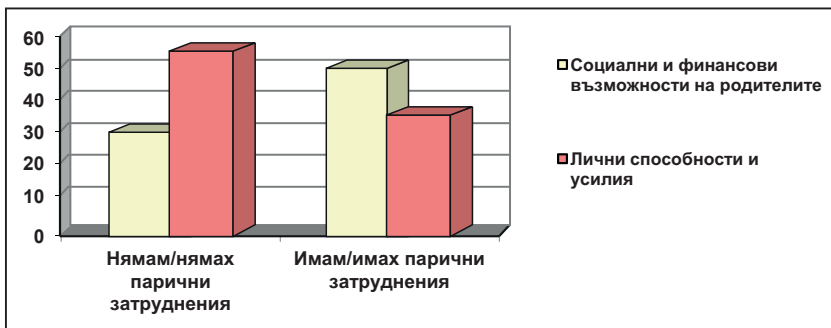
Източник: Галъп интернешънъл.

Насоката на промените е ясно очертана: личните способности и усилия от второстепенно място, наследено от прехода, излизат на естествената челна позиция. Характерен нюанс е, че жените разчитат повече на личните способности и усилия (52% срещу 48% от мъжете). В 2002 г. положението не беше същото: мъжете имаха все още, макар и незначително, предимство (35% срещу 34% за жените). В известен смисъл тази тенденция може да се разглежда като победа на феминизма: младите жени са по-независими. Преобръщането на ролята, която играят факторните зависимости, е подчертано с обстоятелството, че се отнася и за бедните (50 срещу 40 на сто) така както и за богатите (55 срещу 33 на сто). От тази разлика обаче личи също, че по-високото равнище на материална осигуреност е предпоставка, за да изпъкне ролята на личните способности. Същата закономерност се проявява и в негативен план: при ромите родителските възможности продължават да бъдат най-значим фактор. А нека не забравяме, че техните образователни аспирации са много по-скромни. „Личните способности и усилия“ изтъкват 52% от българите, 53% от турците и само 29% от ромите. А „родителските възможности“ – 36% от българите, 38% от турците и 44% от ромите (Cramer's $V = .113$).

Заслужава да се отбележат и някои други разграничения. Най-много зависими от родителите са младите хора в Северозападния регион, най-малко – в Югозападния и Юг-център, обяснимо повече в селата (42%) и малките градове (42%), отколкото в областните центрове (35%) и столицата (31%).

Изследването съдържа преки доказателства за обективния смисъл, който има изтъкването на родителските възможности.

Фигура 5.7. Фактори за желаното образование/Парични затруднения, за да се получи желаното образование (в %)

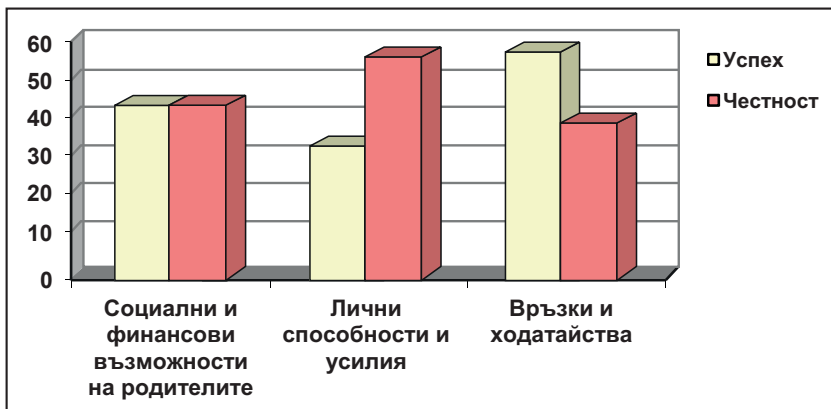
Финансовите затруднения се персонализират в поколенските отношения (Cramer's $V = .229$). Бедността подкрепя патернализма. Заедно с това се откроява и обстоятелството, че зависимостта не е абсолютна. Всеки четвърти от онези, които разчитат на личните способности, е имал парични затруднения, а всеки втори от онези, които залагат на родителското семейство, не е имал такива затруднения. Крачка напред към смисъла на този субективен момент ни дава картината на училищното/университетското всекидневие.

Най-трудно и стресиращо се оказва учебното всекидневие за онези, които изтъкват връзките и ходатайствата (30%), след това са посочилите семейните възможности (18%), и най-малко затруднени и стресирани са ориентирани към лични способности и усилия (8%). Тези отговори са напълно логични, защото се покриват със значимите различия в успеваемостта: както може да се очаква с най-висок успех са младите хора, които разчитат на личните способности и усилия. Всичко това показва нещо много важно в субективния аспект при изтъкването на образователните фактори. Личните способности и усилия са подчертавани по-често от млади хора, които сами притежават такива качества. Различията достигат и до сферата на моралната философия. Това показва връзката между отговорите на два въпроса: „Кой фактор според вас е най-важен, за да може човек да получи сега желаното от него образование?“

и „Кое е по-важно за вас лично – успех в живота на всяка цена, макар с морални компромиси, или честност и почтеност, макар да се жертват личните интереси?“ (Cramer's $V = .161$).

Имаме основание да се замислим за различните елементи в младежките отговори. Изтъкването на един или друг фактор отразява в определена степен социални наблюдения, но същевременно е израз и на собствена ориентация, в която се съдържат и субективни аспекти. Само при онези, които изтъкват личните способности и усилия, преобладават отговорите „честност и почтеност, макар и да се жертват личните интереси“.

Фигура 5.8. Образователни фактори/Ценностни отношения (в %)

И обратно, изтъкването на връзките и ходатайства, както и да се разчита на късмет, се комбинира с „успех в живота на всяка цена, макар и с морални компромиси“. Да разбираш значението на връзките и самият да бъдеш „връзкакар“ са различни неща, но в определена степен те интерферират и се сливат.

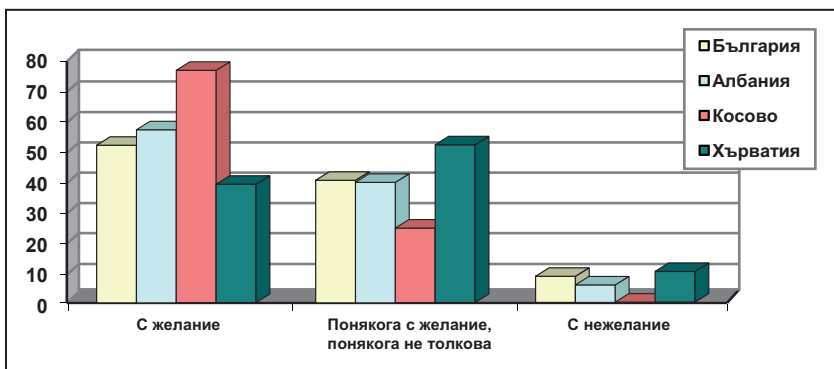
5.5. Учебното всекидневие

В представителната извадка са попаднали учещи на различна степен на образователната система. Има не голяма група (6%), която все още получава основно образование (V-VII клас). Най-голямата група са средношколци (28%). Във висшите учебни заведения се обучават студенти от бакалавърска степен (20%) и докторска степен

(3%). Всички интерпретирани отговори за съвкупността като цяло са в една или друга степен относителни, доколкото съдържат и вътрешни разграничения между тези групи.

За пълноценното обучение на всяко едно равнище е от съществено значение учебното заведение да бъде привлекателно място, да се посещава с желание. Българската образователна система до голяма степен отговаря на това изискване.

Фигура 5.9. Желание, с което се посещава училище/университет (в %)

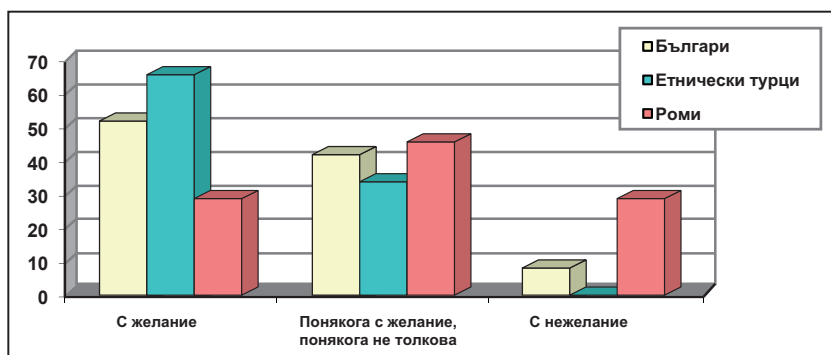

В България мнозинството (51%; ученици – 46%, студенти – 54%) от учещите млади отиват в учебното заведение „с голямо желание“ и „с желание“. Това се отнася в почти еднаква степен за бедните и за богатите. Жените определено се чувстват по-добре (55%), отколкото мъжете (47%). Характерно е да се отбележи, че отговорите в селата (60%) и малките градове (58%) са значително по-положителни отколкото в столицата (42%). Интересно е, че тази диференциация има определен аналог в отговорите, регистрирани в различни страни: в най-урбанизираната (Хърватия) отговорите са най-резервирани, а в най-аграрната (Косово) – най-положителни.

Желанието, с което се посещава учебното заведение, има различни психологически компоненти: интелектуален – стремеж към знание; комуникативен – общуване с връстници; волеви – постигане на определена житейска цел. Изследването не дава възможност да се навлезе в тази сложност, но все пак дава основание за определени хипотези.

Най-съществени са различията в етнически аспект. Прави впечатление изключителната мотивираност на етническите турци (32% „с голямо желание“ и 33% „с желание“) и неохотата на ромите (съответно 7% и 21%), с която посещават училище. Обяснение би било логично да се очаква при отговорите за преживяването на училищното/университетското всекидневие. Би могло да се допусне, че за ромите то е по-трудно и стресиращо и тъкмо затова отиват на училище с по-малко желание. Данните обаче не са такива: училищното всекидневие е трудно и стресиращо за 13% от българите, 13% от турците и 13% от ромите. Нещо повече, именно за ромите (59%) училището е лесно или много лесно, за разлика от турците (44%) и българите (43%).

Фигура 5.10. Желание, с което се посещава училище/университет (в %)

Тази съпоставка е твърде важна, защото говори за мотивацията. Не става дума за усилия и пречки в учебния процес, а за самото желание той да бъде осъществен пълноценно. За това говорят и данните за средния успех през изминалата учебна година.

Образованието на бащата и образованието на майката изпъкват при факторните зависимости на отношението на младите хора към образованието и учебния процес. Характерно е, че най-високото образователно равнище на бащата, както и на майката (магистърска/докторска степен) не съответства на лесно или много лесно училищно/университетско всекидневие на сина или дъщерята, а попада в балансирания отговор „трудно и стресиращо до известна степен“. Може да се предположи, че този резултат отговаря на се-

риозното отношение към учебния процес, което не е нито проблематизирано, нито лековато.

5.6. Учебни усилия и постижения

Учебният успех на българските ученици и студенти, така както е фиксиран в изследването, а и според официалните данни на Министерството на образованието, говори за добра подготовка: повече от една трета (38% от учениците и 40% от студентите) имат много добър към отличен успех; само 15% са със среден към добър или слаб към среден успех. Разбира се, съществува въпрос: до каква степен поставените от преподавателите оценки отговарят на реалните знания на техните възпитаници. Но този въпрос е вън от рамките на изследването. Все пак за анализа на данните е съществено да се отбележи, че в обществената среда се лансират не малко критични оценки за подготовката на българската учеща се младеж. Такава информация получаваме и от дълбочинните интервюта.

Има хора, на които не им се учи и директно започват работа след завършване. Не че са глупави, а просто не им се учи. Като цяло отношението към образованието е, че е хубаво да си образован... (Студент по информатика в Софийския университет „Св. К. Охридски“)

Хубаво ни е училището. Но има две групи хора, без значение от пол или клас. На едните изобщо не им се учи и са дошли просто ей така, за да минат с тройки. Естествено, когато учителите като видят, че не им се занимава и едва ли не знаят за какво са там, им пишат тройките. За да минат. Просто не им се занимава и на тях. Докато другата група искат много да учат, знаят за какво са там, искат да си оправят бъдещето. (17-годишен ученик, София)

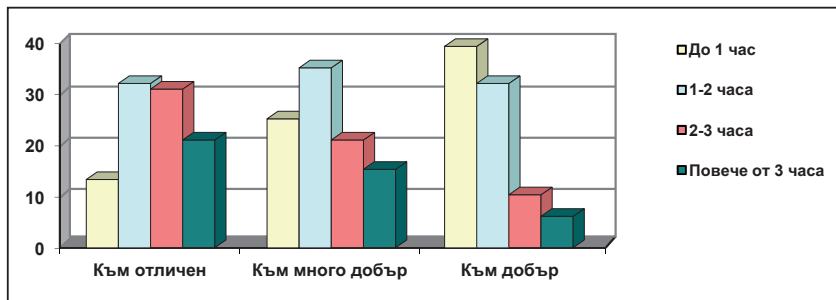
Според мен образованието е ценно, обаче си е до човека. Има и ученолюбиви, и обратното. Ученолюбивите гледат да ги избягват, не знам как да го обясня точно... Има доста приятели, които са с високо образование, но... са си само с образованието като сувенири. (Етнически турчин, 24 г., шофьор, гр. Пещера)

Усилията, които полага младият човек за своята учебна подготовка, са съпоставими с данните в други страни: в България 55%, а

в Хърватия 52% учат извън училището/университета до два часа дневно. Младите жени са много по-старателни от своите съученици/състуденти (Cramer's $V = .205$): само 38% от тях отделят за учене минимума, до един час дневно, докато това се отнася за 62% от младите мъже. Студентите учат повече от учениците, което е естествено. До един час време отделят най-често богатите, което е обяснимо: имат много други опции. Най-малко време за учене отделят ромите (48% от тях – до един час), а най-много се стараят етническите турци (Cramer's $V = .114$). Семейната среда е първостепенен фактор (Cramer's $V = .105$): четат най-много младежите с високообразовани родители. В столицата – в сравнение с провинцията – наблюдаваме две крайности: най-много са и онези, които учат малко, и онези, които учат много. Жените учат значително повече от мъжете (до един час отделят 29% от мъжете и 17% от жените).

Има непосредствена връзка между учебните усилия и учебните постижения (Фигура 5.10; Cramer's $V = .204$). Най-много време за учене отделят онези, които имат най-висок успех. Частни уроци взимат изключително ученици/студенти с отличен и много добър успех. Практикуват се сравнително по-рядко отколкото в други страни, най-вече по чужд език и по точните науки (76% не са вземали частни уроци през последната година). До частни уроци прибегват най-вече учениците и значително по-рядко студентите. Може да се каже, че интересът към вземането на частни уроци е намалял вероятно поради обстоятелството, че достъпът до висше образование вече не предполага толкова тежка конкурентна борба. Разкриването на множество висши учебни заведения, включително частни, доведе до положение, при което остават незаети места. Това е генерално променена картина в сравнение с близкото минало.

Фигура 5.11. Учебен успех/ Учебни усилия (в %)

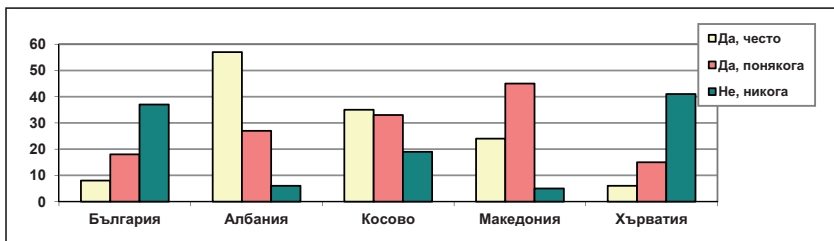
Сравнението с други страни показва, че българските и хърватските ученици отделят приблизително едно и също време за своята учебна подготовка (до 2 часа – 56% в България и 53% в Хърватия; над 2 часа – 39% в България и 39% в Хърватия). В същото време учебното всекидневие е трудно и стресиращо за 14% от учещите в България и два пъти повече – 28% – в Хърватия, а е лесно за 44% в България и 14% в Хърватия. Обстоятелството, че в България в училище е три пъти по-лесно отколкото в Хърватия, може да се обясни с две различни причини: различни равнища на изискванията и/или наличие на корупционни практики.

5.7. Корупцията в образователната система

Корупционните практики в системата на образованието се регистрират в изследването чрез сведенията за купуване на оценки и изпити. Съпоставянето на данните от различни страни от региона показва фрапиращи различия.

„Родилните петна“ на прехода отличават страните с по-силно запазени родови връзки – корупцията в тях е много по-висока. Не пазарът сам по себе си, а историческият контекст, в който се развива, и специфичният път, който изминава страната, обуславят различията. Сравнението актуализира тезата на американския социолог от унгарски произход Иван Селени за различията между неолибералния преход в Централна и неопатерналистичния – в Югоизточна Европа и Русия (Eyal, Szelenyi, Townsley: 1998).

Фигура 5.12. Смятате ли, че във вашето училище/университет оценки и изпити се купуват? (в %)

Забележка: Във възрастовия обхват има разлика: в България и Хърватия: 14-27 години; в Албания и Косово: 16-27; в Македония: 15-29.

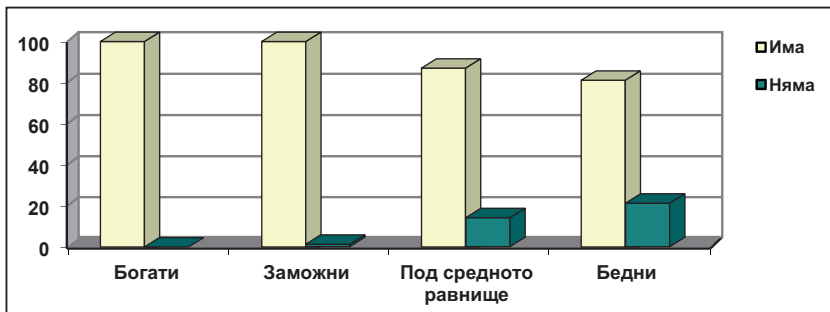
В българското изследване за случаи на корупция декларират повече богатите, отколкото бедните, може би имат собствен опит. По-често е в университета, отколкото в училище.

Впечатляващият резултат е, че мнозинството (52%) от работещите студенти дават положителни отговори („често“ и „понякога“) за наличие на академична корупция. Това е мнозинството от една група, която разполага със собствени доходи и същевременно с малко време за подготовка, група, в която корупционната практика е най-изкушаваща. Изплащаме част от цената на прехода към пазарна икономика: опазяване на обществото.

5.8. Модерните кодове

След началото на промените във образователната подготовка на младите хора изпъкна стремежът да се овладеят ключови кодове: западен език, преди всичко, но не само английски, и компютърна грамотност. Социологическите анализи показаха, че с това възникват нови, резки разграничителни линии: генерационна, социална и етническа (Колев, Райчев и Бунджулов: 2000). Възрастните поколения, бедните и етническите малцинства се оказаха с допълнително ограничени възможности. В началото на новия век компютърна грамотност притежаваха 52% от бедните, 65% от средносъстоятелните и 91% от заможните млади хора. Етническата пропаст беше още по-фрапираща: през 2002 г. представително изследване не откри нито един ром, който ползва интернет вкъщи (Митев: 2005).

Сегашното изследване говори, че през изминалото десетилетие се е стигнало до радикален обрат: диференциращите функции на компютърната грамотност и достъпът до интернет се заместват от преобладаващо хомогенизиращи функции.

Фигура 5.13. Социални страти/ Интернет-връзка у дома (в %)

Може да се добави, че различията между селищните системи също са придобили нов характер: дори в селата 80 на сто от младите хора имат интернет вкъщи, а в столицата са 98 на сто (Cramer's $V = .188$). Най-значимите различия остават в етнически аспект (Cramer's $V = .519$), но също в променен вид: разстоянието между етнически турци и българи е рязко скъсено, а 40 на сто от ромите имат постоянна интернет-връзка. Разбира се, наличието на постоянен достъп до интернет има не само положителни страни. Чрез него върви една от линиите на „макдоналдизацията“ на образованието. Операцията copy-paste се използва широко от ученици и студенти при подготовката на „техни“ реферати и есета, които не рядко се приемат благосклонно от преподавателите.

Що се отнася до другия ключов код – изучаването на западен език, – изследването показва, че това е най-честият повод за вземането на частни уроци. Доколкото частните уроци предполагат допълнителни разходи, очевидно е, че тук запазва сила диференциращата функция на ключовите кодове.

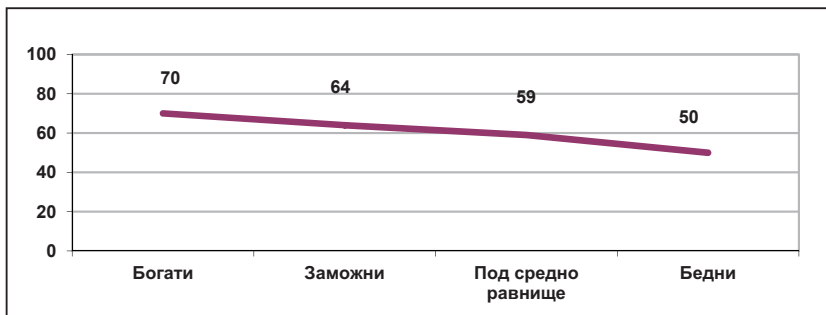
5.9. Образователни предпочитания и удовлетвореност на учещите

Пред входа на учебното заведение младите хора са изправени пред няколко възможности: оптимален избор (желана специалност с перспектива за самореализация), реалистичен избор (специалност, която ще осигури работа) и принудителен избор (специалност, която е достъпна, приемането е сигурно). Решението, което на практика се взема, показва, че доминира оптималният избор (58%; по-характерен за жените – 61%, отколкото за мъжете – 55%; за сту-

дентите – 84%, отколкото за учениците – 68%). Има силна зависимост между материалния статус и направения избор.

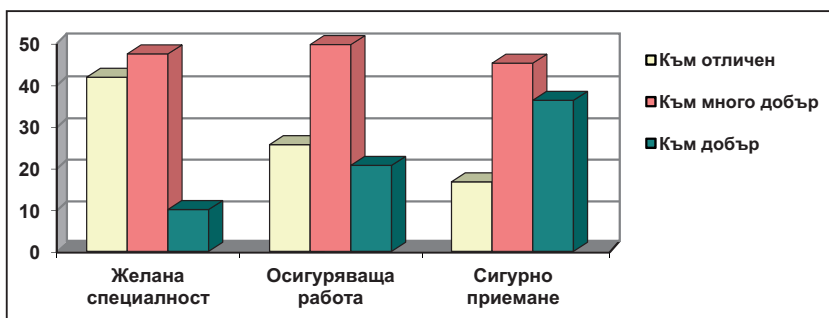
Фигура 5.14. Избор на желана специалност и материален статус (в %)

„Специалност, която искам(х) да уча“

Желаната специалност изглежда – поне за половината от бедните – като лукс, който си позволяват богатите. Разбира се, и в този случай играе роля субективният фактор. Със сигурност може да се каже, че има пряка връзка между учебните постижения и типа избрана специалност (Cramer's $V = .176$). Отличниците са най-много сред онези, които изучават желаната специалност.

Фигура 5.15. Учебно постижение/ Избрана специалност (в %)

Другият типологичен избор е за мястото на обучение – в България или в чужбина, в държавна или в частна институция. Типичен е за следпреходната ситуация като показател за новите условия, в които израства младото поколение и в България, и в другите посткомуни-

стически балкански страни. Данните същевременно показват, че самият избор е твърде различен. В България мнозинството (52%) от младите хора предпочитат да учат в държавна институция на собствена страна. Заедно с ориентираните към българско частно учебно заведение (9%), те стават общо 61%. Точно обратно е положението в Албания и Косово, където същото мнозинство (61%) предпочита да учи в чужбина, било в държавна, било в частна институция. Причината за това различие вероятно има връзка с оценките за образованието в собствената страна: в България 44% от младежите са удовлетворени от качеството на образованието, докато в Албания са само 19%, а в Косово – 24%. Може да се предположи също, че несъмнено по-голямата албанска и косовска диаспора в чужбина създава повече опорни точки за ученици и студенти от тези страни. Картината в България е сравнително близка до Хърватия, в която най-много младежи, макар и не толкова категорично (41%), избират държавна институция в своята страна. Разликата е, че хърватските младежи са два пъти повече ориентирани към национална частна учебна институция. Възможно е това да се дължи на по-слабото развитие на частните образователни институти в България, от една страна, а от друга – на по-малките материални възможности на българите. Подобно предположение се доказва от обстоятелството, че богатите българи показват същото предпочитание към обучение в частна институция в чужбина, каквото виждаме в Хърватия. Новата палитра от възможности, принципно общи за поколението, разкрива и новите форми на социално-диференциращи функции на образователната система.

Друга съществена зависимост е от културния капитал на родителското семейство (Cramer's $V = .160$ за образованието на майката; Cramer's $V = .166$ за образованието на бащата). Почти половината (40%) от младежите с най-високообразовани бащи предпочитат да учат в чужбина – било в държавно (28%), било в частно (21%) учебно заведение. Контрастът с най-нискообразованите семейства е фрапиращ (общо 11%; от тях 8% в държавно и 3% в частно учебно заведение).

Удовлетвореността от качеството на образованието в България (44%) е близка до Хърватия (40%) и е сравнително висока. Може обаче да се постави въпросът дали степента на задоволство не е по-висока от реалното качество. Известен отговор на този въпрос срещаме при съпоставянето на мнения на различни по успех учещи се. Удовлетворените са мнозинство не сред отличниците, кои-

то имат по-високи изисквания, а сред онези, които са по средата по успех, между 4 и 5, „посредствените“. Дълбочинните интервюта внасят допълнителна светлина.

Образованието в България не ми харесва. В езиковата гимназия, докато учех, някои учители бяха на ниво, някои не бяха. Например, по някои предмети ми се разминаваше доста лесно, налагаше ми се да препиша страницата от учебника, да я предам на учителката и тя да ми пише шестлица. Докато по други предмети ми се налагаше да поуча и да позубря повече, за да си изкарам петица. Това не ми харесва като цяло. В университета е по същия начин – масово се преписва. Масово. (22 г., ром, работещ студент в УНСС)

Получаването на добро образование няма как стане в училища като моето. Дори водещите се като „елитни“ училища не предлагат чак такова добро образование. Дават се пари за частни уроци. Не можеш да разчиташ на тази институция. (19-годишна, приета да следва в Германия)

Може би най-добрият вариант в днешно време е да придобиеш образование навън, защото безспорно е по-добро, когато има финансова възможност. (22 г., работещ студент по право в Софийски университет „Св. К. Охридски“)

Българските младежи се отличават не само от хърватските, но и от своите връстници от Албания и Косово, които предпочитат обучение в държавна институция в чужбина. Критичните оценки могат да се тълкуват преди всичко като предизвикателство към постоянно коментирания, но все недовършена образователна реформа в България.

5.10. Заключение

Резултатите от изследването показват, че редица характерни особености, които има функционирането на образователната система в условията на прехода, продължават да бъдат в сила, но заедно с това се видоизменят и преплитат с нови феномени.

- Стремещът към висше образование се утвърждава сред мнозинството български младежи, хомогенизира двата пола с известно предимство на младите жени. В същото време определена, не голяма, но етнически обособена група огра-

ничава своите образователни аспирации до придобиването на основно образование.

- Образователната система продължава да възпроизвежда типичното за прехода социално неравенство, но в определени отношения тази тенденция е намалила остротата си.
- Достъпът до интернет вече не толкова диференцира, колкото хомогенизира младото поколение.
- Недостигът на финансови средства за получаване на желаното образование се персонифицира в взаимоотношенията между поколенията, като подхранва патернализма, зависимостта на младите от техните родители.
- Мотивирането на учещите се в хода на учебния процес е най-високо сред етническите турци и най-ниско сред ромите.
- В образователната система намират място корупционни практики, макар и не в същата степен както в други балкански страни.
- Степента на удовлетвореност от образованието е сравнително висока, но това не се дължи на високи критерии за качеството на образователната подготовка.

6. МЛАДЕЖТА И ТРУДЪТ

6.1. Проблемната ситуация

Социално-професионалният старт е ключов момент от социалната интеграция на младото поколение. Начинът, по който се осъществява, е мяра за придобитата самостоятелност на младите; в исторически план – за изживяването на патернализма.

Проблемната ситуация, предизвикана от прехода към пазарна икономика, включва няколко съществени генерационни аспекта:

- Проблематизирана *трудова реализация*; наличие на младежка безработица. През юни 2014 регистрираните безработни до 29 години са 59 000 от общо 359 000 безработни, 10.5% от трудовата сила на страната.
- Проблематизирана *индивидуализация* на пътя към работното място. Съществени фактори при намиране на работа са не само личните способности и усилия, но социалните и финансовите възможности на родителите, връзките и ходатайствата.
- Проблематизирана личностна *самореализация*. Превръщането на парите в универсален критерий за успех прави по-добре платената работа предпочитана в сравнение с по-интересната.
- Проблематизиран *трудов и житейски морал*. Начинът, по който протича българският преход, е далеч от историческия еталон на протестантската етика. „Далавера“ става ключова дума в младежкия език. Предпочита се по-леката работа с по-малко отговорности. Предпочита се успех, дори с цената на морални компромиси.

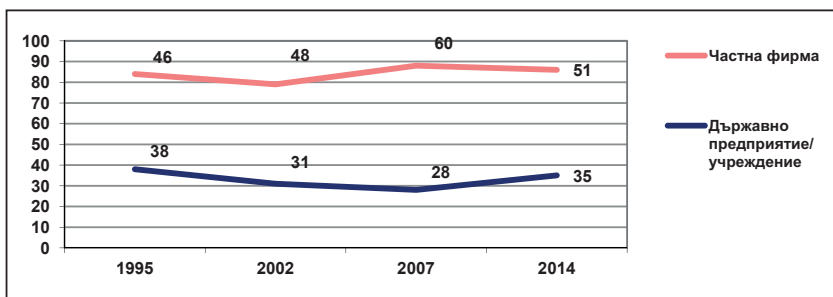
Изследването дава възможност да се състави снимка на момент от исторически процес: генерационните промени, предизвикани от прехода към пазарна икономика в България.

6.2. Частният сектор – предпочитан пред публичния

Още през 90-те години, когато държавните предприятия са преобладаващи, социологическите проучвания установиха характерно явление: генерационно разминаване в предпочитанията към работа в държавния и в частния сектор. Най-много млади хора предпочитат частните фирми, възрастните – държавните учреждения/

предприятия. Не по-малко интересен беше следващият резултат – вече в началото на новия век, когато частната сфера е доминираща: възрастните продължават да предпочитат държавните предприятия, а сред младите ориентацията към частните фирми става категорична. Новото изследване показва характерен резултат.

Фигура 6.1. Ако зависеше само от вашите желания, каква работа бихте предпочели – в държавно предприятие/учреждение или в частна фирма? (в %)

Забележка: Възрастовият обхват е 15-25 години. За 2014 г. данните за групата 14-27 съвпадат с отклонение от 1%: желаещите да работят в частна фирма са 51% от 15-25-годишните и 50% от 14-27-годишните.

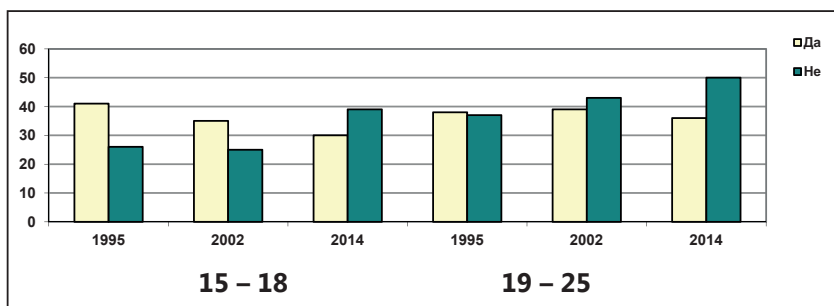
Източник: Галъп интернешънъл.

Общо взето, пропорциите показват стабилност на предпочитанията към частния сектор; през 2014 г. в България те са (51%) значително по-високи отколкото в Хърватия (32%). Ретроспективно погледнато, последното изследване говори за известно отшумяване на пазарната еуфория и увеличен интерес към работа в държавната сфера. Следва да се вземе предвид, че процесът на приватизация в България беше съпроводен с „източване“ на държавните предприятия (чрез т.нар. „входно-изходна“ икономика). След завършването на приватизационния цикъл останалите държавни предприятия са стабилни. Обратно, частният бизнес е по-несигурен, подложен на изпитанията на кризата. Диференциацията, която наблюдаваме, е най-значима по региони: в Югозападния 60% от младежите предпочитат работа в частна фирма, в Север-център това са само 37%. В Северозападния регион и Север-център частните инвестиции са по-малко, отколкото в други региони. Естествено – и по-значимата ориентация към държавни предприятия.

Една промяна следва да се отбележи специално. В изследванията през 2002 и 2007 година личеше съществена разлика между етническите общности. Така през 2002 година 58% от ромите и 49% от етническите турци предпочитат държавна работа при 31% от младежката съвкупност в страната. Според направеното тогава тълкувание в случая вероятно става дума не толкова за ефект на генерационно изоставане, колкото за по-ниска степен на социална защитеност на работници и служители от малцинствата в частните предприятия (Митев: 2005). Сега изследването показва, че предпочитанията са почти изравнени при етническите групи (държавна работа предпочитат 35% от българите, 35% от етническите турци и 39% от ромите; различията са само в предпочитането на ръководна работа – напълно обяснимо с различията в образователната подготовка). Може да се направи заключението, че хипотезата се потвърждава, защото социалната защитеност на малцинствата в частните предприятия се подобри.

Пазарната икономика „тегли“ с притегателната сила на субектната позиция.

Фигура 6.2. Влиза ли във вашите лични планове намерението да започнете частен бизнес?/ Възрастови групи 15-18 и 19-25 години (в %)

Източник: Галъп интернешънъл.

За 20 години бизнес-устремът на тийнейджърите е намалял, но продължава да бъде впечатляващ. А сред горната младежка група остава на почти едно и също равнище. Бизнес-амбициите растат пропорционално на селището и също, но в по-малка степен, на образованието. Последното проучване показва интересна динамика

във възрастта: започва от определено, сравнително по-ниско равнище, достига своя пик с получаването на образование и биологичното съзряване (18-22 години), след което се редуцира от сблъсъка с реалността (23-27 години), но на по-високо от първоначалното равнище.

Размисъл предизвиква обстоятелството, че ориентираният към работа в частна фирма отделят по-малко време за подготовка в училище/университет ($Cramer's V = .152$). Същото се отнася и за онези млади хора, които се ориентират към ръководна работа в държавно предприятие/учреждение. Най-трудолюбиви се оказват младите с предпочитание към изпълнителска работа в държавната сфера.

Съществена промяна има в облика на кандидат-бизнесмена. И през 2002, и през 2014 година онези, които планират собствен бизнес, са по-готови да се заемат с трудна работа, изискваща отговорност. Има обаче и съществена разлика. През 2002 г. на въпроса „Кое е по-важно за вас лично – успех в живота на всяка цена, макар и с морални компромиси, или честност и почтеност, макар и да се жертват личните интереси?“ ориентираният към бизнес предпочита по-често от другите „успеха“. През 2014 г. картината е обратната: именно те предпочитат по-често „честността“. Не може да не се види симптом на нормализация на бизнес-обстановката. Времето на „приватизационната конквиста“, на бизнес-далаверата, отминава, макар и да е прибързано да му поставим надгробна плоча.

Социологически портрет на най-често срещания млад човек, който има намерение да започне частен бизнес. Мъж на 18-22 години, работещ студент, етнически българин, софиянец, не е беден, но не е непременно богат, може да бъде и с материален статус под средното равнище. По-самостоятелен е спрямо родителите си при вземането на важни решения. Цени личното достойнство, но по-малко от другите алтруизма, държи повече на маркови дрехи, но по-малко се интересува от материалното състояние при избор на брачен партньор.

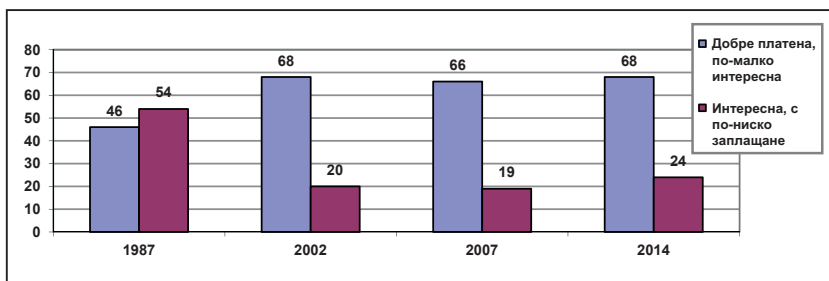
6.3. Трудова реализация и личностна самореализация

Ориентацията към частната сфера е израз на мотивация, която пряко засяга съдържанието на труда. За България е характерно сравнително ниско заплащане на труда в държавния сектор. Дори най-високите заплати – на президента и министрите – са несъпоставими със заплащането на техните колеги в другите страни в ЕС.

Българският частен сектор предлага принципно по-добри възможности, макар че те далеч не винаги се реализират. В случая обаче става дума за мотивите при избор на различни типове работа. За преобладаващата част от новото поколение е характерен стремежът към успех в живота, измерван с паричните доходи. Дилемата „по-добре платена, но по-малко интересна, или по-интересна, но с по-ниско заплащане“ се решава от мнозинството чрез инструментално отношение към труда.

Изборът на по-интересна работа може да се разглежда като израз на стремеж към личностна самореализация. Тя е характерна за периода преди 1989 г. в условията на уравниловка в заплащането на труда и специфична идеалистична ценностна система. Пазарният преход преобръща и начина на заплащане на труда, и ценностната система. Ориентацията към работа с по-добро заплащане е до голяма степен неизбежно следствие от тази промяна. Проблемът възниква от това, че се заплаща и с интересите на личността.

Фигура 6.3. Каква работа бихте предпочели при ситуация на избор: по-добре платена или по-интересна (в %)

Източник: НИИМ, 1987; Галъп интернешънъл, 2002; 2007; 2014.

В този контекст промяната, която наблюдаваме, е крачка в положителна насока. Дълбочинните интервюта хвърлят допълнителна светлина.

За всеки са нужни различни неща. Примерно да си намериш професия, която да те удовлетворява. За мен лично парите не са голям фактор, стига да са достатъчно. Не става въпрос за алчност. (19-годишна, приета да следва в Германия)

Успешно професионално развитие е да не тъпчеш на едно място цял живот. Ако работиш за пари, в един момент, в добрия случай ще стигнеш до това да получаваш пари, за да живееш и да се забавляваш извън работата, но не е хубаво да работиш нещо, което не ти харесва, за да оцеляваш. (Студент по информатика в Софийския университет „Св. К. Охридски“)

Когато работиш по принуда е потискащо. По-скоро те кара да се чувстваш като ... Не искам да използвам думата „нищожество“, но като човек, който е без никакво бъдеще пред себе си. (22 г., работещ студент по право в Софийския университет „Св. К. Охридски“)

Младите хора с предпочитание на по-интересна работа отделят повече време за учене (Cramer's $V = .124$). Факторните различия са изключително силни (образование Cramer's $V = .173$; регион Cramer's $V = .181$; статус Cramer's $V = .182$; образование баща Cramer's $V = .200$; селище Cramer's $V = .287$). Висшето образование е пътят към професии, които разкриват творческия потенциал на личността. Очевидни са и зависимостите не само от материалното състояние (по-бедните предпочитат по-добре заплатена работа), но и от характера на труда. Само 17% от младежите на село предпочитат по-интересна работа, в столицата са 47%. И въпросът е не само в по-ниския материален стандарт, но и в това, че на село по-трудно може да се намери интересна работа.

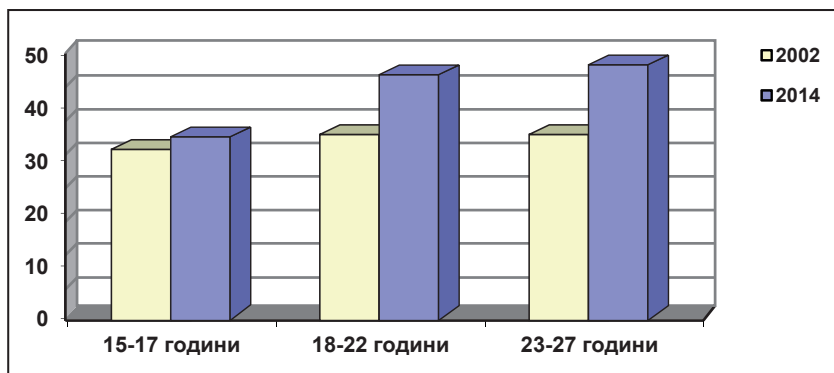
Социален портрет на млад човек, ориентиран към по-интересна работа, макар и с по-ниско заплащане. Жена на 18-22 години, студентка, българка, от семейство на високообразовани родители – баща магистър, доктор и/или бакалавър; с висок материален статус, софиянка. Ориентираните към по-добре платена работа ценят повече качества като пробивност, пестеливост, усет за новото, физическа сила и физическа красота. Ориентираните към по-интересна работа наблягат повече на трудолюбие, целеустременост, интелектуалност, творческо дръзновение, скромност и умение да се радваш на живота.

Стремешът към самоутвърждаване може да се измери с желанието да се поеме отговорност, като се предпочете по-трудна пред по-лека работа, с по-малка отговорност. Може да се допусне, че респондентите са били изкушени да дадат по-престижния отговор. Контекстът по-

казва, че индикаторът „работи“: онези, които посочват предпочитание към трудната работа, повече се трудят в училище, отделят значително повече време за учебна подготовка (Cramer's V = .193).

Фигура 6.4. Каква работа бихте предпочели при ситуация на избор? (в %)

Отговор „Трудна работа, изискваща отговорност“

Забележка: Отговорите на 15-17-годишните за 2014 г. не се променят за обхвата 14-17-годишни.

Източник: Галъп интернешънъл, 2002; 2014.

Промяната е положителна, младежкото самочувствие е нараснало и което е особено важно – придобива нормална динамика: готовността за по-трудна работа се увеличава с възрастта. Естествено, амбициите да се поеме по-значителното предизвикателство нарастват с образованието: доминират при висшистите, изравнени са при средните, най-малки са при най-нискообразованите. Не винаги срещат разбиране и подкрепа.

Искам да се занимавам с науки, по-точно сложните. За квантова физика говоря. Когато спомена на някой от семейството или приятел, ме мислят за откачен. Защо ще се занимавам с нещо толкова трудно? Представят си ме като някакъв зубър с големи очила и постоянно да уча. Не е прието като че ли от хората. Не е нормално за тях да кажа нещо такова. Иначе това ми е мечтата. (17-годишен ученик, София, кв. „Надежда“)

Върху трудовата мотивация силно влияние оказва ниското заплащане на труда.

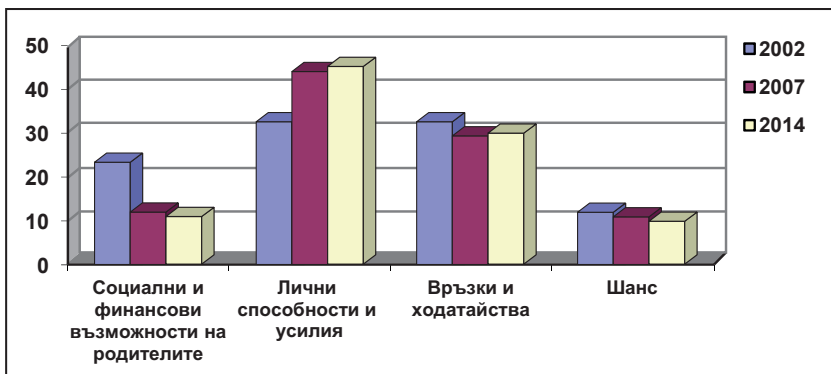
Повечето млади гледат да се скатават от труда. Това е на първо място. След това, ако не можеш да се скатаеш, идва време за хитростта. Работа има. Друг е въпросът, че няма желание за работа. Заплащането не те мотивира да започнеш дадена работа. (24 г., етнически турчин, шофьор, гр. Пещера)
С работа в България, за съжаление, нищо не можеш да постигнеш. Трябва да си мошеник, за да живееш добре. (22 г., ром, работещ студент в УНСС, София)

Има наследена от миналото максима – „От работа ставаш гърбат, а не богат“, която не е изживяна. Беше допълнително аргументирана от „далаверата“, лесно печелените пари по време на прехода. Последната нагласа видимо губи от своята привлекателност сред младото поколение.

6.4. Фактори за социално-професионалния старт

Въпросът за факторите, които имат определящо значение за социално-професионалния старт, въвежда в ключовата тема за степента на самостоятелност при социалната интеграция на младия човек. Логично е да се очаква, че при намирането на подходяща работа тя е по-висока отколкото при получаването на образование. Младият човек вече има свой собствен актив – получената диплома за образование. Конкуренцията на трудовия пазар, изострена в условията на безработица, прави повече или по-малко необходимо да се използват родителските възможности, а също и собствени връзки и ходатайства. Тези фактори – към тях може да се прибави и шансът – търпят динамични промени в условията на прехода и следпреходния процес.

Фигура 6.5. Най-важен фактор, за да може човек сега да намери подходяща работа и да постигне успех в труда (в %)

Забележка: За да се осигури пълна съпоставимост, обхватът е 15-25 години. През 2014 г. групата 14-27 години се различава незначително от групата 15-25: -1% по отношение на родителските възможности и +1% за връзките и ходатайствата.
Източник: Галъп интернешънъл, 2002, 2007, 2014.

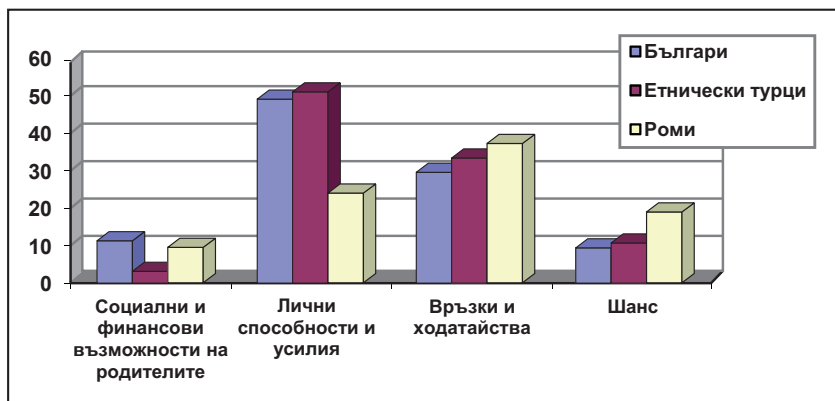
Изследването регистрира почти абсолютно съвпадение с данните от 2007 година и радикална промяна в сравнение с 2002. В началото на века външните фактори (родителски възможности, връзки и ходатайства) са определящи според мнозинството млади хора. Сега на преден план изпъкват личните способности и усилия. Процесът на индивидуализация на социално-професионалния старт е в ход. Важно е да се отбележи, че влиянието на социалната стратификация е силно редуцирано – еднакво се отнася и за богатите, и за онези, които са под средното равнище. През 2002 година съотношението между онези, които изтъкват личните способности, при богати и бедни, беше 2:1. Днес е 5:4.

На този фон изпъкват два ракурса, които разкриват затруднени обстоятелства при социално-професионалния старт. Първият е етническият (Cramer's $V = .104$).

Етническият ракурс е твърде интересен (Фигура 6.6). Младите българските турци са освободени от прегръдката на патернализма и са толкова независими, колкото и етническите българи. Още в началото на прехода изследователите (Международният център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия в София, ръководен от Антонина Желязкова) направиха извода, че шоковата смяна на имената на българските турци („Възродителният процес“)

и съпротивата, която предизвиква, довеждат до генерационен преврат в турското семейство, рязко усилват ролята на младите. Сега виждаме нова точка на отдалечаване от патернализма.

Фигура 6.6. Най-важен фактор, за да може човек сега да намери подходяща работа и да постигне успех в труда/ Етническа група (в %)

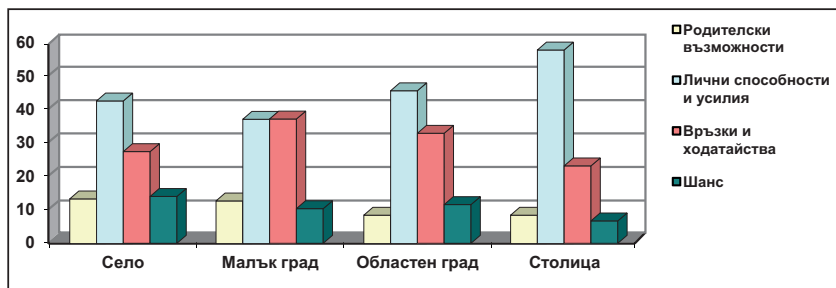

Коренно различна е картината при младите роми. Едва всеки четвърти се опира на своите лични способности и усилия, но не намира нужната опорна точка в родителското семейство. Мнозинството разчита на връзки, ходатайства или просто на добрия шанс. За всеки пети ром късметът е от най-голямо значение. Разбира се, по-логично е късметът да бъде в агенцията по трудова заетост. Но за успех по тази линия основна предпоставка е образованието, а има и дискриминационни нагласи.

Видят ли малко по-мургав, и „Ами ще ви се обадим“ и това е. Или да говори малко по-така, и край. (19-годишна ромка, София, кв. „Факултета“, работи в сладкарски цех)

Другият ракурс е селищният (Cramer's V = .105).

Фигура 6.7. Най-важен фактор за намиране на подходяща работа/ Населено място (в %)

Столицата е единственото място, където категорично доминират личните способности и усилия; на добър шанс се разчита два пъти по-малко в столицата, отколкото на село. Значението на връзките и ходатайствата в малкия град са точно толкова, колкото и при ромската общност: всички се познават, втората мрежа е толкова важна, колкото и личните способности.

Дълбочинните интервюта акцентират върху връзките и придават колорит.

Трябва да имаш връзки и доста познати, българи, и то на високо ниво – говоря за директори, политици, много по-високо ниво от моето, за да ме насочи той в неговата фирма. Така – с интервюта – работа да си търсиш не става. (22 г., ром, работещ студент в УНСС, София)

Нужно е да имаш връзки или, ако имаш богати родители, вече си успял. Ако има някой, който да те тласне напред, дори, да кажем, ако родителите ти искат да станеш адвокат или нещо... (17-годишен ученик, София, кв. „Надежда“)

Повечето случаи всичко става с приятели и познати, т.нар. връзки. Дори проста продавачка пак става чрез познат. (25 г., продавачка в мол, София)

В момента връзки много са нужни, повече от всичко. Дори парите падат по-назад. (24 г., етнически турчин, шофьор, гр. Пещера)

Американският социолог Иван Селени, на когото вече се позовахме, разграничи „неолибералния“ от „неопатерналистичния“ преход на страните от бившия Източен блок. Пътят, изминат от България, дава обилни доказателства за евристичността на тази теза. През 90-

те години политически понятия станаха „приятелски кръгове“ по времето на социалиста Виденов и „братовчеди“ при управлението на демократа Костов. Роднински, съседски и приятелски връзки са типични за общество, което се урбанизира едва две десетилетия преди началото на промяната, а, от друга страна, управленските механизми на държавния социализъм бяха силно персонализирани и поради това модифицираха родово-земляческите вериги.

Политическите връзки след началото на прехода не само не изчезнаха, но се плурализираха, придобиха многопартиен характер, и в обстановката на мащабна приватизация и „назначени капиталисти“ увеличиха тежестта си. Следпреходната картина показва, че значението им е намаляло. В България те са по-малко важни, отколкото в Хърватия: младежите у нас ги посочват значително по-рядко на първите две места (18%) между важните фактори при намиране на работа, отколкото в Хърватия (30%).

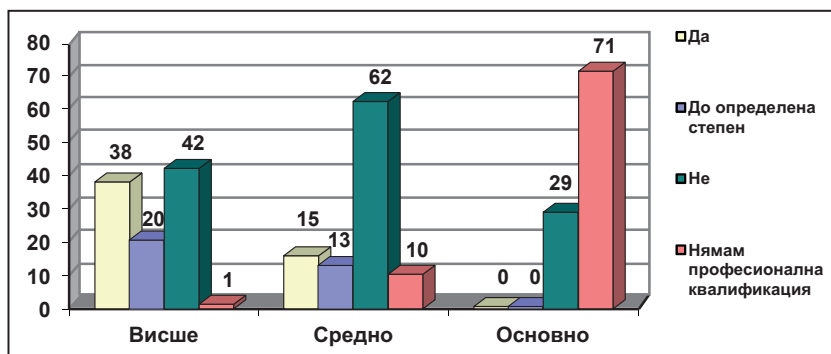
6.5. Работа и образование

Предпоставка както за ефективността на образователната система, така и за производителността на труда е съответствието на учебната подготовка на младите хора и тяхната професионална работа. Изследването установява много сериозно разминаване.

Съвкупността на младите хора без професионална квалификация и онези, които имат, но не я реализират, е тревожно висока: това са 62% от работещите среднисти и 42% от специалистите с висше образование! Сравнението с Хърватия показва значително по-неблагоприятна картина, макар че очевидно и там има какво да се желае.

Фигура 6.8. Работите ли по специалността, за която сте учили? (в %)

Отговори само на работещите млади хора

Високата степен на диференциация в зависимост от образованието (Cramer's $V = .349$) не замъглява общия проблем. Видно е, че работната сила в България не се използва ефективно. Положението е без особени различия при двата пола (Cramer's $V = .065$). Значима диференциация наблюдаваме по отношение на селищата (Cramer's $V = .132$) и регионите (Cramer's $V = .161$). Не работят по професията си 63% от младите в малкия град (76% заедно с онези, които нямат квалификация) и 39% в столицата. Младите днес не са склонни да изчакват работа по специалността, както през 90-те години (Ковачева: 1998). Без да се отказват от желаната работа в бъдеще, те започват каквато работа намерят, тъй като ценят икономическата си независимост.

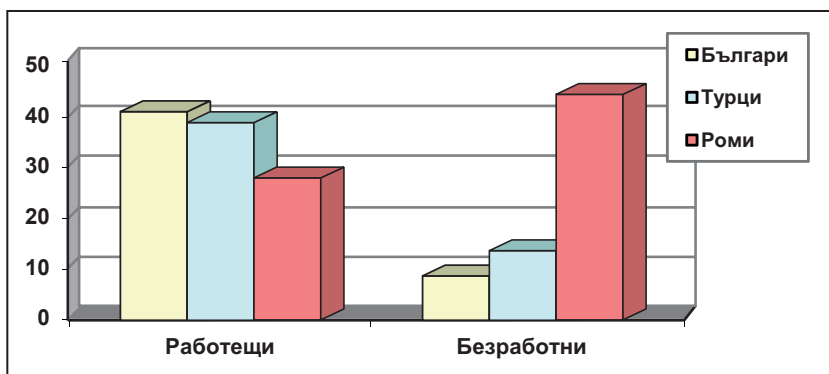
Показателна е високата зависимост от фактора „образование на бащата“ (Cramer's $V = .230$). В семействата с най-високо образование на бащата (магистър, доктор) 39% от младите хора работят по специалността, за която са учили, а в семействата с бащи среднисти – това са 17-20%, два пъти по-малко. В семействата на бащи с основно и по-ниско образование изобщо няма млади хора, които работят това, за което са учили. Следователно неадекватната връзка „образование-труд“ генерационно се възпроизвежда.

6.6. Трудовата заетост

В представителната извадка безработните младежи са 12%, еднакво сред младите мъже и жени. Произхождат от родителски семейства на всички образователни равнища, но най-много (45%) са с основно и по-ниско образование.

Шокираща е разликата между трудовата заетост на различните етнически групи.

Фигура 6.9. Работещи и безработни сред различните етнически общности (в %)

Към ранното отпадане на ромите от образователната система се прибавя и тяхното неблагоприятно положение на пазара на труда. Това са два основни фактора, които действат за формирането на етническа подкласа (Селени: 2013). Налице са и факти на етническа дискриминация.

Исках да стана полицай. Казаха ми, че понеже съм турчин, изобщо няма смисъл да се пробвам. Трябва да имаш вуйчо владика, иначе си аут от играта. (24 г., етнически турчин, шофьор, гр. Пещера)

Всеки един, като те погледне, има едно на предвид – „циганин“. Така ни казват. Например аз работя със сто души и ми казват „Боби циганката“, не „другата Боби“. Винаги „циганката“, каквато и да си. „Нашето цигане“ или „малцинството“, така ми викат всички. (19 г., ромка, работи в сладкарски цех, София)

Трудовата (не)заетост на българските роми е показател за тяхната проблематизирана социална интеграция, която дава отражение и на взаимоотношенията на България с други страни от Европейския съюз. Както е добре известно, Франция на два пъти върна нелегитимно пребиваващи роми и поиска от българската администрация да положи повече усилия за социалната интеграция на етническите малцинства.

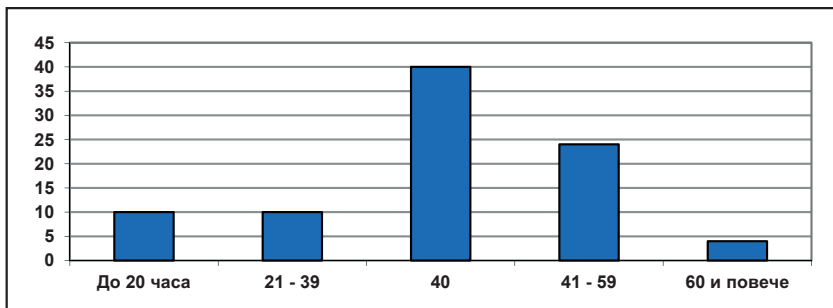
Младежката безработица е твърде неравномерно разпределена селищно и регионално: взаимоотношението между безработицата в селата и в столицата е 8:1 (селата – 24%, София – 3%). В регионален аспект най-добре е поставен Югозападният район (6%), а най-зле – Югоизточният (18%) и Североизточният (20%).

На трудовия пазар младите хора се сблъскват със специфичен проблем: изискването, нерядко предявявано, да имат вече трудов стаж, за да започнат работа.

Намира се работа за хора, които вече имат завършено висше образование, имат и някакъв стаж. За моята възраст, 20-21 години, които са в процес на учене, няма вариант. Търсят дали си работил в тази сфера и те отрязват само заради това, че не си. Ти искаш да започнеш и да натрупаш опит, но те отрязват. Не става. (18 г., ученичка, София)
Искат ти стаж. Как да придобия този стаж, като уча още една година, а те ми искат примерно пет-шест години трудов стаж? Откъде да го имам? Иначе съм ходил на стажове в Сметната палата, в Общинската банка, в Министерството на земеделието. (22 г., ром, работещ студент в УНСС, София)

Трудовата младеж работи най-често по 40 часа седмично средно, каквато е регламентираната продължителност на работата на пълен работен ден по Кодекса на труда, а значителна част – и повече от това. Разпределението на отговорите, които получаваме, е както следва:

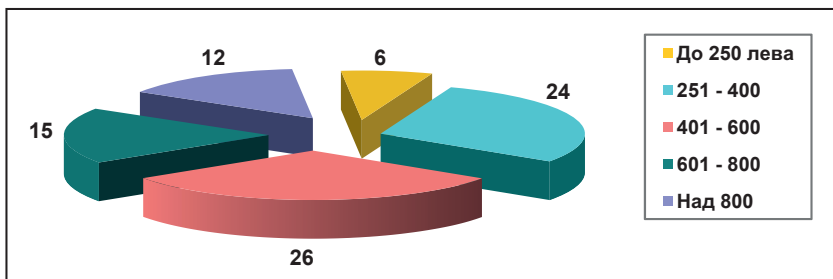
**Фигура 6.10. Работни часове седмично
на трудовата младеж (в %)**

Относителният дял на младите хора, които работят на половин работен ден, е сравнително малък. Това са преди всичко работещи студенти и само 11% от постоянно заетите.

Проблем на трудовата младеж е невисокото заплащане на техния труд. Повече от половината работещи млади хора (56%) получават месечно до 600 лева, т.е. около 300 евро. По-пълна картина ни дава следната фигура:

**Фигура 6.11. Среден месечен доход
на работещата младеж в лева (в %)**

Сравнително ниското заплащане на труда е особено чувствително при специалистите с висше образование: почти всеки пети от тях (18%) получава до 400 лева (200 евро) месечно и само 7% – над 1000 лева (500 евро). Не трябва да се учудваме, че младите специалисти гледат към европейските страни с по-висок стандарт на живота и по-адекватно заплащане на квалифицирания труд.

6.7. Заключение

Условията за социално-професионалния старт на младите хора се изменят като цяло в положителна насока. Зависимостта от външни фактори намалява. Връзките и ходатайствата запазват значението си, но ролята им не е водеща.

Основните проблеми, свързани с преминаването от образованието към труда, са няколко.

- Значима младежка незааетост, особено в някои региони на страната.
- Разминаване на образователната подготовка и професионалната реализация.
- Относително ниско заплащане на младежкия труд, включително на специалистите с висше образование.
- Ограничена, макар и по-висока в сравнение с регистрираната в предишни изследвания, самореализация на младите хора.
- Ромската младежка безработица, логично следствие от по-ниското образование, е патологично висока. Оплакванията от етническа дискриминация не следва да се пренебрегват.

7. МЛАДЕЖТА И ПОЛИТИКАТА

7.1. Проблемната ситуация

През 2013-2014 година България преживя – и все още не е излязла от – най-сериозната следпреходна политическа криза. През февруари 2013 започнаха масови социални протести (срещу олигарсите), които доведоха до оставка на дясното правителство на ГЕРБ и предсрочни избори. През лятото същата година се разразиха политически протести (срещу задкулисието и новото левоцентристско правителство на БСП и ДПС), които вълнообразно продължиха и след това, съпроводени от контрапротести в защита на правителството. След европейските избори през май 2014 правителството подаде оставка и бяха обявени нови предсрочни избори. Изследването е проведено през месец юни – последния месец на правителството на БСП/ДПС в сложната и противоречива обстановка на очакване на промени. Важно е да се отбележи, че продължителните протести имаха генерационен аспект: мнозинството от младите хора ги поддържаха, докато контрапротестите в защита на правителството бяха подкрепяни най-вече от възрастните и пенсионерите.

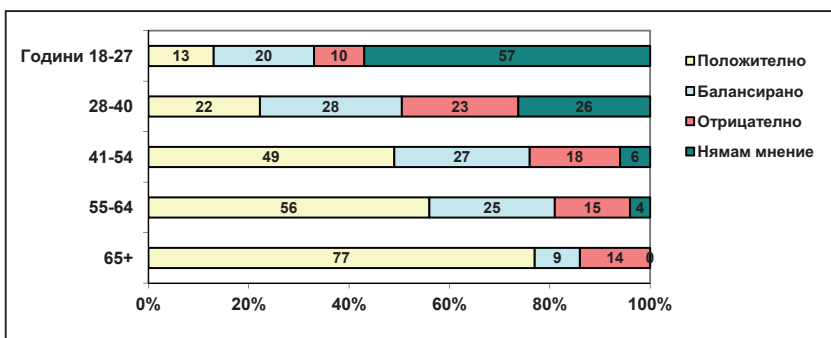
Историята на прехода през 90-те години редуваше революционна систола и институционна диастола. Младежите бяха героите на улицата, на барикадата, на окупационната стачка и след това системно бяха пренебрегвани от институциите. В техните нагласи се редуваха граждански ентузиазъм и политическа апатия: най-активните на улицата, те ставаха последни по електорално участие. Това противоречие беше предмет на социологически анализи (Mitev: 2001).

Сегашното проучване даде възможност да се потърси отговор на въпроса дали и до каква степен политическото поведение на младежта в следпреходната обстановка повтаря или излиза от рамките на сценария от 90-те години, да установи интереса към политиката, доверието в институциите и в политическите партии. От важно значение е и задачата да се хвърли нова светлина върху генерационните отношения в тази сфера. И не на последно място, да се установи актуалното място на младежките политически нагласи в скалата ляво-център-дясно.

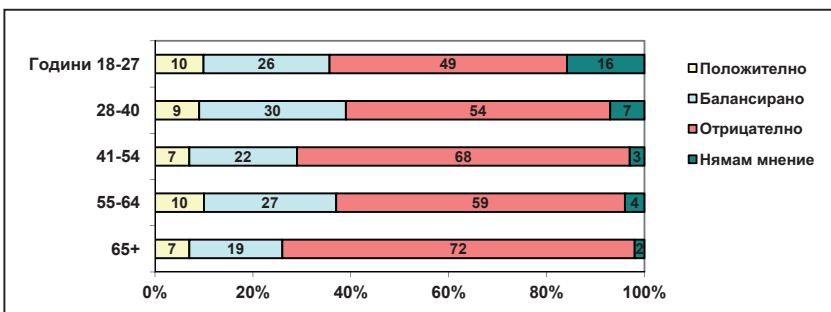
7.2. Новите млади и политическото минало

Изследването не третира въпроса за отношението на младите хора към политическото минало – годините на социализма и на прехода. Но интерпретацията на получените резултати изисква то да се вземе предвид. Разполагаме с последни данни за обществените нагласи в техния генерационен аспект на „Галъп интернешънъл“ – агенцията, провела младежкото изследване.

Фигура 7.1. Отношение към общественото развитие през периода 9 септември 1944 – 10 ноември 1989 г. (в %)

Фигура 7.2. Как оценявате периода от 10 ноември 1989 г. досега? (в %)

Източник: Галъп интернешънъл. Национално представително проучване (1010; септември 2014).

От тези данни следват важни за анализа заключения.

(1) Липсва социална компетентност у мнозинството от младите хора за целия период на държавния социализъм. Това означава, че „отблъскването“ от комунистическото минало, основен движещ фактор в политическата интрига на прехода, губи своята актуалност. Политическата социализация се осъществява с недостатъчна политическа просветеност.

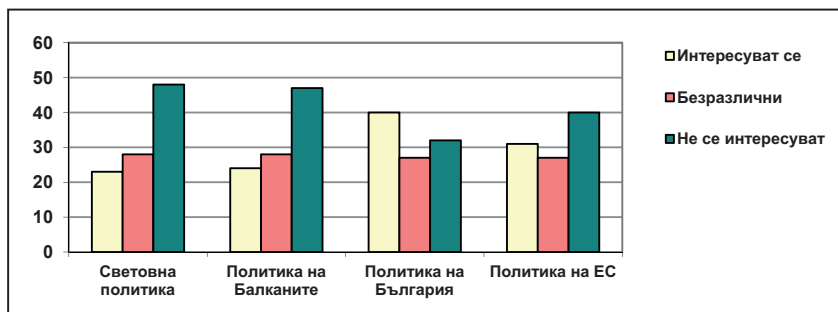
(2) Липсва значима положителна оценка на младите хора за целия период от края на Втората световна война досега. Това означава, че политическите им възгледи се формират в подчертано негативен контекст.

Налице са съществени генерационни разминавания, достигащи до полярна противоположност, между най-младите и най-възрастните по отношение на оценките на държавния социализъм. В същото време наблюдаваме генерационен консенсус в оценките на политическия процес, протекъл след началото на промените.

7.3. Политически интереси

Разочарованието, предизвикано от начина, по който протече българският преход, се отразява директно върху политическите интереси на младите хора. Политическото отчуждение започва с намаляващ интерес към политическите събития в страната и чужбина.

Фигура 7.3. Интерес към световната, европейската, балканската и българската политика (в %)

Картината е съпоставима с резултатите от проучванията в другите балкански страни. И в България най-голям е интересът към националната политика (40%), еднакъв с Албания (41%), по-висок

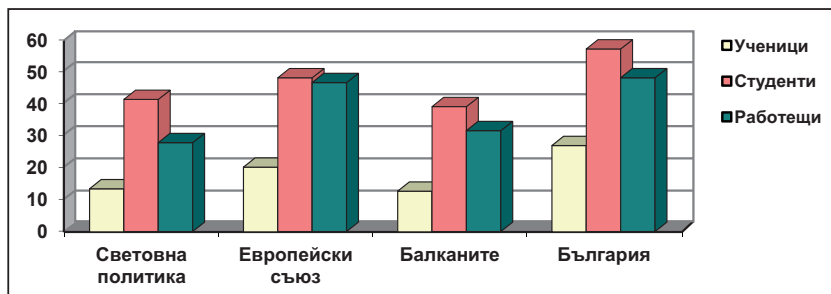
отколкото в Хърватия (36%), но по-нисък отколкото в Македония (51%) и в Косово (55%). Интересът към световната политика е удивително близък: в България – 23%, в Македония – 23%, в Косово – 23%, по-висок отколкото в Хърватия – 19%, и Албания – 15%. Отношението към балканската политика е аналогично на световната във всички страни с изключение на Македония, където е по-висок (29%). Към политиката на Европейския съюз проявяват интерес най-вече в България (31%) – на второ място след националната политика, следвана от наскоро приетата в ЕС Хърватия (27%) и пребиваващата дълго време „в чакалнята“ Македония (25%).

Образователното равнище диференцира силно. Интересът на висшистите към световната политика например е четири пъти по-висок отколкото на младежите с основно и по-ниско образование. В случая обаче по-важно е, че твърде значима е разликата между ученици и студенти. Тя също е 4:1. Формирането на демократична политическа култура не би могло да се осъществи пълноценно, без да бъдат изградени и пълноценно удовлетворени политическите интереси на средношколската младеж.

Диференциацията на интересите е най-малка на най-близкото за възприемане, българското, равнище и най-голяма – на световното. Измежду факторните зависимости изпъкват собственото образование (Cramer's $V = .285$) за интерес към световната политика и Cramer's $V = .252$ – към българската) и образованието на бащата (Cramer's $V = .203$ за световната политика и Cramer's $V = .134$ – за българската).

Фигура 7.4. Политически интереси сред основните младежки групи (в %)

Отговори „Много се интересувам“ и „Интересувам се“

Основни източници на информация за случващото се в политиката са два – телевизия и интернет. Телевизията доминира, но при висшисти и особено при студенти много сериозно се конкурира от интернет. На второ равнище са други два източника: разговорите в семейството, с приятели и познати. Третото равнище са вестниците и радиото – до вчера водещи, сега очевидно изместени от телевизията и интернет и дори по-малко значими (за разлика например от Хърватия) от личната комуникация.

Сравнително ниското равнище на политически интереси за страна на пореден политически кръстопът изисква по-нататъшни проучвания. Дълбочинните интервюта позволяват да надникнем в психологията на политическото дезинтересиране. Ако някои младежи не са стигнали до политически интереси, то за други може да се каже, че просто са ги изключили.

От малка слушам вкъщи само за политика, политика. Не мога. Не се интересувам, не си включвам новините. Не искам да се интересувам. Като заразна болест го приемам. Гадно е. При положение, че някакъв пожарникар ще ми взима един от най-високите постове и ще се явява с потници и кожено яке отгоре на официална среща и даже всички го чакат. (Ученичка от София)

Подобни нагласи вече са и акт на политическо поведение.

7.4. Електорално участие

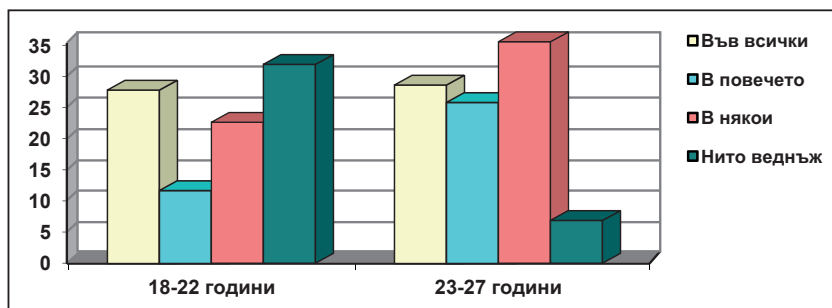
Изборите за Европейски парламент през тази година, проведени в обстановка на политическа криза, бяха тест за съзнателно политическо участие. Екзитполът показва, че младите избиратели са най-пасивната възрастова група. Изследването потвърждава и задълбочава тази информация. Изглежда учудващо, ако се вземе предвид, че тъкмо младежите, както през 90-те години, бяха лице на протестната активност. Наистина дълбочинните интервюта осветяват и тъмна страна на протестите, без да дават основание тя да се генерализира.

Повечето млади хора от моята среда не се интересуват. Иначе, когато бяха протестите, имах много познати, които протестираха. Някои ходеха и за да си изкарат парите за морето. Пародия абсолютна. (18 г., ученичка, София)

Резултатите от последния вот не са случайност и не са изключение. Индикаторът колко пъти са гласували младежите, откакто са получили право да гласуват, показва това (Фигура 7.5).

Сред безработните процентът на негласувалите е два пъти по-висок отколкото сред работещите. Липсата на трудова заетост оказва определен десоциализиращ ефект.

Фигура 7.5. Участие в избори след получаване право на глас (в %)

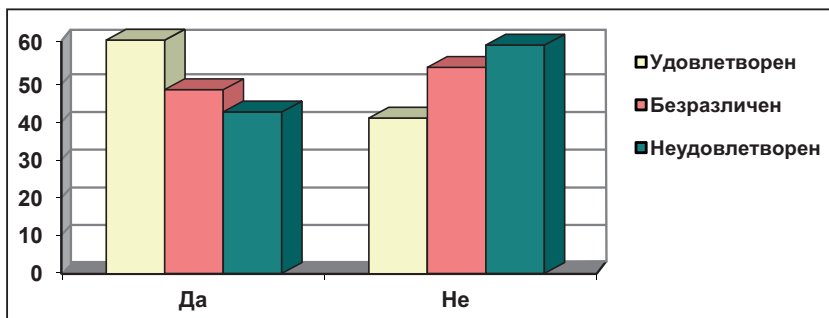

Характерен негативен симптом на изборите за европейски парламент през тази година е фактът, че по-младите (18-22 години) са гласували значително по-рядко – 37%, отколкото по-големите (23-27 години) – 49%. Още един аргумент в полза на извода за недостатъчната политическа социализация. Има младежи, които не са пожелали да проявят достатъчно любопитство, за да отидат до урните и да гласуват за първи път в живота си. Образователните различия са фрапиращи: съотношението между гласувалите с висше и гласувалите с основно и по-ниско образование е 5:1 (55% срещу 11%). Интересно е, че изборното участие на етническите българи и роми е еднакво, а на етническите турци – значително по-високо. Обяснение ще намерим в отношението към политическите партии и функционирането на българския етнически модел. Демократизацията на страната осигури безпрецедентно (според националистите – прекомерно) ефективно участие на етническите турци в управлението на страната (чрез Движението за права и свободи). Не трябва да се учудваме, че за младите турци електоралното участие има по-ясен смисъл, отколкото за другите етнически групи.

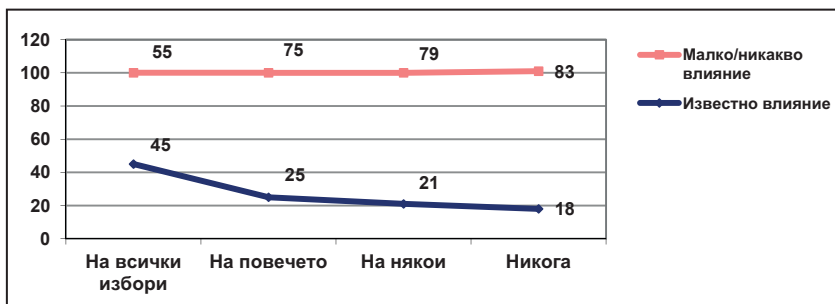
Данните от изследването говорят, че за мнозинството младежи у нас неучастието във вота е своеобразна форма на протест, израз на недоволство от състоянието на демокрацията в страната като цяло.

Удовлетвореността от демокрацията означава убеденост в ефективното действие на демократичните политически механизми, преди всичко на електоралната процедура. Можем да приемем, че връзката, която илюстрира *Фигура 7.6* (Cramer's $V = .130$), е естествена. Проблемът е в това, че става дума и за млади хора, които сега навлизат в политическия живот. Един от най-важните изводи, до които води проучването, е, че младежкия политически скептицизъм има в твърде висока степен предварителен характер, може да се каже, еквивалент на политическа предубеденост, почерпена по различни пътища от доминиращата атмосфера на политически негативизъм.

Фигура 7.6. Удовлетворение от демокрацията/ Участие на изборите за Европейски парламент на 25 май 2014 (в %)
(18 – 27 години)

Фигура 7.7. Мнение за влиянието на вота върху случващото се в парламента и правителството/ Електорално участие (в %)

Ясно се откроява фактът: 83 на сто от младите хора, които никога не са гласували, смятат, че електоралното участие остава без съществени последици (Cramer's $V = .245$). Убеждението не произтича от собствена електорална практика, не е, така да се каже, изстрадано от тях самите, а е резултат от наблюдение върху опита на другите и от външно въздействие.

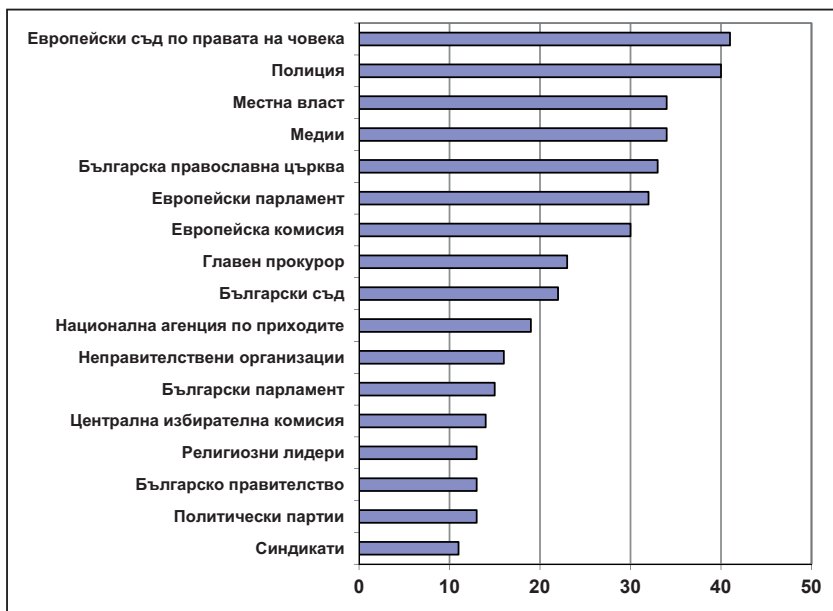
Измежду най-младите, които още не са гласували (14-17 години), голяма част (45%) няма мнение по въпроса дали вотът оказва влияние върху случващото се в парламента или правителството, а от онези, които имат становище, най-много смятат, че не оказва никакво влияние (28%), или 10% – малко влияние.

Социалната некомпетентност сред най-младите респонденти може да се приеме за естествена особеност на възрастта, за следствие от липсата на собствен политически опит. Твърде голям е обаче относителният дял на онези, които имат отговор на въпроса за стойността на техния бъдещ вот, и този отговор е отрицателен. Очевидно младите хора консумират акумулиран политически негативизъм, който се отразява на тяхното отношение към демократичните институции.

7.5. Доверие в институциите

Доверието в институциите е основен фактор за политическата стабилност на една страна, а от позицията на младото поколение можем да съдим за перспективите на тази стабилност. Изследването отразява фактическото състояние на политическа криза в страната и дава представа за трудностите в нейното преодоляване.

Фигура 7.8. Доверие в българските и европейските институции (в %)
Отговори „Пълно доверие“ и „В известна степен“

Могат да се направят няколко аргументирани извода.

- Пълното недоверие и много малкото доверие са преобладаващо отношение към *всички* демократични институции. Обхваща и законодателната, и изпълнителната, и съдебната власт в България.
- Пълната липса на доверие е убеждение на мнозинството спрямо две основни институции – парламента и правителството.
- Най-голямо недоверие се регистрира към политическите партии, които са основен инструмент във възпроизводството и развитието на политическата система.
- Липсва доверие в ЦИК, която играе ключова роля в обновяването на най-важната институция в една парламентарна република.
- Доверието в европейските институции е по-голямо, отколкото към националните.

- Местната власт е все пак по-уважавана от централната.
- Синдикатите, които са призвани да защитават интересите на хората, се ползват с много малко доверие.
- Медиите се ползват с доверието на една трета от младежите, макар че играят толкова важна роля във формирането на техните политически нагласи.
- БПЦ, която преживя тежък срив на доверието през 90-те години, белязани от църковния разкол, до известна степен е възстановила позициите си.

Общата картина впечатлява. Най-уважаваната институция е Европейският съд по правата на човека, който системно осъжда българската държава. В една парламентарна република националният парламент се оказва най-малко уважаваната институция заедно с ЦИК, която трябва да гарантира коректността на неговото формиране. След 25 години изграждане на правова държава, трима от всеки четирима млади българи не вярват в българския съд и в главния прокурор. След четвърт век демокрация респектът към полицията доминира.

Във всеки конкретен отговор са налице две различни съставки: общо отношение към институциите и специфично отношение към конкретна институция. За степента, в която се преплитат, получаваме представа от статистически значимата зависимост (Cramer's $V = .138$) между електоралното участие и доверието в Българската православна църква. Сред онези, които се доверяват на БПЦ, негласуващите по принцип са 20%, а сред онези, които не се доверяват на БПЦ – 80%, т.е. четири пъти повече. Имаме основание да предположим, че възниква нещо като генерализиран негативен фон на отношение към институциите. Критичните нагласи интерферира и обуславят цялостен политически скептицизъм.

Забележително е високото доверие в полицията, която е поставена от младите на второ място. Изследване на Европейската фондация (Eurofound: 2014b) установява подобна нагласа и в европейски контекст – доверието във всички политически институции през настоящата година спада в сравнение с 2007 г. с изключение на доверието в полицията.

Дълбочинните интервюта показват, че кризата на доверие в институциите достига до недоверие не само в състоянието на демокрация, но и в самия демос.

Ние сме си проблема. Не знам, не съм много в час. Защо си ги избираме тези? Много лесно се връзваме, много сме наивни. Слушаме красивите думи с някаква надежда, а никой не се сееща, че може да стане като миналия мандат. Същата простотия. А то просто ще ви извади очите, разбирате ли? Другите са обичайните неща, за които винаги се говори, но естествено никой не работи по въпроса, защото е по-лесно. (18 г., ученичка, София)

Основните проблеми в момента? Стадо овце. Това е проблем, който не е от скоро. Страшно много хората почнаха да стават податливи на всичко. (22 г., работещ студент по право в Софийския университет „Св. К. Охридски“)

Ако това е казано по повод на мнозинството, то още по-силни оценки предизвиква етническото малцинство.

Примерно, аз съм циганин и отивам във Факултета, и почвам да говоря „Гласувайте за мене! Аз ще ви оправя, ще отида там, ще работя за вас, ще ви оправя тук положението, ще ви дам децата повече да се интегрират, да учат...“. Те знаеш ли какво ще ми кажат? „Дай ми пари“. Те са прости. Не са единни, няма да кажат „Дайте да станем, да направим това и това“. Те нямат този акъл, това мислене. Ще ме питат „С какво ще ми помогнеш? Дай ми някой лев“. Те така са свикнали, на далавери. Затова потъват. (22-годишен ром, работещ студент в УНСС, София)

Подобни обобщения не намаляват, а открояват още повече критичните нагласи спрямо политическата класа и кристализират в оценка на професионалния политик като личност и на политиката като професия.

Политическият живот политиците го живеят, за тях е най-добре. Докато те са на някакво високо ниво, а ние другите хора долу... Те ни хвърлят огризките, не ни дават шанс, да помогнат малко. Не се вижда нищо, няма развитие... (22 г., ром, работещ студент в УНСС, София)

Оттук може да се направи изводът, че политиката със своята неморалност отблъсква младите хора. Не се отнася за всички. Същият респондент на въпроса политическата кариера добра ли е, би ли се хванал, отговаря: „Да, защо не. Според мен политиката е най-добрият бизнес, най-добрата среда и там са връзките...“

Там, в политиката, мисля, че са лесни парите. Не знам точно с какво се занимават, какво правят и какво точно са учили тези политици. Много бих искал да влезна тук в политиката. Звучи като много добра работа. Виждаш ги какви заплати взимат, какви почивки имат, костюмчетата, коли. Вярно, медиите ще ти пречат, но... (17-годишен ученик, София)

Политиката започва да се възприема като вид далавера и да прилича кандидати за „лесни пари“, които не се интересуват от самата политика, а от придобивките, бонусите, които носи. С тази констатация навлизаме в нов проблемен кръг. По време на прехода влезе в действие своеобразен „противоестествен подбор“, който изтласква от политическата сфера носителите на политически морал. Сега установяваме готовност да се продължи тази линия. Ефектът ѝ неизбежно ще бъде отблъскването на масата едновременно с навлизането на нови далавераджии. Така се стига до омагьосан кръг.

7.6. Политически възгледи и отношение към политическите партии

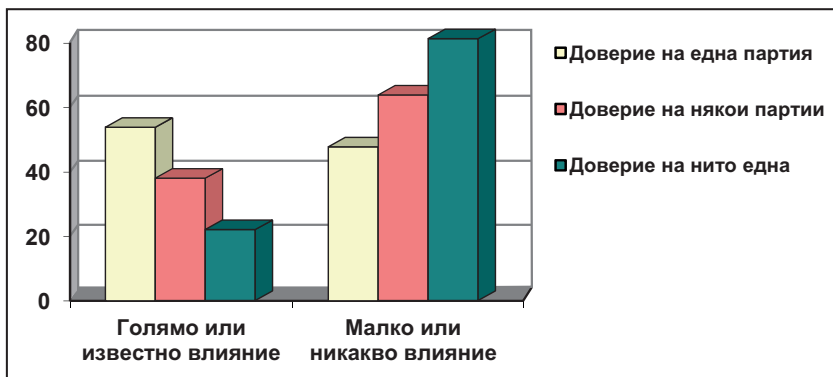
Изследването показва нагледно, че отношението към политическите партии има ключово значение за доверието в основния механизъм на представителната демокрация – електоралното участие (Фигура 7.9).

Статистическата зависимост е висока (Cramer's $V = .261$). Младите хора си дават сметка, че техният вот се оползотворява не пряко, а чрез политическите партии, за които са гласували. Мостът между личността и институциите са партиите. Те са главният инструмент за влияние отдолу нагоре, за въздействие върху онова, което се случва по високите етажи на изпълнителната и законодателната власт. И виждаме, че точно тук връзката се къса.

Дали ще е една партия или друга. Аз не разчитам на конкретна партия да ни спаси или оправи живота. Не може. Разчитам на себе си и донякъде на това, че сме в ЕС. (Студент по информатика в Софийския университет „Св. К. Охридски“)

Партиите започват да играят ключова роля за политическото отчуждение, както показва и последното място, което заемат в рейтинга на институциите.

Фигура 7.9. Имате или нямате доверие на политическите партии?/ Какво влияние оказва вотът ви върху парламента и правителството? (в %)

Общите заключения, илюстрирани с горната графика, следва да се диференцират. На респондентите беше предложено да определят своите убеждения чрез десетстепенна скала ляво-дясно. Ако приемем, че от 1 до 4 са младежи с леви убеждения, 5 и 6 – с центристски, и от 7 до 10 – с десни, получаваме следното разпределение: леви – 12%, центристи – 57%, десни – 23%. В балканските страни наблюдаваме два типа политически скали: равновесна, с еднаква тежест на левицата и десницата – в Албания (27% леви и 28% десни), в Косово (21% леви и 20% десни), в Хърватия (16% леви и 15% десни); и неравновесна скала – в Македония (15% леви и 24% десни), в България (12% леви и 23% десни). Македония и България са страните, в които десни популистски партии играят доминираща роля. Следва да се прибави и влиянието на конюнктурата. Изборите за Европейски парламент показаха, че в България „вятърът на промяната“ надува платната на десницата. Могат да се прибавят и други съображения, но това излиза извън задачите на анализа. В случая е важно да се отбележат няколко неща.

Първо, разграничението съдържа определена условност. В центъра сред умерените са потърсили своето място и млади хора, които са на практика безразлични към политическия живот. Именно сред тях е най-високо неучастието в избори.

Второ, разграничението дава възможност да се установи характерен и важен синдром – генерационно, надидеологическо и надпартийно отношение към функционирането на политическата система. Не съществуват статистически значими различия (над $Cramer's V = .100$) между младежите с леви, центристски и десни убеждения по такива въпроси като доверието в парламента и правителството, в главния прокурор, в българския съд и в полицията. Няма такива зависимости и в отношението към европейските институции. Би могло да се предполага, че сред левите ще бъде по-голямо доверието в синдикатите, обаче не е така. С една дума: неудовлетвореността от състоянието на българската демокрация не е типична за левите или за десните, а за *младото поколение като цяло*. Удовлетворените са само 11% между левите, 13% между центристите и 14% между десните.

Трето, открояват се и пунктовете, в които има съществени различия. Изобщо не се доверяват на медиите 34% от левите младежи, 28% от центристите и 20% от десните ($Cramer's V = .102$). На левията по-осезаемо ѝ липсват медии, на които да се довери. Може би най-показателно е отношението към политическите партии. Сред всички групи недоверието е преобладаващо, но младите с леви убеждения са по-разочаровани от десните ($Cramer's V = .124$). На лявата партия потенциалният ѝ електорат вярва по-малко. Най-голямо е недоверието в центъра, което може да се обясни със сливането на две различни обстоятелства: политическият вакуум след като НДСВ (партията, основана от Симеон Сакскобургготски) остана вън от парламента, както и идентифицирането като центристски на умерени възгледи, аполитични по същество.

Доверието в партиите се отразява върху политическото поведение. Съпоставянето на електоралното участие в изборите за Европейски парламент с политическите убеждения показва, че както левите, така и десните партии имат потенциален младежки електорат, който не са успели да активизират.

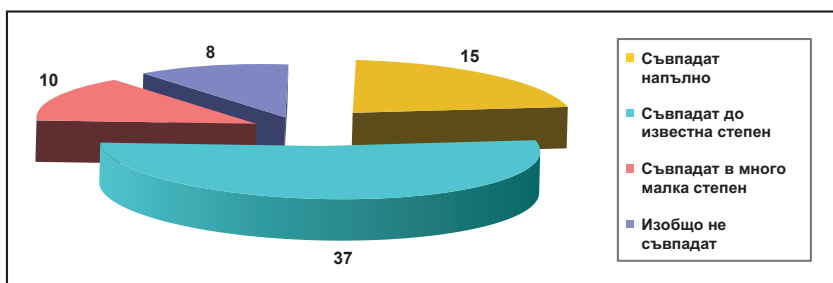
7.7. Генерационна приемственост

Диалогът между поколенията през 90-те години изглеждаше до голяма степен затруднен или прекъснат. Картината, която разкрива сегашното изследване, е твърде различна. Може да се окаже като

следпреходно възстановяване на генерационната комуникация в политическата сфера с изричната уговорка, че става дума за отношението между младежите и техните родители. Наистина обсъжданя на политически теми в семейството не са чести (отговорите „не“ и „рядко“ дават 59%; в Хърватия са 60%), но това се дължи преди всичко на общо ниският интерес към политическата тематика.

Съвпадението на политическите възгледи на младежите и техните родители значително надвишава тяхното непосредствено общуване. Генерационната приемственост изглежда твърде съществена и фактически може да се каже, че се отнася за мнозинството от младите хора, макар и в определена степен.

Фигура 7.10. Съвпадение на политическите възгледи на младежите и техните родители (в %)

Преценени с критериите на 90-те години, резултатите изглеждат неочаквани, но имат логично обяснение. Ако приемем 30 години за средна родителска възраст по време на раждането на днешните респонденти, ще установим, че техните майки и бащи са били между 20 и 34 години в 1990 г. Днешните младежи са потомци на младежите и младите възрастни от началото на прехода.

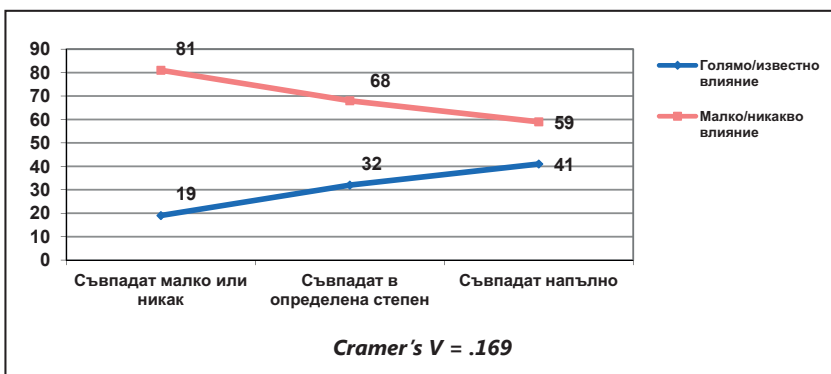
Към това трябва да се прибави, че съвпадението на възгледите е толкова по-високо, колкото родителите са по-образовани. При родители магистри възгледите съвпадат (напълно или до известна степен) при две трети от респондентите, а при родители бакалаври – над половината. В същото време при родители с основно образование това са малко над една трета. С други думи, различията във възгледите са обусловени не толкова генерационно, колкото образователно. Изненадващо зависимостта от образованието на май-

ката (Cramer's $V = .144$) е по-висока отколкото от образованието на бащата (Cramer's $V = .109$).

Между съвпадението или несъвпадението на политическите възгледи и обсъждането на политически теми има корелация. При 80% от случаите, когато често или много често се обсъждат политически теми с родителите, съвпадат и политическите възгледи; докато при рядко или никога са само 32%.

Между генерационната приемственост в политическите възгледи и поведението на младите хора има тясна връзка. Тяхното участие на всички избори е 45%, когато възгледите с родителите съвпадат напълно, и само 17% при пълно несъвпадение (Cramer's $V = .151$). Политическото общуване в семейството е важна част от цялостния многофакторен процес на политическа социализация. Този общ извод, който може да се намери в учебниците, придобива нова стойност при високо развитие на политически скептицизъм. Въпросът е: каква роля играе диалогът между поколенията? Изследването дава отговор. Съвпадението на политическите възгледи на младежите и на техните родители създава предпоставки за политическо участие.

Фигура 7.11. Мнение за влияние на вота върху държавните институции/ Съвпадение на политическите възгледи на младежи и родители (в %)

Разбиране за смисъла на вота се формира в семейството. Общуването с родителите същевременно е фактор на конформизъм. Има връзка между степента на удовлетвореност от състоянието на демокрацията в България и съвпадението на политическите възгледи (Cramer's V

= .105): най-висока степен на удовлетвореност има при съвпадението на възгледите, а най-ниска – когато се разминават. Подобна зависимост изпква още повече при доверието към политическите партии. Сред онези, които вярват на една партия, е два пъти по-вероятно да намерим младежи, чиито възгледи съвпадат с родителските. Видимо партийни пристрастия се предават поколенски. Заедно с това получаваме интересна възможност да видим и диференциацията. Отговорът „съвпадат в определена степен“ предполага и различия, генерационни иновации. По-застъпени са вдясно, отколкото вляво. Възможно е анализът на генерационната политическа дистанция да говори за наличието на определено поколенско капсулиране вляво.

Изследването регистрира и собствените опити на новите млади да разкъсат омагьосания кръг.

Винаги има надежда. Трябва да има повече организации за млади хора. Да се прави нещо колективно. (18 г., ученичка, София)
Има някаква положителна промяна в България. Има едно сдружение, ще го рекламирам, „Обединени идеи за България“.
Млади хора се опитват да дадат своите идеи, да направят подобрения за политика, икономика, науки и такива неща, и се събират. Аз не ходя, но съм видял такова нещо в социалните мрежи, покрай мои приятели, и това е плюс.
 (Студент в СУ „Св. К. Охридски“)

7.8. Заключение

Изследването регистрира картина, която е нова точка в процеси, наблюдавани от самото начало на прехода досега.

- Постпреходно политическо отчуждение, изразено в недоверие на младите хора в демократичните институции. Повече от половината не проявяват интерес към националния политически живот, две трети – към политиката на ЕС. Само една трета от 18-22-годишните са гласували на всички или повечето избори, след като са получили право на глас.
- Недоверието се обуславя от демократичен дефицит, недостатъчната ефективност на самите институции: младите хора не се чувстват представени на политическо равнище, имат впечатлението, че от техния вот зависи малко или почти нищо за работата на основните демократични институции.

- Средоточие на недоверието е отношението към политическите партии. Младите хора не се чувстват представени и в политически партии, които би трябвало да изразяват онази част от политическия спектър – лява или дясна, с която те се идентифицират.
- Младежният потенциал на социална активност, доказан в периоди на улични протести, остава неоползотворен на институционално равнище.
- Развива се негативна политическа предубеденост. Млади хора, които за първи път получават изборни права, не ги реализират, като споделят мнение, че от вота нищо не зависи.
- Семейството, общуването с родителите, играе повишена роля за формиране на политическите интереси – в рязко противоречие с обстановката през 90-те години. Политическата приемственост стабилизира отношението към институциите.
- Новите средства за комуникация дават възможност на млади хора да лансират и споделят свои идеи за обществения живот.
- Липсата на дългосрочна национална младежка стратегия се проявява и в ограничената, недостатъчна ефективност на политическата социализация на новите поколения.

8. БЪЛГАРСКАТА МЛАДЕЖ И ЕВРОПЕЙСКАТА ИНТЕГРАЦИЯ

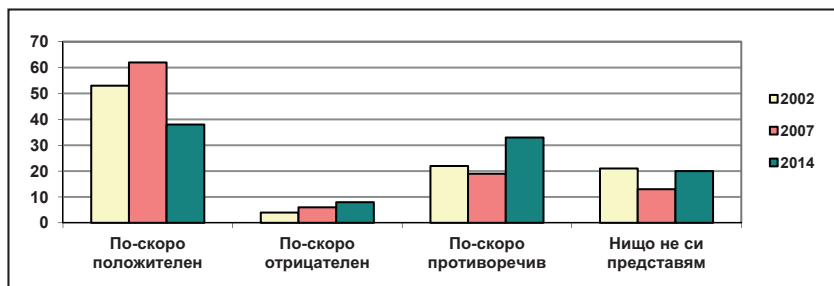
8.1. Проблемната ситуация

Ориентацията на България към членство в Европейския съюз се ползваше с изключителна популярност и консенсус на политическите сили през целия период на прехода. Съгласно масовия образ „Европа“ беше „светлина в дъното на тунела“. Европейската перспектива допринасяше да се понесат тежестите през 90-те години, прекомерни за голяма част от хората. Именно членството на страната в ЕС беше възприемано като „край на прехода“. Негова особеност обаче беше и обстоятелството, че масовата „евроутопия“ беше използвана като димна завеса за злоупотреби, корупция и ограбване на националното богатство. Приемането на страната за пълноправен член на ЕС на 1 януари 2007, както можеше да се предвиди, не донесе „европейско чудо“. Въпреки възходящото развитие още в предкризисния период, но особено по време на кризата, разочарованието от прехода стана доминиращо настроение и предизвика срив в доверието към политическия елит. През 2005 в парламента влезе за първи път националистическа евроскептична партия, която увеличи влиянието си на следващите парламентарни избори през 2009 г. Отношението към европейската интеграция не можеше да остане незасегнато от надигания се социален песимизъм.

Задача на изследването беше да установи каква равностойка на седемгодишното членство на България в ЕС правят новите млади, заразени ли са с евроскептицизъм, как преценяват предимствата и опасностите от евроинтеграцията и как се е променило отношението им към ценностите, споделяни от ЕС.

8.2. Образът на Европа

В началото на века социологическите проучвания показаха съществено генерационно разграничение във възприемането на европейския проект. Положителна визия за ЕС споделяха повече от половината младежи и само една четвърт от възрастните над 60 години. През 2007 г. положителният образ изпъкна дори по-силно. Днешната картина е следната:

Фигура 8.1. Образ на Европейския съюз (в %)

Забележка: Възрастовият обхват е 15-27 години; за 2014 – съвпада с 14-27 години.
Източник: Галъп интернешънъл, 2002; 2007; 2014.

Положителният образ на ЕС до известна степен избледнява, изпъкват противоречиви черти, макар и да не доминират. Изненадващо изглежда, че е нараснал относителният дял на младежите, които нищо не си представят. Вероятната причина е в това, че европейското битие става част от всекидневието, слива се с него, особено за онези, които са по-малко социално компетентни (31% сред 14-17-годишните и само 13% сред 23-27-годишните). Може би най-същественото е това, че подготвяните млади специалисти – студентите, виждат Европа в най-положителна светлина (всеки втори, за разлика от всеки трети при учениците и 36% при работещите). Характерно е също, че няма съществени различия между младежите от етническите общности (положителният образ споделят 38% от българите, 40% от етническите турци и 34% от ромите). Визията на младите мъже и жени е уеднаквена: в 2002 г. можеха да се правят заключения за мъжкото въображение и женския реализъм, но днес тези различия са стопени.

Социологическата информация дава възможност да се види и в по-близък план как се изгражда и дешифрира европейската визия (Таблица 8.1).

Всички изследвания показват, че положителните синоними рязко надделяват над отрицателните; през 2014 г. дори най-рядко посочваната „хармония“ е все пак над най-често предизвикваната отрицателна асоциация „безработица“. Заедно с това наблюдаваме интересна еволюция. След еуфоричния „прогрес“ (1997) и прагматичната „работа“ (2002) идва ред първото място да заеме реалистичното „пътуване“ (2014) – на всички образователни равнища, при различните селища

и етноси; за богатите (70%) точно толкова, колкото за бедните (70%). „Работа“ остава твърде значим, макар и недоминиращ синоним.

Таблица 8.1. Европейският съюз за вас е синоним на... (в %)

Положителни синоними

1997		2002		2014	
Синоним	Процент	Синоним	Процент	Синоним	Процент
1. Прогрес	45	1. Работа	54	1. Пътувания	66
2. Благосъстояние	42	2. Пътувания	46	2. Работа	44
3. Мир	37	3. Благосъстояние	42	3. Мир	28
4. Работа	31	4. Прогрес	37	4. Благосъстояние	26
5. Пътувания	30	5. Мир	25	5. Прогрес	22
6. Хармония	20	6. Хармония	10	6. Хармония	11

Отрицателни синоними

1997		2002		2014	
Синоним	Процент	Синоним	Процент	Синоним	Процент
1. Риск	8	1. Риск	11	1. Безработица	10
2-3. Несигурност	5	2. Безработица	7	2. Несигурност	10
2-3. Неравенство	5	3. Несигурност	6	3. Неравенство	9
4-5. Конфликти	4	4-5. Неравенство	3	4. Риск	7
4-5. Безработица	4	4-5. Жертви	3	5. Конфликти	6
6. Жертви	1	6. Конфликти	2	6. Жертви	3

Забележка: Данните за 1997 и 2002 година са за възрастова група 15 – 28 години. За 2014: 14 – 27 години.

Източник: ИМИР, 1997; Галъп интернешънъл, 2002; 2014.

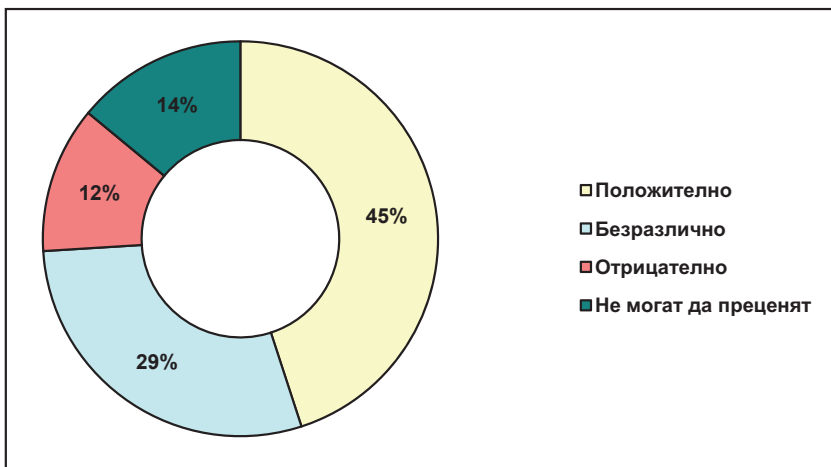
Европейският съюз се свързва с европейския трудов пазар – почти толкова, колкото и с улесненото безвизово пътуване. „Мир“ е по-често посочван синоним в сравнение с 2002 г. очевидно във връзка с военните действия близо до европейските граници. Като цяло можем да видим движение от макрообществени показатели („прогрес“, „благо-

състояние”, „мир”) към индивидуализирани показатели като „пътуване” и „работа” с добавка макроусловието за тяхната валидност – „мира”.

8.3. Отношение към европейската интеграция

Общото отношение на младите хора към членството на страната в Европейския съюз не може да се измери точно със сравнителна мярка на базата на социологически проучвания, защото използваният сега индикатор съдържа една позиция повече отпреди (безразличното „нито положително, нито отрицателно”). С тази уговорка декларираните позитивни отговори са значително по-малко (77% през 2007, 45% през 2014), но отрицателните не са нараснали сериозно (8% в 2007, 12% в 2014). Разбира се, трябва да се отчита основната онтологична промяна: сега ЕС е даденост, а не „светло бъдеще”. Регистрираната картина е следната:

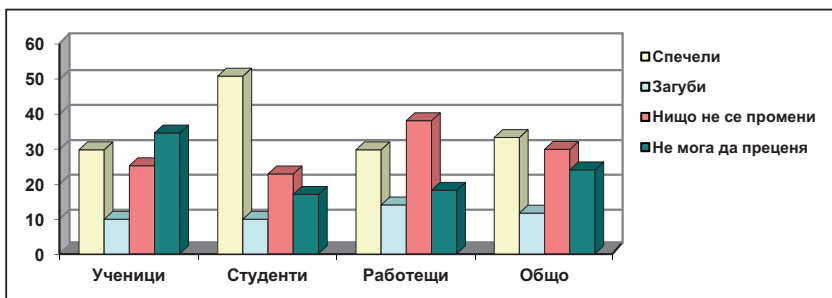
Фигура 8.2. Младежка позиция спрямо членството на България в ЕС (в %)

Положителните отговори надвишават почти четири пъти отрицателните. Значителни са различията в зависимост от степента на образование: позитивно е отношението на 56% от висшистите, 46% от среднистите и 40% от младите с основно и по-ниско образование. Подчертано проевропейски са нагласите на студентите (57% срещу 41% от учениците и 42% от работещите).

Разочарованието от ЕС се проявява не толкова в отрицателни отговори за самото членство, колкото в безразличие и отговори „нищо не се промени“ при оценките на това какво е спечелила или загубила България от евроинтеграцията.

Фигура 8.3. „България спечели или загуби от членство в ЕС?“ (в %)

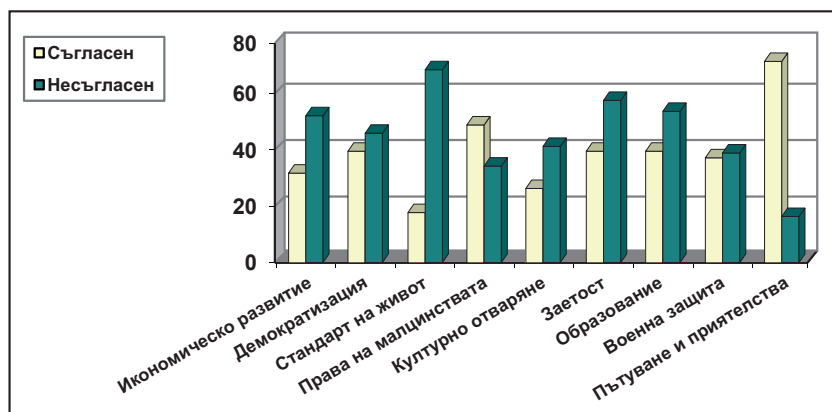

Мненията „спечели“ са преобладаващи, но се споделят само от една трета от младите хора. Открито скептичните отговори („загуби“) не са много, макар че не трябва да се игнорират. За сметка на това липсата на усещане за промени се изразява от почти една трета. ЕС става част от общото разочарование от прехода и за не малко млади хора в България. Губи се „светлината в тунела“.

Изследването дава възможност да се отговори ясно на въпроса на какво се дължи това разочарование. Следващата графика показва положителните („напълно съгласен“ и „по-скоро съгласен“) и отрицателните отговори („напълно несъгласен“ и „по-скоро несъгласен“) на въпроса в какви направления България е спечелила от приемането в ЕС.

Фигура 8.4. България е спечелила от членството в ЕС в посочените направления (в %)

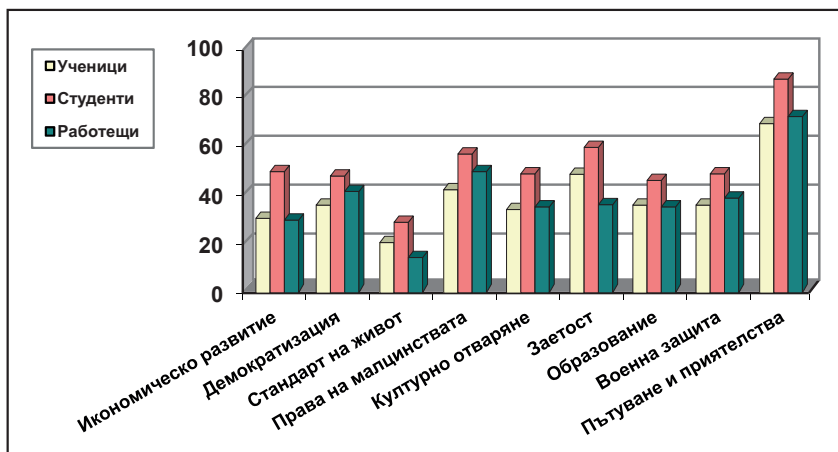
Съгласен/ Несъгласен

Зад отговорите на цялата съвкупност анкетирувани се крият съществени различия между ученици, студенти и работещи. Младешта като цяло изразява преобладаващо положително отношение само за две неща – пътуването и правата на малцинствата; а в един случай – демократизацията – положителните и отрицателните отговори са изравнени. При студентите картината е преобърната: само в един случай доминират несъгласните, че страната е спечелила от членството в ЕС – стандарт на живот.

Фигура 8.5. България е спечелила от членството в ЕС в посочените направления

Съгласен – сред ученици, студенти и работещи младежи

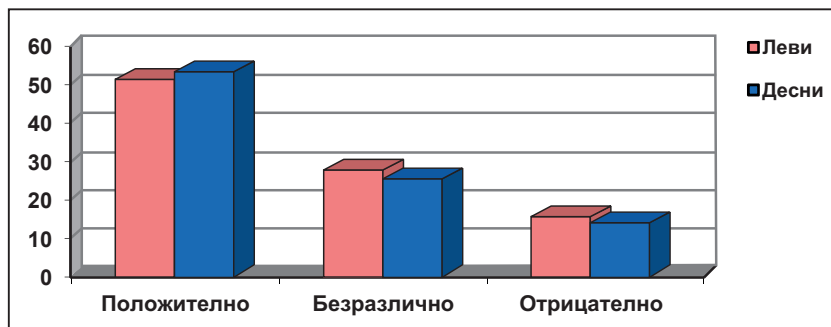
Различията между мненията на студенти и работещи в някои области изглеждат естествени: от университетската аудитория се виждат по-добре предимствата на еврочленството в областта на образованието и разширяването на културния хоризонт, а на работната площадка са по-чувствителни спрямо ниския стандарт на живот. При интерпретацията на данните за такива сфери като икономическото развитие и трудовата заетост би било едностранчиво различията да се свеждат до „сблъсъка с реалността“ на работещите. Вероятно играе роля и друг ракурс – времевият. В изследването на европейските нагласи през 2007 година проблемът за предимствата на еврочленството беше диференциран чрез три различни въпроса – за последиците в близка (3-4 години), средна (5-10 години) и далечна перспектива. Отговорите бяха съществено различни. Очакванията за положителни последици в близка перспектива се споделяха от 28% от младите хора, в средносрочна – от 47%, и в далечна – от 61%. Имаме основание да допуснем, че в студентските отговори по въпроси като икономическото развитие и заетостта се отчита в по-голяма степен не само днешната, но и утрешната перспектива, а отговорите на работещите са сравнително по-ограничени с актуалната реалност. Заетостта е перспектива за студентите и осезаема непосредствена действителност за работещите.

Много съществено е да се отбележи значението, което се принава от всички младежи в етническите общности, за положителната роля на ЕС по отношение на малцинствените права. Оценките за демократизацията не са адекватни на реалното протичане на политическия процес: само при студентите преобладава положителното мнение, а при работещите – отрицателната нагласа се ползва с абсолютно мнозинство. Има достатъчно основание да се смята, че без европейската ориентация в страната би се утвърдил един или друг ляв или десен авторитарен режим. Получените резултати обаче не са случайност, в тях се калкулира неудовлетвореността от състоянието на демокрацията в страната, както вече беше коментирано. В дълбочинните интервюта прозира толкова голямо разочарование от българския политически елит, че погледът се отправя с надежда към Брюксел.

Ако не нашите политици, то поне европейците да ни оправят. Една Гърция, с толкова мързелив народ. Толкова заеми, те бяха пред фалит. Европейският съюз ги оправя. Дано и ние да имаме късмет да ни бутнат. Ама докато тези политици прибират всичките фондове в джоба си, няма да може. Трябва някой да дойде от ЕС, специалисти, за да тръгне. (Работещ студент в УНСС, София)

Политическият консенсус по отношение на европейското членство не е променен, изследването показва, че се възпроизвежда и чрез оценките на младите хора.

**Фигура 8.6. Отношение към членството на България в ЕС/
Леви и десни политически убеждения на младите хора (в %)**

Няма разлика между отношението към евроинтеграцията на България сред младите хора, които определят своите убеждения като леви или десни.

8.4. Отношение към европейските ценности

Индикаторът, използван в изследването, е заимстван от френски изследователи и е формулиран като „ценности, защитавани от Европейския съюз“. Използван е многократно през периода на прехода и първото десетилетие на новия век. Еволюцията е съществена и поучителна.

Таблица 8.2. Значимост на европейските ценности за младите хора в България (в %)

Ценности	1997		2002		2007		2014	
	%	Ранг	%	Ранг	%	Ранг	%	Ранг
Свобода	37	III	37	III	34	III	43	I
Демокрация	42	II	38	II	43	II	40	II
Пазарна икономика	53	I	47	I	53	I	39	III
Равенство	30	V	36	IV	29	IV	36	IV
Свободно предприемачество	33	IV	39	VI	28	V-VI	28	V
Солидарност	15	VIII	8	VIII-IX	11	VIII-IX	20	VI
Печалба	20	VI	35	V	28	V-VI	18	VII
Търпимост	15	IX	8	VIII-IX	11	VIII-IX	15	VIII
Конкурентност	16	VII	15	VII	19	VII	14	IX

Забележка: Всички данни са за 15-25-годишните.

Източник: ИМИР, 1997; Галъп интернешънъл, 2002; 2007; 2014.

През 90-те години формулировката на общественото развитие беше ясна и категорична, поддържана от различните политически партии и популяризирана от медиите: „преход към пазарна икономика и демокрация“. Това определение се превърна в клише и със сигурност повлия на разбиранията на младите хора. Има обаче и онтологична страна, която също е отразена в отговорите. Сред масовите нагласи в обстановката на обедняване и оцеляване придобива валидност житейската максима „всеки се спасява поединично“.

Така преходът от свръхколективизираното социалистическо общество към либерална демокрация обезцени солидарността, която е жизнено необходима за функционирането на самата демократична система. Показателно е също, че печалбата и свободното предприемачество се ценяха повече от търпимостта и солидарността. И може би най-важното: свободата придава смисъл на демокрацията и в една ценностна система не е естествено да има по-долен ранг. Така оценките, които изпъкват през 1997 и 2002 година, отразяват отклонението на българския път от оптимален вариант на прехода.

В този исторически контекст данните от изследването са особено значими и интересни. Виждаме, че подчертаната икономизация на съзнанието се редуцира и ценностните нагласи започват да се нормализират. „Пазарът“ не е първи, а трети по ранг, „демократията“ не е пред „свободата“, „солидарността“ получава по-голямо признание от „печалбата“.

8.5. Европейската идентичност

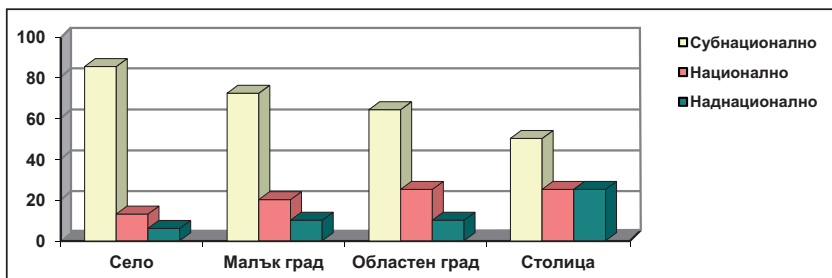
Цивилизационният процес може да се определи като последователно формиране на различни идентичности, съпроводено с промяна на тяхното рангово значение. Най-общо казано, това е процес, при който от водещи, първоначално изключителни, локални идентичности се достига до централна роля на националното, а след това до все по-значимо регионално и в перспектива върхово мондиално равнище – равнището на човешката общност. Идентичностите не се изключват, а се наслагват, могат да се конкурират, да се заместват и в конфликтни ситуации да се противопоставят. Добре известно е, че в период на война националната идентификация се осъществява за сметка на човешката – другият не е „човек“, а „враг“.

Включването на България в Европейския съюз е не само политически, икономически и културен, но и социално-психологически процес на придобиването на нова идентичност. В известен смисъл в европейската идентичност кристализира на личностно равнище цялото интеграционно развитие.

Задача на изследването не е да навлиза във всички аспекти на тази достатъчно сложна проблематика. Фиксирани са обаче няколко опорни точки, които могат да бъдат значими както за обобщаващите изводи, така и при по-нататъшни изследвания.

Българските младежи все още имат твърде значими локални (определен град/село, регион в страната) приоритети. В същото време развитието протича не толкова чрез тяхното изместване от национални, а от придобиването на наднационални (Балканите, Европа, света) приоритети.

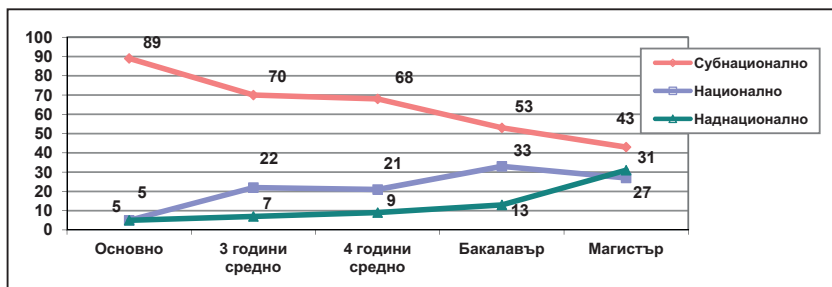
Фигура 8.7. Равнище на идентификация/ Селище (в %)

Дребнособственическите традиции на България и, от друга страна, наличието на значими етнически малцинства играят базова роля в тези нагласи (Cramer's $V = .190$). Сред етническите турци 89%, сред ромите също 89%, посочват като приоритетна идентичност своя град/село или регион. Забележително е обаче, че повече от една четвърт от студентите (27%) изтъкват като приоритетна идентификация Европа и света. Всъщност толкова колкото е и националният приоритет.

Може да се припомни, че в първите следвоенни години България все още е изключително селска страна: през 1946 година 78% от населението е селско, състои се главно от стопани на дребна селска собственост. Не трябва да се учудваме, че първостепенен фактор за равнището на идентификация играе образованието на бащата (Cramer's $V = .216$), културата на родителското семейство.

**Фигура 8.8. Равнище на идентификация/
Образование на бащата (в %)**

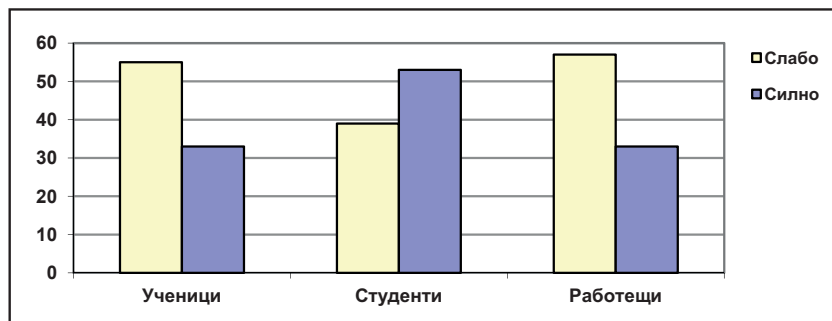

Алтернативната постановка е остро влизане в деликатна тема. Други индикатори хвърлят светлина върху националната и европейската идентичност, взети сами по себе си. Чувството за принадлежност към България е силно, макар че съдържанието на това определение видимо се променя, както личи и от интервютата.

Неща като „Гордея се, че съм българин“ или едипакъвси не е много актуално, да. Изобщо всякакви разделения – граници и религии – по-скоро трябва да ги има заради разнообразието. Не трябва да са нещо, което да те отделя чувствително. (Студент по информатика в СУ „Св. К. Охридски“)

Относителността на определенията следва да имаме предвид и тогава когато интерпретираме чувството за принадлежност към Европа.

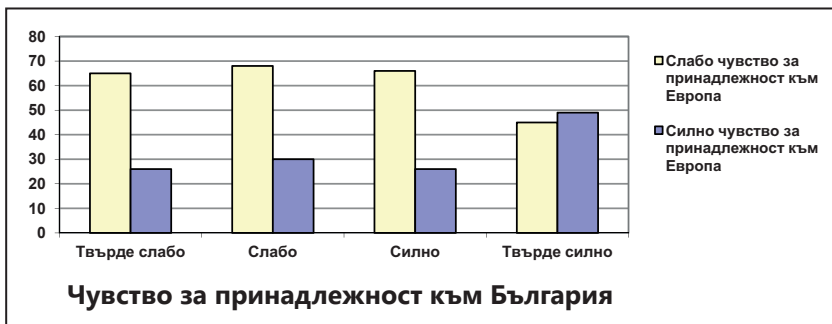
Фигура 8.9. Чувство за принадлежност към Европа (в %)

Всеки трети младеж определя своето чувство за принадлежност към Европа като силно („силно“ и „твърде силно“), а сред студентската младеж това е възприятие на мнозинството (Cramer's $V = .147$).

Националната идентификация е по-силна, но най-същественото е в това, че националната и европейската идентичност не се конкурират, а дори се стимулират.

**Фигура 8.10. Чувство за принадлежност към България/
Чувство за принадлежност към Европа (в %)**

При най-силно изразеното чувство за принадлежност към България е най-силно изразена и европейската идентичност, тя е дори доминираща. Редица други данни потвърждават неслучайния характер на тази зависимост. Така при отговорите на въпроса „Спечели ли или загуби България от членството си в ЕС?“ при респондентите с твърде слабо чувство за принадлежност към България преобладават отговорите „загуби“. При респондентите със слабо национално чувство преобладават отговорите „нищо не се промени“. Сред младежите със силно чувство за принадлежност към България отговорите „нищо не се промени“ се изравняват със „спечели“. И едва при онези, които имат твърде силно чувство за принадлежност към България на преден план изпъкват отговорите „спечели“ от еврочленството. Стигаме до възможност за важни обобщения. Българският патриотизъм е проевропейски.

8.6. Заключение

Изминалите седем години от влизането на България в Европейския съюз като пълноправен член могат да се разглеждат като своеобразен тест за еврофилските настроения, които доминираха през периода на прехода. Резултатите от изследването дават основание за няколко основни заключения.

- Българската младеж като цяло запазва своята проевропейска ориентация. Не се формира почва за успешен евроскептицизъм. Разочарованието от резултатите на прехода, от неблагоприятното положение в различни области на обществения живот, особено материалния стандарт, мотивира мнението „нищо не се промени“. Разбира се, дешифрирано, това убеждение съдържа преди всичко критични нагласи към националното управление. В основата на евроскептичните нагласи стои своеобразен „българоскептицизъм“.
- Елитът на българската младеж – специалистите с висше образование и студентите – е най-проевропейски настроен.
- Формира се европейска идентичност сред новото поколение, особено сред студентската младеж. Тази идентичност не измества националната, а се наслагва върху нея, придава европейско измерение на българския патриотизъм.
- Отношението към европейските ценности излиза от зоната на деформации, като прекомерната икономизация на съзнанието, и показва определен ръст на демократична политическа култура.

9. МИГРАЦИОННИ НАГЛАСИ

9.1. Проблемната ситуация

Високата териториална мобилност става част от *differentia specifica* на обществата през XXI век. Изборът на място за живеене – селище и страна – е важна част от решенията, които взема съвременният млад човек. Глобализацията на културите, масовото изучаване на чужди езици, облекчените визови режими разширяват полето на възможности. Житейският избор придобива особено значение и допълнителни импулси тогава когато съвпадне с кръстопът в развитието на самата страна.

В исторически план можем да кажем, че България преживява две младежки миграционни вълни. Първата е по време на форсираната социалистическа индустриализация и урбанизация през 60-те – 70-те години на миналия век. Втората е миграционната вълна по време на прехода през 90-те. Първата вълна е изключително в границите на страната, преди всичко от селата към градовете, и е административно регулирана. Втората вълна е от българския към „световния“ град, от България към Европа и Северна Америка, саморегулирана икономически и психологически.

И в двата случая социолозите дадоха своя принос за познанието и рационалното отношение към възникналата ситуация. Началото на институционализираните социологически изследвания на младежта в България беше поставено с голямо проучване на потенциалната миграция на селската младеж (Семов: 1973). Още през 1990 г. социолозите очертах перспективата на нов емигрантски взрив (изследване на Ж. Георгиев).

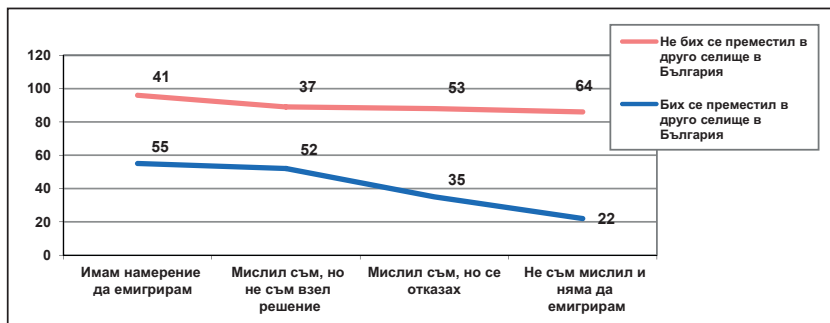
Задача на сегашното проучване е да установи промените в миграционните нагласи на младите хора след интеграцията на страната в Европейския съюз и да провери хипотезата: подобно на други страни в Югоизточна Европа, и в България е налице нов феномен – следпреходни миграционни процеси със свои специфични особености, които нямат характер на миграционен бум.

9.2. Двата типа миграция

Първостепенна особеност на новата ситуация е преливането на вътрешната и външната миграция, относителността на границата меж-

ду тях. Докато в първия случай миграцията беше изключително вътрешна, във втория – предимно външна, сега в нагласите изпъква желание за миграция, която може да бъде както вътрешна, така и външна.

Фигура 9.1. Нагласи за вътрешна миграция и външна емиграция (в %)

Мнозинството от онези, които биха се преместили в друго селище в България, имат намерение или най-малкото са мислили да емигрират, но още не са взели окончателно решение да напуснат страната. Повечето от колебаещите се (52%) биха се преместили в друг град/село в България. Връзката между двата типа миграционни нагласи е подчертана и проличава както директно, така и индиректно. Изглежда парадоксално, че Северозападният регион (най-беден) тласка към емиграция по-малко, отколкото Югозападния (най-богат). Потенциалната вътрешна миграция обяснява тази мнима аномалия. Младежите от Северозападния регион (заедно със Север-център) са първи по желание да се преместят в друго селище в страната, а в Югозападния са на последно място. Изглежда просто „благините“, които някой са готови да търсят вън от страната, други се надяват да намерят в нея. Въпрос на възможности и на критерии. Младежите от най-развития Югозападен регион, с най-благоприятни условия за реализация, най-често са посочили като мотив за емиграция „неблагоприятните условия в България“. Очевидно техните изисквания към социалната среда са по-високи.

Окончателното решение къде да се отиде – в друг български град/село или в друга страна, със сигурност зависи от фактори, които са с различна тежест за отделните личности. Социологически значима е

взаимозаменяемостта на двата типа миграция. Вероятно това е причината, или една от причините, за ограничаване на потенциалната външна емиграция. Както ще видим, основните мотиви са едни и същи.

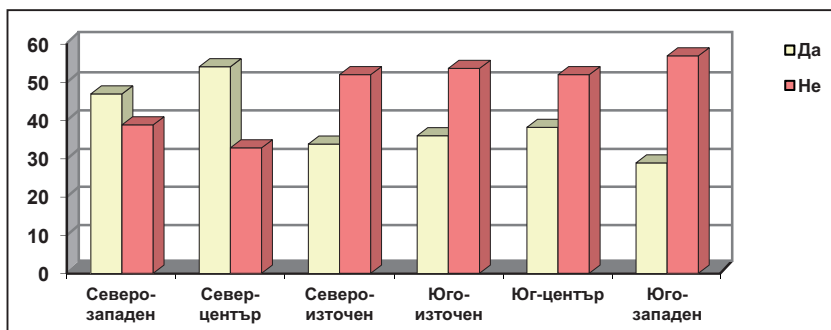
9.3. Потенциална вътрешна миграция

Изследването хвърля светлина върху важен социологически факт: твърде значима потенциална вътрешна миграция. Едва половината от младежите (50%) нямат намерение да се преместят в друго селище в България (за сравнение, в Хърватия са 69%); повече от една трета имат такива нагласи. Особено характерно е желанието за промяна на учещата се младеж, най-вече на студентите. Сравнително „закотвени“ са работещите.

Данните съдържат някои неочаквани резултати. Най-уседнали се оказват ромите (29%), най-готови да се преместят – етническите турци (45%); младите българи са между тези две групи (37%). Обяснение може подсказва училищното всекидневие: най-старателни, най-много „залягат над книгите“ младите турци. Логично е да се предположи, че са и по-амбициозни. Най-бързо приключват с училищната подготовка, а често и със самото училище, младите роми. При евентуално преместване биха могли да загубят клановата подкрепа, без да намерят опора в собствената си подготовка. Между нагласите на мъжете и жените няма разлика (Cramer's $V = .008$), въпреки традиционната представа, че мъжът е по-готов да поеме рисковете на промяната. Различията в образователен план (Cramer's $V = .136$) са очаквани. Селищната диференциация е по-голяма (Cramer's $V = .158$) и се разполага между два полюса. На единия са малките градове (44%), на другия е столицата (25%). Голяма част от малките градове бяха особено болезнено засегнати от икономическия срив по време на прехода.

Фигура 9.2. Бихте ли се преместили в друг град/село в България? (в %)

Отговори на младежите по региони

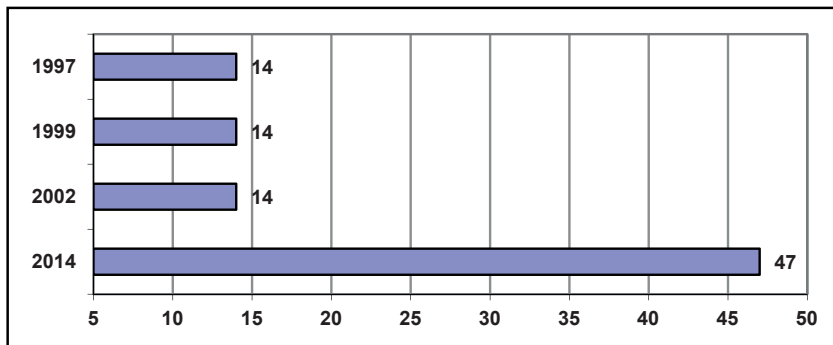
Различията между регионите са най-значими (Cramer's $V = .183$) и достигат 25%. В четири от регионите мнозинството младежи нямат намерение да се местят в друг град/село. Това обаче не се отнася до два – Северозападния регион и Север-център. Причините са добре известни: процесът на деиндустриализация на страната по време на прехода протече крайно неравномерно и ги засегна особено болезнено. Те са най-бедните региони в целия Европейски съюз.

Като цяло получените резултати очертават картина, която е не само различна, но и противоположна на потенциалната миграция по време на индустриализацията. През 50-те – 70-те години младите хора мигрираха от селата към града, привлечени не само от новите професии и работни места, но и от възможностите за младежко общуване и личностно развитие. Социолозите установиха неочакван резултат: върху миграционните желания с най-голяма сила влияе търсенето на по-добри възможности за избор на брачен партньор. Днес условията за младежко общуване са коренно различни: нови комуникационни средства, интернет-приятелства, съвременна пътна мрежа, масов личен автомобил... Сега, по време на деиндустриализацията, мотивите са по-малко лирични и по-онтологични – свързани с намирането на работа и със стандарта на живот.

9.4. Емиграционни намерения

База за сравнения в случая не е по-далечното, а по-близкото минало. Изследването регистрира съществена промяна.

Фигура 9.3. Отказ от емиграция (в %)

През 2014 г. отговорът „не съм мислил и нямам намерение да емигрирам“ дават 39%, а други 8% признават, че са „мислили да емигрират, но са се отказали от такава възможност“, т.е. отказът от емиграция обхваща почти половината от младите хора. Разбира се, между ясно-то намерение (12%) и твърдия отказ (47%) е голямата сфера на „може би“, но тя също се е стеснила в сравнение с данните от 1999/2002 г.

Промяната, която наблюдаваме, е напълно съпоставима с изследванията на колегите в Хърватия. През 1999 г. само 18% от хърватските младежи са отхвърляли възможността да емигрират, а 61% са имали желание да напуснат страната, докато днес 70% не биха искали да я напускат, а малко повече от една четвърт са готови да емигрират (Ilišin, Bouillet, Gvozdanović, Potočnik: 2013). Тенденцията в двете страни е една и съща. Следпреходната нормализация и европейската интеграция успокояват обстановката, миграционната вълна отшумява и на нейно място идват умерени миграционни потоци. В България са по-изявени. Изтласкващата сила е различна: в Хърватия беше преди всичко гражданската война, в България – масовото обедняване. Войната е прекратена, но от бедността се излиза по-трудно.

През 1990 г. българските изследователи установиха, че младежката емиграция – и потенциална, и реална – е резултат повече на стремежа да се избяга от реалните трудности на всекидневието, от-

колкото на илюзии за безметежен живот другаде. В това отношение нещата не са се променили. Движеща сила на емиграцията, както и досега, продължава да бъде не толкова „привличането“, колкото „отблъскването“. Безработицата (69%) е по-силен фактор от търсенето на по-добре платена работа (57%); ниският стандарт на живот мотивира много повече (62%), отколкото живота в страна с по-висок стандарт (39%). Може да се каже че, основните позитивни и негативни фактори са две страни на един и същи медал. Това са различни измерения на възможностите, които се разкриват пред младия човек. Тяхната психологическа стойност обаче не е една и съща и това обстоятелство личи ясно от дълбочинните интервюта.

Повечето са насочени навън, тук няма да останат млади хора, което е тъжно. Малък процент ще останат.

Интервюер: Защо навън е...

- Защото тук не е. Всички са наясно, че тук няма развитие.

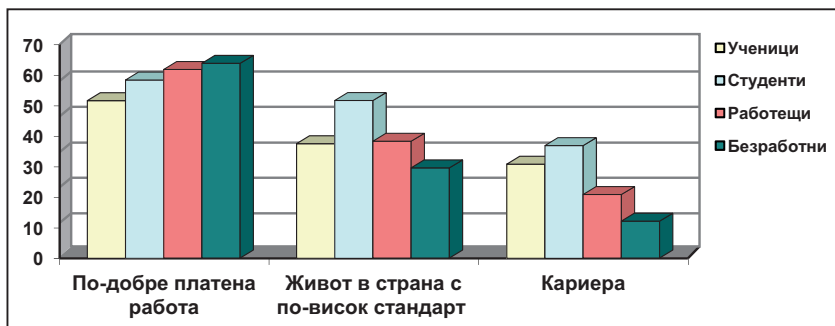
Говорила съм си с много хора. (18 г., ученичка, София)

Други хора заминават и заради обстановката. Чувам някои да казват: „Не ми е приятно. Виждаш по улиците прости хора“. Такива младежи отиват в Германия и казват: „Тук всичко е прекрасно, уредено“ и т.н. Има хора, които заминават и заради това, че мислят, че тук всичко е деградиращо. (Студент по информатика в Софийски университет „Св. К. Охридски“)

Емиграцията е улеснена при отслабено чувство за връзка с България. Сред онези, които имат намерение да емигрират, 47% отговарят с „по-скоро да“ на въпроса „Ако човек можеше да избира страната, в която се ражда, бихте ли избрали България?“, а сред онези, които не са мислили да емигрират, този отговор дават 74% (Cramer's V = .204). Налице е и позитивната връзка. Сред потенциалните емигранти 26% декларираат наднационална приоритетна идентичност; сред онези, които не са мислили да емигрират, такива са само 6% (Cramer's V = .154).

Основните фактори на потенциалната миграция, както и досега, са икономически, в двете им разновидности. Към тях трябва да се прибави и социалната мобилност, възможността за кариера, която осигурява и по-добро заплащане, и по-висок стандарт. Но заедно с това и възможност за личностна самореализация. Взаимоотношението между тези фактори – мотиви за емиграция – е различно при основните младежки групи.

Фигура 9.4. Кои от следните възможности в чужбина биха ви привлекли? (в %)

Колкото е по-висока квалификацията, толкова по-голямо значение има социалната мобилност. Изпъква при студентите и младите специалисти, в столицата е над два пъти по-често срещан мотив (38%), отколкото на село (15%). За висшестите мотивът „кариера“ се изравнява с „живота в страна с по-висок стандарт“. С това навлизаме във въпрос с първостепенно значение за страната: продължаващото изтичане на мозъци. Откриването на трудовия пазар на ЕС е особено привлекателен за специалистите с висше образование поради по-големите възможности за социално издигане. Намеренията за емиграция се формират още в училището и в университета. И тук регистрираме характерна разлика: сред онези, които имат намерение да емигрират, мнозинството (53%) са с успех към отличен, а сред онези, които не са мислили да емигрират, те са една трета (Cramer's V = .138).

След икономическите причини фактор на „изтласкване“ продължава да бъде *престъпността и социалната несигурност*, макар и със значително по-малка сила: посочена е от 46% от респондентите през 1997 година, 34% през 2002 и 27% през 2014. Нарушаването на граждански права продължава да бъде един от факторите – посочва го всеки пети. Новото и любопитното е, че това са преди всичко българи (в абсолютни цифри 198 българи, 7 турци и 9 роми). *Етническата* (8%) и *религиозната* (3%) *нетърпимост* имат малко значение. От религиозна нетърпимост се оплакват повече българи (4%), отколкото турци (1%) и роми (1%), а етническата нетърпимост е еднакъв мотив за различните етноси (8% за българите, 7% за тур-

ците и 10% за ромите). България е страната, която през втората половина на 80-те години преживя уникален етнически експеримент, равносилен на етнополитическо престъпление („Възродителен процес“) – насилствена смяна на имената на българските турци. Това предизвиква масово изселване („Голяма екскурзия“) на около 360 000 етнически турци в Република Турция. На този фон трябва да се оцени и днешната картина, която видимо изразява успеха на т.нар. Български етнически модел. Емиграционните намерения на днешните турски младежи не се различават от българските нито по мащаб, нито по направление. Липсата на етнически мотиви прена-сочва техните погледи на Запад.

Интервюер: Оттук къде най-често емигрират?

- Гърция, най-вече Холандия.

Интервюер: А в Турция няма ли добри условия?

- Аз не знам такива, да са отишли в Турция. (15 г., ученик, етнически турчин, гр. Пещера)

Вземането на решение да се напусне страната е волеви акт, който предполага не само определени професионални качества, но и самочувствие и решителност. Това е важна разграничителна линия, която трябва да вземем предвид при тълкуването на данните за емиграционните намерения.

Амбициозните хора напускат България. Ето, аз съм завършил немската в София. Може би над 100 човека, ако не и 150 от моя випуск, който беше 180 човека, заминаха или в Германия, или в Англия. Страшно много хора, които са сред „най“, поне ако се съди по бала. (Студент по информатика в Софийски университет „Св. К. Охридски“)

В класа имаме групички, като едната иска да отиде да учи извън България, а другата иска да остане и да оправи България. Тези, които искат да оправят България, в момента не влизат в часовете, отиват и пият кафе до училището. Не се занимават изобщо, казват, че не ги интересува. И този същият човек ме пита: „Защо искате да се махате от България? Останете тук като нас, за да я оправим.“ Като ти го кажат, не можеш да спориш с 20 човека. Те са си с тяхното мислене. Като се замисля, че този човек ще остане да оправи България, и като го знам какъв е мързелив... (17 г., ученик по компютърни технологии, София)

В някои случаи родителите допълват недостигащия волеви импулс. *Лошото е, че много от родителите искат от младите, след като завършат основно образование, да отидат в чужбина. Много е гадно, защото си като роб. Да, но моя колежка замина. (25 г., продавачка в мол, София)*

В основата си обаче миграционните намерения са израз на младежки стремежи. Включват романтизма на младостта, изразен в класическата българска поезия чрез „онзи див копнеж по Филипините, по едрите звезди над Фамагуста“. Сега мечтите на младия моряк да обиколи света се пресътворяват в прагматични намерения за живот в развити страни, с по-широко поле за свободна реализация.

Интервюер: Как си представяш идеално реализирания живот?

- Да не те потискат, защото примерно тук, в България, се оцелява. На мен ми се живее. Идеалният живот... да е динамичен, да има тръпка, развитие, авантюристичен по някакъв начин. (18 г., ученичка, София)

Миграционните намерения усилват стремежа към овладяването на чужди езици. Основно значение се отдава на английски, немски, френски, но не само.

Шведски уча също. Иначе немски и английски. На шведски майка ми ме записа, защото е рядък език, а Швеция е наистина много развита страна. Много възможности. И добро решение взе да ме запише, защото тогава бях по-малка и не разбирах много. (18 г., ученичка, София)

Членството на България в ЕС съществено е преструктурирало ориентацията към конкретна страна, в която младите българи биха емигрирали. През 1997 г. съотношението между Западна Европа и Северна Америка (САЩ и Канада) е 3:2. През 2002 е вече приблизително 3:1. Сега е 4,5:1. Тази динамика е напълно логична поради задълбочаващата се интеграция в ЕС. По-скоро следва да се отбележи, че Северна Америка не е изгубила своята привлекателност, макар че вече не е така силно предпочитана. Вероятно това се дължи на вече не малката общност на български емигранти, работещи в САЩ, при това концентрирани в определени места.

Евроинтеграцията дава палитра от възможности за избор между различни страни, така че бъдещият мигрант може да се колебае. Между страните, посочени от респондентите в представителното

проучване, фигурират и студената Исландия, и горещият Дубай, и хазартното Монако, и работохоличният Сингапур; доминират развитите западни страни, макар че има и източноевропейски изключения.

По принцип искам много в Швейцария. Или в Германия. За Англия не искам, във Франция съм чувал, че е доста скъпо и не е много добре за живеене. В Испания е криза. Миналото лято имах възможност да замина в Чехия, но нещо стана и не заминах. (22 г., ром, работещ студент в УНСС, София)

Страните, които посочват повече от 10% от респондентите, са пет: Германия (36%), САЩ (23%), Италия (12%), Великобритания (11%) и Австрия (10%). Немскоезичните страни – привличат особено много българските младежи, общо почти половината от потенциалните емигранти. Намираме ги най-вече в регионите Юг-център и Североизточен, в които са разположени двата най-големи града след София – Пловдив и Варна. Между младите хора, които е вероятно да си купят еднопосочен билет за ФРГ или за САЩ, има значима разлика. Германия е предпочитана от мъже, САЩ – еднакво от мъже и жени. Германия привлича вниманието най-вече на 18-22-годишните, САЩ – на 14-17-годишните. Към Германия насочват погледи най-вече студенти и работещи, към САЩ – ученици и работещи студенти. Кандидат-емигрантите за Германия са най-вече от областни градове и села, за САЩ – от столицата и малките градове. Към Германия гледат заможни и бедни, към САЩ – богати.

В представителното проучване няма въпрос какво би спряло емигрантския импулс. Интересна информация за реализирането на миграционните намерения дават дълбочинните интервюта. Освен професионалната подготовка и овладяването на чужд език за кандидат-емигрантите са важни персоналните опорни точки.

Решил съм се, но ми трябва ръка. Някой там. Докато работя заплащането ще ми е заплащане и пенсията ще ми е пенсия. Искам да съм миньор в Германия. (24-годишен етнически турчин, шофьор, гр. Пещера)

Всичко опира до познати хора. Ако имам мой познат там, който да ми подаде ръка... Аз знам езици – знам английски, знам френски, малко немски – ходих на курсове. Не ръка, пръстче да ми подаде, да ми каже: „Ела тук, ето квартира“, и аз сам ще почна да си търся работа и ще се оправя. Но не можеш в чужда държава сам да отидеш... (22 г., ром, работещ студент в УНСС, София)

Ефект на отблъскване има не само в България, но и в евентуалните приемащи страни. Младите хора се сблъскват и с психологически бариери на адаптацията, които са в състояние да ги разколебаят.

Ако трябва да съм честна, исках да замина за чужбина да работя, да уча. За момента се отказах. Ходих януари на екскурзия в Англия и много бях разочарована от отношението към българите. Беше като към роби, като към хора, които са длъжни... Много бях разочарована. И се замислих. (25 г., продавачка в мол, София)

Решението, което вземат младежите, съдържа определена условност. Миграционните нагласи не изключват възможността да се върнат в България.

Нямам още конкретни планове, обаче определено искам да видя някакъв свят. Не знам дали ще се върна още. Има време. Не е невъзможно да се върнеш и да работиш нещо тук в България. (19 г., приета да следва в Германия)

Реализацията на възможностите в чужбина е и загуба на шансове в самата България. Поне някои от респондентите си дават ясна сметка за това.

Това е проблем на хората в чужбина – те си мислят, че трябва да останат, защото там са големите стандарти и заплати, и никой не си дава сметка, че има по-голям шанс да развие таланта си тук, отколкото в чужбина. (22 г., работещ студент по право в Софийски университет „Св. К. Охридски“)

Емиграцията има и обратна страна.

9.5. Заключение

Желанията и намеренията на българските младежи да живеят в селище и страна, които отговарят на техните представи за по-добър живот, очертават нееднозначна миграционна обстановка.

- Твърде значителна част от младежите са потенциални вътрешни мигранти в резултат на продължаващото и задълбочаващо се неравенство в социално-икономическото развитие на отделните региони и селища.
- Миграционният взрив през 90-те години остава като явление на прехода. На дневен ред са следпреходни емиграци-

онни потоци. Миграционната вълна беше произведена от шоковото обедняване. Сега действат стагнацията на бедността и ниския стандарт, загубата на работни места вследствие на деиндустриализацията.

- Етническите мотиви са загубили валидност в резултат от нормализирането на етническите отношения. Емиграционните мотиви на ромите не са етнически, а икономически и социални. Основният емиграционен поток се ориентира към страните от Европейския съюз. Интересът към Северна Америка е намалял, но не е изчезнал.
- Рисковете, които носи потенциалната емиграция за развитието на страната, са не толкова количествени, колкото качествени: емиграция на специалисти с висше образование.
- *Социологически портрет*: потенциалният емигрант е мъж/жена; висшист; софинец; неженен; чувства се европеец повече от другите; по-остро усеща ниския стандарт на живота; ориентиран е към частния бизнес; предпочита мениджърска работа.

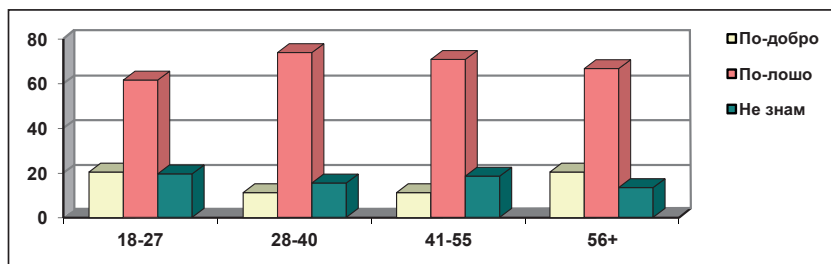
10. ОПТИМИЗЪМ И СТРАХОВЕ НА МЛАДИТЕ БЪЛГАРИ

10.1. Проблемната ситуация

Оптимистичната нагласа е възрастова особеност на младата личност, която произтича от високия жизнен тонус, от самочувствието, придобивано със зрелостта, и от стремежа, очакването и първата крачка към бъдещото самоутвърждаване. В същото време тези нагласи се формират в конкретно-историческа конюнктура, която може да бъде заредена както с положителни, така и с отрицателни импулси. Сложното взаимодействие между социобиологичните и обществените фактори може да придаде характерни черти на цяло едно поколение, въпреки неизбежните и съществени индивидуални различия. Добреизвестни са научни етикети като „скептичното поколение“ (Schelsky: 1957) или литературни епитети като „сърдитите млади хора“.

Преходът, започнал през 1989 г., беше твърде динамичен процес, в хода на който семеняха и обществените нагласи. Сътресенията през 90-те години бяха възприети като „шок без терапия“, за разлика от Полша. Самите трудности обаче все пак се възприемаха като временни и съществуваха обществени очаквания за скорошна нормализация, стига да бъдат избрани подходящи ръководители. Редуването на различни правителства – на левицата, десницата и центъра – изчерпа този оптимизъм. Така се стигна до странен на пръв поглед обрат – нарастване на обществения скептицизъм и пессимизъм – тъкмо със стабилизирането на икономическата ситуация през първото десетилетие на новия век.

Обстановката, в която беше проведено изследването през юни 2014 г., се характеризира с политическа криза и поставена под въпрос финансова стабилност. Анкетирването буквално съвпадна с паническо теглене на пари и затваряне на една от водещите банки – Корпоративна търговска банка. Не е ясно дали и до каква степен респондентите са били повлияни от тези събития на деня.

Фигура 10.1. Накъде върви България?/ Възрастови групи (в %)

Източник: Галъп Интернешънъл, юли 2014.

Омнибусните сондажи през юни-август (когато са проведени дълбочинните интервюта) показват, че съществува своеобразен обществен консенсус върху негативната тенденция на развитие. Младежкият песимизъм изглежда по-малък в сравнение със зрялата възраст, но е за сметка на по-голяма социална некомпетентност. По-малкият негативизъм на най-възрастните отразява настроението на контрапротеста в подкрепа на отиващото си правителство.

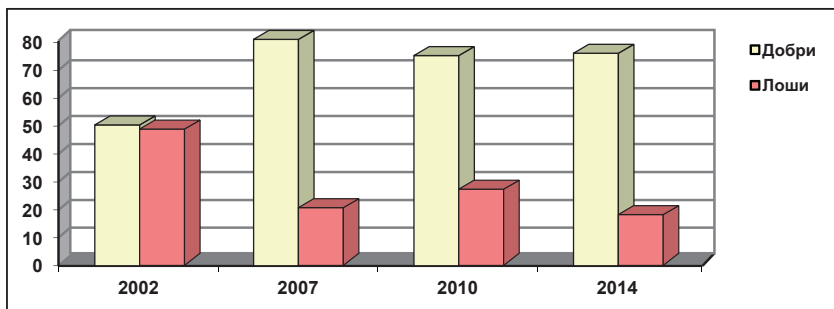
Изследването на младежта дава възможност да се навлезе в социално-психологическата ситуация и да се отчете както градусът на възрастовия оптимизъм, така и въздействието на социално-икономическата и политическата обстановка.

10.2. Личната перспектива

Социологическите проучвания отразяват съществени изменения на младежките оценки за личните и семейните перспективи в следпреходния период (*Фигура 10.2*).

Динамиката е впечатляваща и изисква обяснение. През 2002 година регистрираният скептицизъм сумира трънливия път на прехода през 90-те години. В същото време годината е жалон: тогава България получава признанието за функционираща пазарна икономика; официална политика на правителството е националното помирение. Настроенията през 2007 г. отразяват протеклата нормализация; глобалната криза не е започнала. През 2010 г. кризата е оказала ограничено въздействие. 2014 г. е следкризисна година, но икономическият ръст е незначителен. През 2007-2014 г. младежките нагласи варират, но в относително тесни граници, не са повлияни особено от икономическата конюнктура.

**Фигура 10.2. Как оценявате перспективите
пред личния и на семейството ви живот сега? (%)**

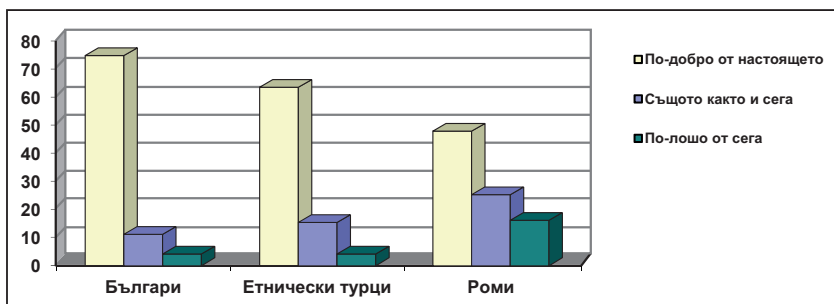

Източник: Галп Интернешънъл, 2002, 2007, 2014. Медиана, 2010.

През 2014 г. не наблюдаваме съществени различия по пол, оптимизмът при жените е малко по-висок (Cramer's $V = .060$). По-добри шансове виждат пред себе си младите хора на всяко образователно равнище, разбира се, с предимство за висшите (Cramer's $V = .225$). Оптимисти са работещите (74%), но дори сред безработните оптимистите са мнозинство (51% при въпроса за перспективите сега – Cramer's $V = .195$; и 74% при въпроса за бъдещето след десет години – Cramer's $V = .127$). Положителните нагласи доминират независимо от селището (60% на село, 72% в областен град, 80% в столицата) и от материалното положение, въпреки обяснимите различия (богати – 78%, заможни – 71%, под средното равнище – 71%, бедни – 65%).

На този фон изпъква песимизмът на младите роми. Етническата диференциация е особено силна (Cramer's $V = .190$).

Фигура 10.3. Как виждате бъдещето си след десет години? (в %)

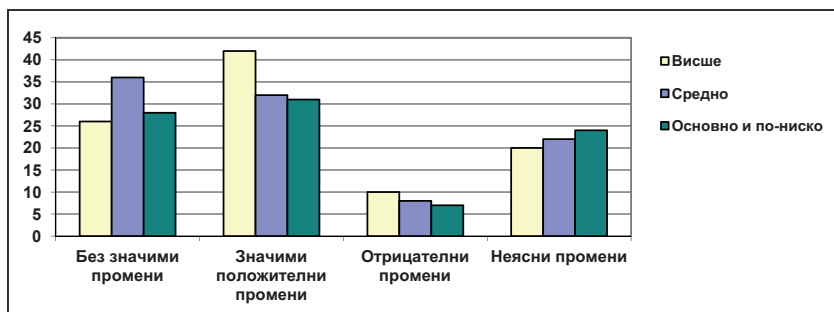
Виждаме единствената типология от използваните в изследването, при която оптимистите не са мнозинство. Подобна констатация би трябвало не само да дава повод за размишления, но и стимул за управленски решения. Установяваме чувство за обреченост сред маргинализирана младеж от една етническа група.

10.3. Бъдещето на страната

Общественото мнение на младите хора за бъдещето на страната е разтроено: една трета (33%) вярва, че ще има значими положителни промени в близка перспектива, друга третина (31%) не мисли, че животът в страната ще се промени съществено през следващите години, а останалата третина е скептично или негативно настроена: някои смятат, че „може би ще има промени, но не се знае дали ще бъдат добри или лоши“ (16%), или че ще има отрицателни промени (6%). Завършените песимисти са, както се вижда, твърде малко, но не трябва да забравяме, че липсата на промени съдържа положителен акцент за едни (например за богатите и заможните), но отрицателен за други (които живеят под средното равнище или са бедни). Важно е да се отбележи, че най-позитивна визия за бъдещето на страната имат младите специалисти.

Заслужава да се подчертае, че основните социално-демографски показатели не предизвикват – с изключение на образованието – съществена диференциация. Визиите на младите мъже и жени са еднакви (Cramer's $V = .014$); в различните селища – почти еднакви (Cramer's $V = .035$); социалната стратификация (богат-беден) няма значима проекция; дори етническите различия не са големи (Cramer's $V = .040$).

Фигура 10.4. Визия за близкото бъдеще на България/ Образование (в %)

Може да се каже, че не толкова битието в негови различни измерения, колкото информационният хоризонт разграничава младежките визии в рамките на взета като цяло общо генерационно гледище.

10.4. Онтологичният оптимизъм

В дълбочинните интервюта един от респондентите споделя:

Може да се каже: „Ти си млад човек, не си видял лошото в живота“. Може и така да е, но засега съм оптимист и се надявам, дори да видя неприятни неща в живота, пак да съм такъв. (Студент по информатика в СУ „Св. К. Охридски“)

Това признание не може да се обобщи за цялата съвкупност млади хора, много от които са се сблъскали със сериозни трудности в живота. Откроява се обаче по-общ психологически проблем, който е в основата на възрастовия оптимизъм. Житейски е добре известно, че негативни нагласи се генерализират, пренасят се от една в друга сфера (черногледство), както и обратното – екстраполира се позитивното мислене. Изследването дава интересни възможности за заключения.

Има естествена и логична връзка между отговорите на въпросите „Как виждате своето бъдеще след десет години?“ и „Коя мисъл за бъдещето на България е най-близка до вашето схващане?“. Както може да се очаква, онези, които вярват, че ще има значими положителни промени в страната, в своето огромно мнозинство (85%) смятат, че тяхното лично бъдеще ще бъде по-добро от настоящето. А онези, които смятат, че ще бъде по-лошо, са по-малко от 1%. Интересно е обаче, че още по-силно е изявена другата връзка: онези, които виждат позитивно своето бъдеще, са несравнимо по-склонни да вярват в положителните промени в страната. Налице е взаимозависимост, но трансферът от личния към социалния оптимизъм изглежда по-силен.

Младите хора, които оценяват своите перспективи като „много добри“, са най-удовлетворени от своята външност ($C = .170$); най-доволни са от своите приятели ($Cramer's V = .163$) и най-добре се разбират със своите родители ($Cramer's V = .177$). Несъмнено определен психологически комфорт, формирано позитивно мислене, влияе върху оценките за бъдещето на страната. Може да се излезе от чисто психологическата сфера – отношенията към самия

себе си, приятелите, родителите. Мнозинството от онези, които са убедени в своите много добри перспективи, разчитат на своите способности и усилия, за да получат желаното образование. И още нещо. Намираме ги най-вече сред онези, които учат по избраната от тях специалност. Готовността за самореализация и първата крачка в тази насока са извор на самочувствие.

Аналогична връзка виждаме и в европейски аспект. Онези, които оценяват най-позитивно личните си перспективи, имат и по-положителен образ за Европейския съюз. Обратна връзка обаче няма: при по-положителен образ на ЕС не се получава по-добра визия за личния живот. Може да се направи изводът, че личният оптимизъм допринася за положителен образ на ЕС. Има обаче друга несъмнена зависимост: между очаквани положителни промени в България и положителен образ на ЕС. Може да се говори за европейски акцент на българооптимизма.

Налице е сякаш една аномалия в зависимостта между отговорите за личното бъдеще след десет години и региона, в който живее респондентът (Cramer's $V = .143$). Би могло да се очаква, че в най-бедните и относително по-западнали региони – Северозападния и Север-център – ще намерим най-малко оптимистични отговори. Не е така. Отговорите в Северозападния регион (66%) са по-високи, отколкото в Североизточния (58%) и Югоизточния (58%), а в Север-център (72%) се изравняват с Юг-център (72%). Насоката, в която можем да намерим обяснение, се съдържа в по-високата готовност на младежите в тези региони да потърсят своите шансове в друго селище в България. Директното съпоставяне между миграционната готовност и отговорите за личното бъдеще потвърждават тази хипотеза. Всичко това означава, че поколенският оптимизъм носи цялостен характер. Младежите виждат своето бъдеще, като включват в него реализация на своите планове, включително възможността да намерят по-добро място за живот. Това е поколенско своеобразие.

10.5. Онтологичните страхове

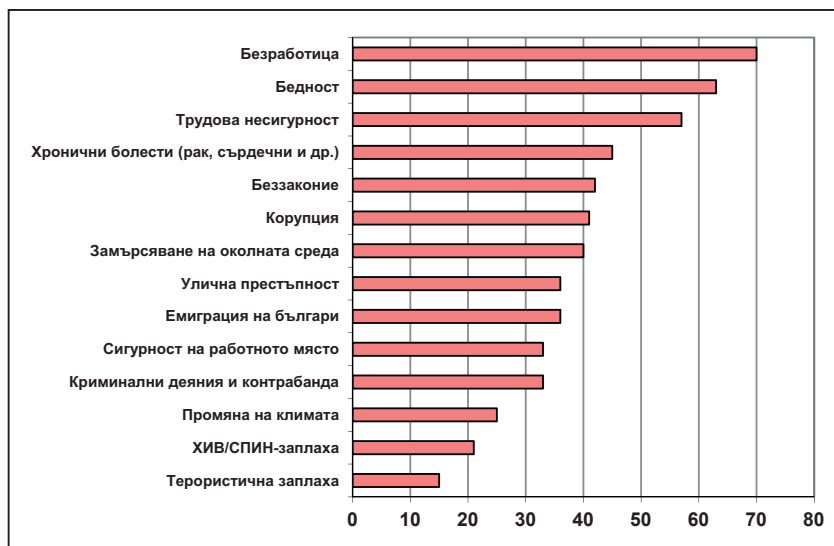
Страховете са сложен социален феномен, който присъства постоянно в развитието на европейската цивилизация – от Фобос и Деймос в Античността през страха от Бога в Средновековието до културата на страха в съвременността. Съществуват страхове, които са индивиду-

ални в основата си и тогава когато имат масов характер. Мащабът на опасността в случая се измерва с вероятността за един индивид да стане нейна жертва. Има и страхове, които поначало са всеобщи. Озоновата дупка или атомната война, за разлика от безработицата, не могат да засегнат едни, без да засегнат всички. Страхове от първата група се усещат много остро, защото се намират в по-голямо съответствие с всекидневното съзнание и въображение. Но страховете от втората група са потенциално най-разрушителни. В условията на прехода бяха рязко активизирани първите – в различна степен и по различен начин, и преформулирани вторите. През 1997/98 г. българско участие в международното проучване „Катастрофичното съзнание в съвременния свят“ под ръководството на американския социолог Владимир Шляпентох, координирано от Мичиганския щатски университет, даде възможност да се види общото и специфичното за нашата страна (Шляпентох, Шубкин, Ядов: 1999).

Задачата на сегашното изследване е да установи степента на разтревоженост на младежкото съзнание, изразена в общи страхови нагласи, в опасения от задълбочаване на определени проблеми в българското общество, в неблагоприятни последици от евроинтеграцията и от визията, че в глобалния свят надделяват деструктивни тенденции. Използваните индикатори дават възможност за сравнение с по-стари изследвания в страната, както и с данни от други балкански страни.

Представата за обезпокоителните проблеми на българското общество показва ясно изразена градация на младежката разтревоженост. Икономическите страхове доминират.

Фигура 10.5. Обезпокоителни/тревожни проблеми на българското общество
Отговор „Много тревожни“

Конфигурацията на страховете отразява резултатите от прехода и неговото осмисляне. В недалечното минало страховете играеха първостепенна роля в регулацията и възпроизводството на обществените отношения на държавния социализъм. Най-големият страх е от репресивните органи на държавата. Чрез идеологически пропагандни въздействия този страх се преобразува в социализиращ страх от управляващата партия. При обществената система, която се появява в резултат от прехода, страховете не са от държавата, а по-скоро от това, че държавността е нарушена или дори разрушена. Закони има, но не се спазват. Корупцията достига до високите етажи. Основният източник, който генерира страхове, става пазарът, който носи рисковете на безработицата, на обедняването и на трудовата несигурност. Той е в основата на рисковете на корупцията, на контрабандата.

Данните от изследването категорично показват, че в общата картина на разтревоженост само в три случая мнозинството от младите хора са много тревожни: безработицата, бедността и трудовата несигурност. Веднага след това се откроява здравеопазването.

Страховете от хронични заболявания – ракови и сърдечносъдови, са два пъти по-високи отколкото страха от СПИН. Вероятната причина е не само в техния масов характер, а и в обстоятелството, че първостепенна роля играе здравната система, която е недореформирана и неефективна.

Високо проблематизирана е и дейността на съдебната система. Вече беше показано ниското доверие, с което се ползват българският съд и главният прокурор. Анализаторите изтъкват, че от основните цели, които стояха пред страната в началото на прехода – пазарна икономика, плуралистична демокрация, правова държава и европейска интеграция, – най-малък успех е постигнат по отношение на правовата държава. През 90-те години корупцията навлезе и в правната сфера. Тъкмо чрез нея бяха легитимирани злоупотребите и разграбването на държавната собственост. Заслужава да се обърне внимание върху следния детайл. Корупцията предизвиква по-голяма разтревоженост отколкото уличната престъпност и други криминални деяния, включително контрабандата. Общественото мнение на младите българи в този случай съвпада със системните критики, отправени от Европейската комисия, за недостатъчна борба с корупцията, включително сред управленския елит.

Най-малка тревога предизвиква терористичната заплаха. До известна степен може да изглежда изненадващо след атентата в Бургас през 2012 г., който предизвика широк международен отзвук и оживени вътрешни дебати. Ако погледнем обаче ранговия лист на страховете, ще видим, че на първите четири места са заплахи, които непосредствено могат да се почувстват като индивидуална застрашеност, докато на последните четири места са всеобща опасност. Разбира се, тероризмът също може да бъде почувстван като индивидуална заплаха при по-висока интензивност. В България има съществена разлика между възприемането на престъпление на улицата, по която всеки ден се движим, и на терористичен акт на международното летище срещу чужди граждани.

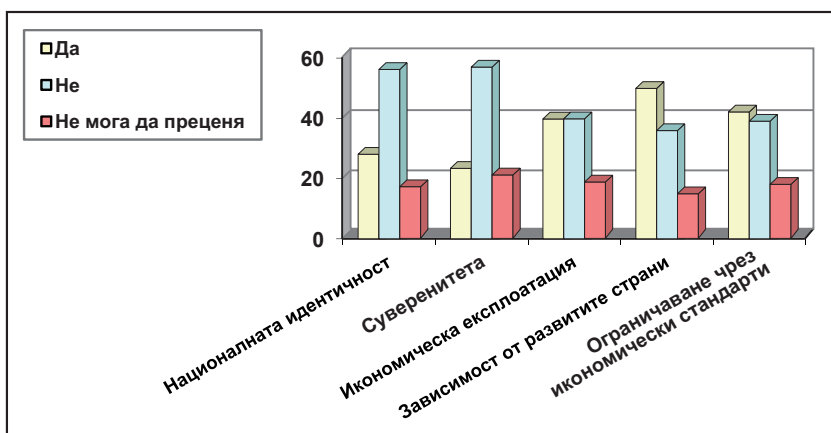
Актуалната картина на страховете насочва вниманието не само към невралгичните точки на прехода, като бедността и безработицата, но и към неговите постижения. Особено място заема фактът, че не съществуват значими страхове от етнически конфликти. И може би още по-важно – няма различия между отделните етнически групи в това отношение. Ясно личи също усещането за външнополити-

ческа сигурност. Агресията на съседни държави, толкова характерна за Балканите през целия XX век, очевидно отшумява и се движи към своето място в историята. Въпреки нарасналото геополитическо напрежение, не са активизирани опасенията от атомна война. Отварянето на страната не предизвиква повишена тревога за американизацията на обществения живот. Тази тенденция личи още повече в оценката на неблагоприятните последици от евроинтеграцията.

10.6. Носи ли опасности евроинтеграцията?

Изследването дава отговор на въпроса дали и доколко българските младежи виждат обратна страна на европейския медал.

Фигура 10.6. Членството на България в ЕС носи ли заплахи за... (в %)

Проблемът се разполага на две различни равнища. Едното е за плахата за националната идентичност и суверенитет и засяга самото членство на България в ЕС. Другото равнище – икономическите отношения, общите стандарти и зависимостта от развитите страни – засяга политиката на страната като член на ЕС. Виждаме, че отговорите са много различни. Мнозинството от младите хора не виждат опасност за суверенитета на страната и националната идентичност. Отговорите могат да се прибавят към вече коментираната доминираща проевропейска нагласа. Същевременно масовите нагласи

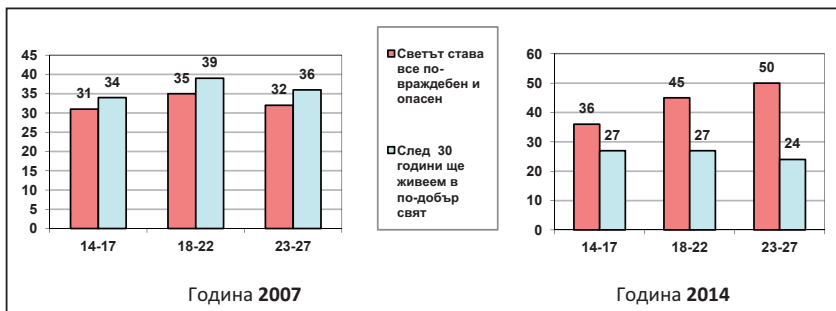
показват повишена чувствителност спрямо конкретни политики, и то специално в сферата на икономическите отношения.

Разбира се, с фиксираните въпроси не се изчерпва кръгът на темите, обсъждани критично сред българската общественост. Косвено това личи и от индикатора за обществените тревоги. Емиграцията на млади българи, и особено на специалисти с висше, а и със средно образование (като медицински сестри), се коментира критично и в контекста на европейската интеграция. Обстоятелството, че млади български лекари заминават на работа в Германия, се разглежда като фактическо дотиране на икономиката на най-богатата страна в ЕС от най-бедната. Цялостно разглеждане на проблема за европейската интеграция на България в нейния младежки аспект изисква по-нататъшно и по-цялостно проучване. Такива проучвания вече бяха правени преди интеграцията и могат да се проследят настъпващите промени.

10.7. Глобалните страхове

Още през 80-те години изследователите на младежта в България използваша индикатор, заимстван от Японското глобално изследване на младежта, за да се установи геополитическият оптимизъм/песимизъм на новото поколение в различни страни. Ще съпоставим данните от двете последни изследвания – през 2007 и 2014 г.

Фигура 10.7. Кое от следните две мнения е по-близо до вашето?/ Възрастова група (в %)

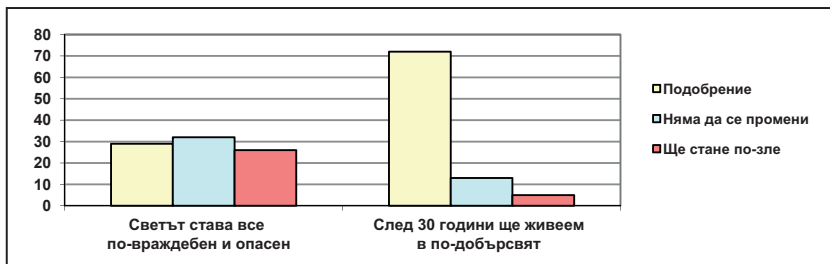
Източник: Галп интернешънъл.

Геополитическият песимизъм се увеличава, без да е доведен обаче до опасения от атомна война. През 2007 във всички възрастни групи надделява убеждението, че след 30 години ще живеем в по-добър свят. Сега е точно обратното, като в горната младежка възраст (23 – 27 години) мнението, че светът става все по-враждебен и опасен, е два пъти по-силно от оптимистичното очакване за по-добър свят. Дали този песимизъм е недоосмислен или е реалистичен, окончателен отговор ще има в 2044 г. Тогава най-възрастните от днешните респонденти ще бъдат на 58, а най-младите – на 44 години.

Несъмнено е, че промяната показва чувствителност към геополитическото напрежение през последната година, довело до коментари за начало на втора студена война. В същото време, както и в други случаи, става дума за общи нагласи – оптимистични или песимистични.

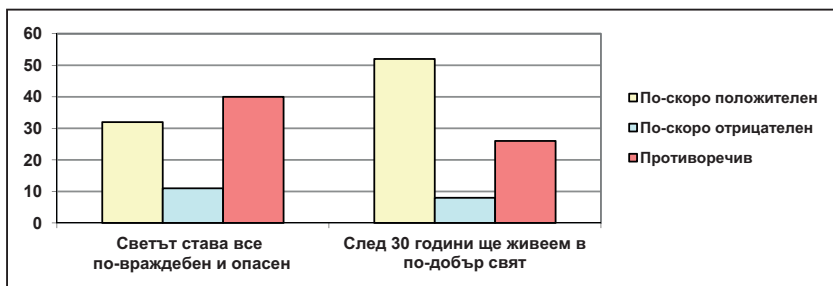
Корелацията на глобалния оптимизъм/песимизъм с изследваните визии за различни опасности се разполага на три равнища. На първото – липсва връзка между глобалния и конкретния оптимизъм/песимизъм. Няма различия по въпроса за опасности като атомна война, етнически конфликти и американизация на обществения живот между тревогите и страховете на оптимистите, които вярват в бъдещия по-добър свят, и песимистите, които са убедени, че светът става по-мрачен и опасен. На второто равнище има известна зависимост между двата типа глобални нагласи по повод на опасности като екологичното замърсяване, тероризма, агресията на съседни държави и загубата на национални традиции. На третото равнище има силна връзка между глобалната визия и конкретни заплахи като безработицата и бедността. Тъкмо на това равнище проличава, че става дума не само за определени рационални виждания, но и за цялостни нагласи, които отразяват определено усещане за връзка между глобалната и българската перспектива (Cramer's $V = .462$).

Фигура 10.8. Глобалната перспектива и визия за икономическата ситуация в България през следващите 10 години (в %)

Онези, които вярват, че след 30 години ще живеем в по-добър свят, са много по-уверени в подобряването на икономическата ситуация в България. Имаме основание да дешифрираме самия индикатор: „светът“ за младия човек има до голяма степен непосредствени, национални измерения. Глобалното виждане има връзка не само с българската перспектива, но и с отношението към Европейския съюз (Cramer's $V = .205$).

Фигура 10.9. Глобалната перспектива и образ на Европейския съюз (в %)

Отношението към глобалния свят, към европейската интеграция и към ситуацията в България са обвързани в определена степен, без това да означава абсолютна зависимост. Съществува – рационална и емоционална – логика на оптимистичните и на песимистичните визии.

10.8. Заключение

Базата данни, които съдържа изследването, дават възможност да се направят няколко извода.

- Българските младежи като цяло виждат добри перспективи пред личния и на семейството си живот. Тази оптимистична нагласа има генерационен характер и се споделя от ученици, студенти и работещи, дори от мнозинството безработни, от младите хора с различно образование, местоживеене и социална страта. Единственото изключение са младите хора от ромски произход.
- Общественото мнение на младите хора за бъдещето на страната е разтроено: една трета вярва, че ще има значими положителни промени в близка перспектива, друга третина не мисли, че животът в страната ще се промени съществено през следващите години, а останалата третина е скептично или негативно настроена.
- Оптимизмът на младите хора има поколенски характер и отчита и плановете за самореализация, включително възможността да се преместят на по-добро място за живот и труд.
- Страхове на българските младежи отразяват обществените настроения в страната. Доминират категорично проблемите на икономическото битие – безработицата, бедността, трудовата несигурност.
- Твърде съществени са страховете, свързани с нарушаването на правовия ред и недоизградената правова държава: престъпността, беззаконието, корупцията.
- Резултатите от прехода са намерили израз в туширането на страховете от етнически конфликти и в доминиращото убеждение във външнополитическата сигурност на страната, липсата на значими опасения от агресия на съседни държави.
- Европейската интеграция не поражда съществени опасения за държавния суверенитет и националната идентичност. Опасенията са свързани с критично отношение по повод на конкретни политики, особено в икономически аспект.
- Налице е непознато след падането на Берлинската стена доминиране на глобален песимизъм, очевиден израз на възникнало то напрежение в международните отношения през тази година.

11. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Множеството емпирични данни, получени от изследването, очертават социологическия портрет на едно ново поколение.

Младите хора в България на възраст от 14 до 27 години нямат лични спомени за времето на държавния социализъм. Израстват, усвояват и се вписват в нова информационна среда. Домашният достъп до интернет става генерационна особеност и привилегия в сравнение дори с младите хора от началото на века. Влизат в нова комуникационна среда. Интернет-приятелството разширява и променя самия характер на младежкото общуване, подчертава и усилюва неговото значение. Дилемата, с която обществото влиза в прехода в началото на 90-те години – „демократия или комунизъм“, е загубила валидност. Постиженията на прехода – функционираща пазарна икономика и либерална демокрация – се възприемат като даденост и са основата на новия исторически достъп. Един от най-важните резултати на изследването е, че етническият конфликт, който беше най-тежката бариера в демократичното развитие на страната, е генерационно загърбен. Ориентацията към работа в частна фирма и инициатива за собствен бизнес беше характерна и за младите хора през 90-те години. Има обаче една много съществена разлика. През 90-те години „бизнес“ се свързваше с „далавера“, с лесни пари, получени по „втория начин“. Сега виждаме друг облик на младите кандидат-бизнесмени: честността се цени от тях дори повече, отколкото от останалите. Отношението към Европа продължава да бъде генерационна черта, но вече също със следпреходни нюанси. Европа не е „светлина в дъното на тунела“, а реалност, даденост. Изследването не открива достатъчна почва за евроскептицизъм у младите българи, но няма и идеализация. Отношението към Европейския съюз е и позитивно, и критично.

Още през 90-те години, когато обществото беше затънало в тежки идеологически битки между „сини“ и „червени“, младите хора от поколението на прехода направиха практическият извод, че центърът на тежестта в обществения живот се пренася от държавата в гражданското общество. В социологическите анализи този феномен на изпреварващ реализъм беше наречен „генерационна инверсия“. През второто десетилетие на новия век за инверсия не може да се говори, но остава в сила линията на необичаен „граждански прагматизъм“ на

младите. Негови различни измерения са ориентацията към частната сфера на икономиката, отдалечаването от партийно-политическите противоборства и рационалният избор на форма на семеен живот.

По време на прехода „пазарна икономика“ и „демократия“ бяха посочвани като приоритетните европейски ценности. Новият исторически достъп показва определени преоценки. Очертава се разграничението между *пазарна икономика* и *пазарно общество*. Демократията не се приема само като норма, а и като статукво, което в своя български вариант предизвиква недвусмислено изразено разочарование. За водеща ценност се признава не демократията, а *свободата*. В ценностните промени можем да разчетем стъпка напред в изграждането на демократична политическа култура. Тя акцентира върху прякото гражданско участие в политически протести и други социални инициативи, макар и все още да не включва осъзнаване на предимствата на членството в граждански обединения.

През 90-те години младите хора започнаха да налагат нова форма на семеен живот, която не е легитимирана нито от църквата, нито от държавата. В случая имаме типичен феномен на младежко социално творчество, на *ювентизация*, ако използваме понятието, въведено през 70-те години от българските изследователи на младежта. Сегашното изследване показва, че животът на семейни начала без сключен юридически брак се е утвърдил като равноправна норма и новите млади правят съзнателен избор между различните възможности с ясно съзнание и преценка за техните плюсове и минуси.

На фона на общите характеристики на поколението изпъкват и множество различия. Между жизнения стил на привилегированото малцинство („златната младеж“) и начина на живот на младите обитатели на социалното дъно зейва стратификационна пропаст. Образователната система продължава да възпроизвежда, макар и в смекчен вид, социалното неравенство, типично за прехода. Безработицата сред младите роми продължава да бъде фрапираща. България влезе в обществата на висока масова консумация, но повечето от гражданите ѝ са принудени в една или друга степен да затягат коланите си. Изследването показва в различни ракурси силата на диференциращи фактори като джандър, възрастова група, семейна среда (образование на родителите), населено място, регион, етническа принадлежност и социален статус. Най-общо може да се кажи, че дистанцията между учащата (средношколци, студенти)

и трудовата младеж се увеличава, а освен това групата на безработните придобива собствен облик. Възниква въпросът: до каква степен съотношението между хомогенизиращи и диференциращи фактори позволява да правим заключения за формирането на младежта като относително самостоятелна социобиологична група.

Резултатите от изследването говорят категорично за отдалечаване от патерналистичната традиция и за нова фаза на *индивидуализация* и *персонализация* в развитието на младото поколение. Повечето български младежи са *home-stayers*, а не *home-leavers*, продължават да живеят заедно със своите родители, но без да бъдат особено зависими от тях в своя начин на живот и своето мислене. Напускането на дома се отлага не поради принуда, а по-скоро от удобство. Свободата в отношенията с родителите е несравнимо по-голяма. Намалява и значението на фактора *социални и финансови възможности на родителите* и при получаването на образование, и при постъпването на работа. Младите хора по правило са самостоятелни не само в избора на партньор, но и в начина на семеен живот. През 90-те години млади и възрастни твърде често се разминаваха в своите политически предпочитания, до степен, при която се стигаше не толкова до конфликт, колкото до липса на диалог. Сега установяваме, че семейството отново влиза в ролята си на фактор на политическа социализация. Променя се самата основа на семейно общуване и тя включва личната самостоятелност на младите. Социалната неравностойност и особено бедността са основен ограничител на този процес. Колкото по-бедно е едно семейство, толкова повече младите хора се оказват в зависимост от родителите си в своите образователни перспективи и социално-професионален старт. Ако в условията на социализма задържащ фактор беше държавният патернализъм, сега *mutatis mutandis* задържаща роля играе ниският икономически стандарт и бедността. Изследването показва, че в тази насока – към икономическите проблеми на обществото и материалния стандарт на личността – се насочва вниманието и на мнозинството млади хора. Характерни, макар и не изненадващи, са данните от изследването: определено равнище на икономическа осигуреност е предпоставка и за свободно отношение към постматериалистичните ценности.

Относително противодействие на диференциращото икономическо неравенство намираме в сферата на комуникацията.

Генерационният достъп до интернет фактически въвежда в нова фаза на младежко общуване, стимулира изграждането на младежка субкултура и става важен хомогенизиращ фактор.

В съвременна България, макар и да изглежда странно, все още има не малко хора, които смятат, че преходът не е свършил. Не е трудно да се види причината: преходът се възприема като преминаване към нещо по-добро, което те самите още не са почувствали. Но ако приемем, че преходът има достатъчно точна социална идентификация, като преход от тоталитарен/авторитарен социализъм към демократичен капитализъм, може да се даде и точен отговор. В случая – антропологически отговор.

Изследването е социологически портрет на първото следпреходно българско поколение.

12. БИБЛИОГРАФИЯ

Бадина, О. 1985. *Младежта в съвременния свят*. София: Народна младеж.

Бек, У. 1999. *Световното рисково общество*. София: Обсидиан. (Публикувана за пръв път като: Beck, U. 1986. *Rizikogesellschaft. Auf dem in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.)

Бояджиева, П. 2009. Доверието – невидимата ос на обществото. Във: Фотев, Г. *Европейските ценности в днешното българско общество*. София: УИ „Св. К. Охридски“.

Димитрова, Е. 2011. *Промени в раждаемостта в България – поведенчески и ценностни измерения*. София: АИ „Проф. М. Дринов“.

Ериксън, Е. 1968, 1996. *Идентичност. Младост и криза*. София: Наука и изкуство.

Комисия на Европейските Общности (ЕК). 2009. *Стратегия на ЕС за инвестиране в младежта и за мобилизиране на нейния потенциал*. COM(2009) 200 окончателен, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009DC0200&from=BG>

Златанова, В. 2001. *Домашното насилие*. София: Унипрес.

Ковачева, С. 1998. *Младежката безработица в България в сравнителна перспектива*. Пловдив: Георги Ванчев.

Ковачева, С. 2010. *Баланс между работа и семейство. Младите работещи родители между възможностите и ограниченията*. София: Изток-Запад.

Коев, К. 2009. Ценностни трансформации и преживявания на несигурността. Във: Фотев, Г. *Европейските ценности в днешното българско общество*. София: УИ „Св. К. Охридски“.

Колев, К., А. Райчев и А. Бунджулов. 2000. *Училището и социалните неравенства*. София: ЛИК.

Колева, С., Д. Ненкова, С. Тренева. 2012. *Социологията в България през погледа на поколенията*. София-Москва: Pensoft.

Коцева, Т. и Е. Димитрова. 2014. Семейните помощи във фокуса на общественото мнение в контекста на демографската криза. В: *Население*, 1-2.

Министерство на младежта и спорта (ММС). 2012. *Национална стратегия за младежта (2012-2020)*, http://mpes.government.bg/Documents/Documents/Strategii/strategy_youth_2012-2020.pdf

Митев, П.-Е. 1980. *Съвременният млад човек. Специфични нравствени черти*. София: Народна младеж.

Митев, П.-Е. 1987. Градивната енергия на доверието. Във: в. „Народна култура“, брой 32-33, август.

Митев, П.-Е. 1988. *Младежта и социалната промяна*. София: Народна младеж.

Митев, П.-Е. 1996. *Българската младеж в условията на преход*. София: КМД.

Митев, П.-Е. 2005. *Новите млади. Българската младеж и европейската перспектива*. София: Изток-Запад.

Митев, Р.-Е. 2010. *Българската младеж в изследванията на младежта (1966-2010)*. София: Институт за социални ценности и структури „Иван Хаджийски“.

Можни, И. 2003. *Защо така лесно... Някои семейни основания на нежната революция*. София: Изток-Запад.

Селени, И. (съст.). 2002. *Бедността при посткомунизма*. София: Изток-Запад.

Семов, М. 1973. *Потенциалните преселници*. София: Народна младеж.

Стоилова, Р. 2012. *Пол и стратификация. Влияние на социалния пол върху стратификацията в България след 1989 г.* София: Сиела.

Тилкиджиев, Н. 2010. Доверие и благополучие. В: Тилкиджиев, Н. и Л. Димова (съст.). *Благополучие и доверие: България в Европа? Сравнителен анализ по Европейското социално изследване (ESS) – 2006/2009*. София: Изток-Запад.

- Томова, И. 1995. *Циганите в преходния период*. София: МЦПМКВ.
- Хаджийски, И. 1974. *Оптимистична теория за нашия народ*. София: Български писател.
- Хаджийски, И. 2002. Бит и душевност на нашия народ. В: *Избрани съчинения в три тома. Том 1*. София: Изток-Запад.
- Шляпентох, В., В. Шубкин, В. Ядов. 1999. *Катастрофическое сознание в современном мире в конце XX века* (по материалах международных исследований). Москва.
- Aadnanes, M. 2007. Social transitions and anomie among post-communist Bulgarian youth. In: *Young* 15(1).
- Aberg, M. 2000. Putnam's Social Capital Theory Goes East: A Case Study of Western Ukraine and L'viv. In: *Europe-Asia Studies*, Vol. 52, No. 2.
- Allardt, E. 1993. Having, Loving, Being: An alternative to the Swedish model of welfare research. In: M. Nussbaum and A. Sen (eds.) *The Quality of Life*. New York: Oxford University Press.
- Awan, F. And D. Gauntlett. 2013. Young People's Uses and Understandings of Online Social Networks in Their Everyday Lives. In: *Young* 21(2).
- Beck, U. and E. Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization*. London: Sage.
- Bourdieu, P. 1983. Forms of Capital. In: J. Richardson (ed.) *Handbook of Theory and Research in the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.
- Cohen, S. 1972. *Folk Davils and Moral Panics*. London: MacGibbon & Kee.
- Dalu, A.-M. 2000. Youth Civic and Political Participation. In: Mitev, P.-E, (ed.) *Balkan Youth and Perception of the Other*. Sofia: LIK.
- Eurofound. 2014a. *Social situation of young people in Europe*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurofound. 2014b. *Mapping youth transitions in Europe*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurostat. 2014. Participation of young people in education and the labour market. In: *Statistics Explained* (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/) - 06/10/2014.

- Friedrichs, J. 1973. Vorschlag zur Auflösung einer speziellen Jugendsoziologie. In: *Deutsche Jugend*. H. 4/1973.
- Furlong, A. and F. Cartmel. 2007. *Young People and Social Change*. Maidenhead: Open University Press.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Grootings, P. and M. Stefanov. 1986. *Transition from School to Work*. Sofia: Institute of Youth Studies and European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences, Vienna.
- Hall, G. S. 1904. *Adolescence: Its psychology and its relations to physiology, anthropology, sociology, sex, crime, religion, and education* (Vols. I & II). New York: Appleton & CO.
- Hartman, J., S. Trnka. 1984. *Integration of Youth into Society*. Uppsala: Uppsala University.
- Hebdige, D. 1979. *Subculture, the meaning of style*. London: Methuen & Co.
- Helve, H. and J. Bynner (eds.). 2007. *Youth and Social Capital*. London: The Tufnell Press.
- Hirschman, A. 1970. *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ilišin, V., D. Bouillet, A. Gvozdanović, D. Potočnik. 2013. *Youth in a Time of Crisis*. Zagreb: IDIZ-Friedrich Ebert Stiftung.
- Jones, G. 1995. *Leaving Home*. Buckingham: Open University Press.
- Jones, G. 2009. *Youth*. Cambridge: Polity.
- Knowledge*. London: Routledge.
- Kovacheva, S. 2001. Flexibilisation of youth transitions in Central and Eastern Europe. In: *Young*, 9(1).
- Kovacheva, S. 2004. The Role of Family Social Capital in Young People's Transition from School to Work in Bulgaria. In: *Sociologija*. Beograd, Vol. XLVI, No. 3.
- Lawson, R. and S. Todd. 2002. Consumer Lifestyles: A Social Stratification Perspective. In: *Marketing Theory*, 2 (3).

- Machacek, L. 2014. *Youth and Policy*. Vilnius: Versus Aureus.
- Mannheim, K. 1928, 1952. The problem of generations. In: *Essays on the Sociology of*
- Miles, S. 1998. *Consumerism – As a Way of Life*. London: Sage.
- Miles, S. 2000. *Youth Lifestyles in a Changing World*. Buckingham: Open University Press.
- Mitev, P.-E. 1982. *Sociology facing the Problems of Youth*. Sofia: Institute of Youth Studies.
- Mitev, P.-E. and F. R. Filippov (eds.). 1982. *Youth and Higher Education*. Sofia: Institute of Youth Studies.
- Mitev, P.-E. 1986. *Youth and Socio-biological Stratification of Society*. Paper presented at the XI World Congress of Sociology, New Delhi. Sofia, Institute of Youth Studies.
- Mitev, P.-E. 1989. *Bulgarische Jugend im Wandel*. In: Bertram, H., R. Borrmann-Müller, S. Hübner-Funk, A. Weidacher (Hrsg.). *Blickpunkt Jugend und Familie*. München: DJI Verlag Deutsches Jugendinstitut.
- Mitev, P.-E. and J. Riordan (eds.). 1996. *Europe. The Young. The Balkans*. Sofia: IMIR.
- Mitev, P.-E. (ed.). 1999. *Bulgarian Youth Facing Europe*. Sofia: IMIR.
- Mitev, P.-E. (ed.). 2000. *Balkan Youth and Perception of the Other*. Sofia: LIK
- Mitev, P.-E. 2001. Bulgarian Transition and Juventisation of Society. In: A. Furlong and I. Guidikova (eds.). *Transitions of Youth Citizenship in Europe: Culture, Subculture and Identity*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Mitev, P.-E. and J. Riordan (eds.). 2002. *Culture of Peace and the Balkan Youth*. Sofia: IMIR.
- Mitev, P.-E. and J. Riordan (eds.). 2004. *Towards Non-violence & Dialogue Culture in South East Europe*. Sofia: Iztok-Zapad.
- Pichler F. and C. Wallace (2009) 'Social Capital and Social Class in Europe: The Role of Social Networks in Social Stratification', *European Sociological Review* 25: 319-332.

- Pichler, F. and C. Wallace. 2007. Patterns of formal and informal social capital in Europe. In: *European Sociological Review*, 23: 423–435.
- Putnam, R. 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Raiser, M., C. Haerpfer, T. Nowotny and C. Wallace. 2001. Social capital in transition: a first look at the evidence. In: *EBRD Working Paper* No. 61.
- Roberts, K. 2006. *Leisure in Contemporary Society*, Second Edition. Wallingford: CABI.
- Roberts, K. 2009. *Key Concepts in Sociology*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Roberts, K. (2012) '1989: so hard to remember and so easy to forget', in Leccardi C., Feixa C., Kovacheva S., Reiter H. and Sekulic T., eds, 1989 – *Young People and Social Change After the Fall of the Berlin Wall*, Council of Europe, Strasbourg.
- Roberts, K., S. C. Clark and C. Wallace. 1994. Flexibility and individualization: a comparative study of transitions into employment in England and Germany. In: *Sociology* 28.
- Schelsky, H. 1957. *Die skeptische Generation*. Düsseldorf-Köln.
- Schickel, Ri. 1985. *Intimate Strangers: The Culture of Celebrity*. Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Sociology of Youth. Mexico`82. 1983. Vols. 1 and 2. Collection of Materials presented at the Sessions of RC 34 "Sociology of Youth" at the X World Congress of Sociology. Sofia: Institute of Youth Studies.
- Szelenyi, I. 2013. *Poverty and Social Structure in Transitional Societies. The First Decade of Post-Communism*. Plovdiv: Janet 45. || Селени, И. 2013. *Бедност и социална структура в преходните общества*. Пловдив: Жанет 45.
- Tomanovic, S. and S. Ignjatovic. 2006. The transition of young people in a transition society: the case of Serbia. In: *Journal of Youth Studies*, 9.
- Ule, M. and M. Kuhar. 2008. Orientation of young adults in Slovenia towards the family formation. In: *Young*, 16(2).

- Ule, M. and T. Renner (eds.). 1998. *Youth in Slovenia*. Ljubljana: Ministry of Education and Sport.
- Velev, I. (ed.). 1986. *From Mexico`82 to New Delhi`86*. Sofia: Institute of Youth Studies and Bulgarian Sociological Association.
- Wallace, C. and S. Kovatcheva. 1998. *Youth in Society. The Construction and Deconstruction of Youth in East and West Europe*. London: Macmillan.
- Wallerstein, I. 1995. *After Liberalism*. N. Y.: New York Press.
- Welzel, C. and R. Inglehart. 2009. Political Culture, Mass Beliefs and Value Change. In Haerpfer, C. et al (eds.). *Democratization*. Oxford: Oxford University Press.
- Willis, P. 1977. *Learning to labor: how working class kids get working class jobs*. Farmborough, Hants: Saxon House.
- Woodward, K., K. Murij, S. Neal and S. Watson. 2014. Class Debate. In: *Sociology* 48(3).
- Wyn, J. and R. White. 1997. *Rethinking Youth*. London: Sage.

**FRIEDRICH
EBERT**
STIFTUNG

ISBN 978-954-2979-21-0